

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

ŞEYH ÂZERÎ VE CEVÂHİRÜ'L-ESRÂR ADLI ESERİNİN DÖRDÜNCÜ
BÖLÜMÜNÜN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Betül YEŞİL AKYILDIZ

Danışman
Prof. Dr. Yusuf ÖZ

Mayıs - 2018
KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
DOĞU DİLLERİ VE EDEBİYATLARI ANABİLİM DALI
FARS DİLİ VE EDEBİYATI BİLİM DALI

ŞEYH ÂZERÎ VE CEVÂHİRÜ'L-ESRÂR ADLI ESERİNİN DÖRDÜNCÜ
BÖLÜMÜNÜN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Betül YEŞİL AKYILDIZ

Danışman
Prof. Dr. Yusuf ÖZ

Mayıs - 2018
KIRIKKALE

ONAY

Betül YEŞİL AKYILDIZ tarafından hazırlanan *Şeyh Âzerî ve Cevâhîru'l-Esrâr Adlı Eserinin Dördüncü Bölümünün Türkçe Çevirisi* adlı bu çalışma, tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda (*oybirliği/oyçokluğu*) ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından [*Anabilim/Bilim/Anasanat*] dalında *Yüksek Lisans Tezi* olarak kabul edilmiştir.

(imza)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

[İmza]

[Unvanı, Adı ve Soyadı]

.....

KİŞİSEL KABUL SAYFASI

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum *Şeyh Âzerî ve Cevâhiru'l-Esrâr Adlı Eserinin Dördüncü Bölümünün Türkçe Çevirisi* adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

Tarih:

Adı Soyadı: Betül YEŞİL AKYILDIZ

İmza:

ÖN SÖZ

Cevâhiru'l-Esrâr, 14. yüzyılda yaşamış İranlı şair, ârif ve şârih Şeyh Âzerî'nin şiir ve şairliğe dair değerlendirmelerini ve yazıldığı dönemde şiir üzerine farklı görüşleri ihtiva etmesi, aynı zamanda Fars edebiyatında şerh geleneğinin örneklerinden olması bakımından önemli bir eserdir. Şeyh Âzerî Hâkânî-i Şîrvânî'nin "Kasîde-i tersâiyye" ya da "Kasîde-i hapsiyye" adıyla bilinen meşhur kasidesinin ilk şarihidir. Şair ve eseri bu özellikler dikkate alınarak tez konusu olarak seçilmiştir.

Bu çalışmanın ana konusunu, Şeyh Âzerî-i Tûsî'nin *Cevâhiru'l-Esrâr* adlı eserinin dördüncü bölümünün Türkçeye çevirisi teşkil etmektedir. Çalışmanın başlangıç safhasında, eserin İran Meclis-i Şûra Kütüphanesi 8851. raf 66882. numarada CD formatında kayıtlı nüshası çalışmada esas alınmış ve bu nüsha üzerinden Türkçe çevirisi yapılacak olan dördüncü bölümün Farsça metni oluşturulmaya başlanmıştır. Yazma nüsha üzerinden çalışmamızı sürdürürken, *Cevâhiru'l-Esrâr*'ın Ahmed Şâhid tarafından metin neşrinin hazırlanarak 1386 hş. yılında İntişârât-i Sunbule tarafından basıldığı bilgisine ulaştık ve bu baskıyı temin ederek çalışmamızda esas aldık. Asıl metne ulaşmada kolaylık sağlanması düşüncesiyle çeviri kısmında esas aldığımız baskının sayfa numaraları köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir.

Bir giriş ve iki bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında; Hâfız-ı Şîrâzî ve 'Abdurrahmân-i Câmî gibi İran'ın önemli şairlerinin de yaşadığı 14. yüzyıl hakkında kısaca bilgi verilmiş, dönemin içinde bulunduğu siyasî ve edebî durumun genel özelliklerine kısaca değinilmiştir.

Birinci bölümde; ulaşabildiğimiz kaynaklardan istifade edilerek Şeyh Âzerî'nin hayatı, eserleri ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde; *Cevâhiru'l-Esrâr*'ın yazma nüsha özellikleri, konusu ve muhtevası incelenmiş, eserde yer alan şair ve kaynak kitap isimleri açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde; *Cevâhiru'l-Esrâr*'ın meşhur kasidelerde, şairi bilinmeyen bazı kasidelerde, meşhur gazellerde, şairi bilinmeyen bazı gazellerde, kıtalarda, mesnevilerde ve rubailerde anlaşılmasında güçlük olan beytlerin izahlarını, bazı

muamma ve bilmecelerin açıklamalarını içeren on fasıldan ibaret dördüncü bölümün Türkçeye çevirisi yapılmıştır.

Çalışmanın önemli bir kısmını metin çevirisi oluşturduğundan çalışmada kısmî bir transkripsiyon sistemi kullanılmamış; yabancı şahıs isimleri ve eser adlarında yalnızca uzun sesliler uzatma işareti, ayın harfi ‘, hemze ‘, ile gösterilmiştir. Ayrıca -nâme ve -hâne kelimeleriyle kurulu birleşik isimlerin yazımında iki kelimeyi ayıran tire işareti kullanılmamıştır.

Gösterilen çabalara rağmen çalışmamızda kusur ve eksiklerin olması muhtemeldir. Yapılacak tenkit ve tashihler, daha iyisini ortaya koymak adına önemli bir basamak teşkil edecektir.

Tez konusunu seçmemde yardımcı olan, bana inanan, yardımlarını esirgemeyen ve büyük bir sabırla daima yanımda olan danışmanım sayın Prof. Dr. Yusuf ÖZ hocama, çıkmış olduğum bu eğitim yolculuğunda engin bilgileriyle beni bir an olsun yalnız bırakmayan ilk öğretmenim babam Hüseyin Yeşil’e minnet duygularıyla teşekkür ederim.

Betül YEŞİL AKYILDIZ

ÖZET

YEŞİL AKYILDIZ, Betül, *Şeyh Âzerî ve Cevâhiru'l-Esrâr Adlı Eserinin Dördüncü Bölümünün Türkçe Çevirisi*, Yüksek Lisans Tezi, 2018

14. yüzyıl, Orta Asya topraklarında hüküm süren Moğolların zayıflamasıyla dünyanın en büyük hükümdarlarından olan Timur Han'ın hükmettiği, Serbedârî, Nûrbahşi ve Hurûfilik gibi önemli siyasi akımların baş gösterdiği bir dönemdir. Şâhruh'un tahta çıkışıyla Timurlular, kültürel ve sanat faaliyetleriyle Doğunun rönesansı tabir edilecek bir döneme damga vurmuşlardır.

14. yüzyılda doğup, 15. yüzyılın son çeyreğinde 784/1382 yılında İsferyân şehrinde dünyaya gelen Şeyh Âzerî dönemin şair, yazar ve şârihlerinden olup, on bir eser telif etmiştir. Beş bin beyitlik divanının yanı sıra sekiz eseri bilinmektedir. Şeyh Âzerî'nin şiir ve şairliğe dair görüşleri, Kur'ân ve hadislerin çizdiği sınırlar içerisindedir. Şeyh Attâr ve Mevlânâ'nın retoriğine çok yakındır.

Âzerî'nin, Allah'ın kelimelerinin sırlarını, nebevi hadislerin sırlarını, büyük evliya sözlerinin sırlarını ve on sekize yakın şairin şiirlerini şerh ettiği dört bölümden oluşan *Cevâhiru'l-Esrâr* adlı eseri, 15. yüzyılın şiir üzerinden bir panoramasını sunan içeriği ile önemli bir eserdir. Eserin en geniş bölümü olan dördüncü kısmında, klasik Fars edebiyatının anlaşılmasında güçlük çekilen bazı manzumelerin şerhlerinin yanı sıra okuyucuya astroloji, doğa, matematik ve fıkıh hakkında açıklayıcı bilgiler verilmektedir.

Çalışmanın sonunda, nüshanın tıpkıbasımından iki varak ek olarak verilmiştir.

Anahtar sözcükler: 14. yüzyıl, Şeyh Âzerî, Âzerî-i Tûsî, Cevâhiru'l-Esrâr, Şerh geleneği

ABSTRACT

YEŞİL AKYILDIZ, Betül, *Sheikh Âzarî and Turkish Translation of the Fourth Part of His Work Called Jawahir al-Asrar*, Master Thesis, 2018

14th century is a period in which significant political movements Serbedari, Nurbakhshi and Hurufilik, ruled by Temarlane one of the greatest rulers of the world Mongol Empire, arised when Mongols who were ruling the Middle Asia land weakened. By Shahruh's succeeding to the throne, Timurids (Timurlular) left a mark on a period which can be called as the Renaissance of the East, with their cultural and artistic activities.

Sheikh Azari who was born in the last quarter of the 14th century in 784/1382 in Isferayin City was a poet, writer and commentators of the period and accomodated ten thousand works. Besides his divan consisting of five thousand couplets, eight of his works are known. His ideas about poem and poetry is inside the borders drawn by Quran and hadiths. It is so close to the rhetoric of Sheikh Attar and Mawlana.

Jawahir al-Asrar, consisting of four parts, in which he explained the secrets of the words of Allah, the secrets of the hadiths of the Prophets, the secrets of the the words of great saints and his roughly 18 poems is a significant work with its content exhibiting a view of 15th century through poem. In the fourth part of the work, which is the largest part of the work, explanatory information about astrology, nature, maths and Islamic jurisprudence as well as the explanations of some piece of verse from classic Persian literature which are difficult to understand are submitted.

At the end of the work, the exact phrase of the two elements was added.

Key Words: 14th century, Sheikh Âzarî, Âzarî-i Tûsî, Jawâhir al-Asrâr, Commentary Tradition

KISALTMALAR

a.s.	: aleyhi's-selâm
b.	: bin, oğlu
Bk.	: bakınız
Bs.	: baskı
c.c.	: celle celâluhu
çev.	: çeviren
<i>DİA.</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansklopedisi
hş.	: hicrî şemsî
hk.	: hicrî kamerî
Hz.	: hazreti
Nşr.	: neşreden
r.a.	: radiyallâhu anh
s.	: sayfa
s.a.a.	: sallallahu aleyhi ve âlihi
<i>TDV.</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı
ö.	: ölüm
vr.	: varak
yp.	: yaprak

İÇİNDEKİLER

ONAY	iv
KİŞİSEL KABUL SAYFASI	v
ÖN SÖZ	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ

15. YÜZYILDA HORASAN'DA SİYASÎ VE EDEBÎ DURUM	1
EDEBÎ DURUM	3

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYH ÂZERÎ-İ TÛSÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI.....	9
1.1.1. Adı ve Mahlası	9
1.1.2. Ailesi	10
1.1.3. Eğitim Hayatı	10
1.1.4. Dervişlik Dönemi ve Hac Seferi	11
1.1.5. Öğrenci ve Müritleri	12
1.1.6. Vefatı.....	12
1.2. Şeyh Âzerî'nin Eserleri.....	13
1.2.1. Behmennâme	13
1.2.2. 'Acâibu'l-Garâib	13
1.2.3. Mir'ât.....	14
1.2.4. Sa'yu's-Safâ.....	14
1.2.5. Tugrâ-yi Humâyûn.....	14
1.2.6. Miftâhu'l-Esrâr.....	14
1.2.7. Dîvân.....	15
1.2.8. Muntehâbu'l-Cevâhiru'l-Esrâr.....	15
1.3. Şeyh Âzerî'nin Bilinmeyen Eserleri.....	16
1.3.1. Zeylu'l-Fevâ'idi'l-Behâye	16
1.3.2. Manzume-i Urûciyye	16

1.4. Şeyh Âzerî'nin Edebî Kişiliği.....	16
1.5. Şeyh Âzerî'nin Tasavvufî Düşüncesi	17

İKİNCİ BÖLÜM

CEVÂHİRÜ'L-ESRÂR'IN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

2.1. Cevâhiru'l-Esrâr	18
2.2. Eserin Dördüncü Bölümünde Adı Geçen Şairler	20
2.2.1. <i>Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî</i>	20
2.2.2. <i>Nîzâmî-i Gencevî</i>	20
2.2.3. <i>Hâkânî-i Şîrvânî</i>	20
2.2.4. <i>Ferîduddîn-i Attâr</i>	20
2.2.5. <i>Sâ'dî-i Şîrâzî</i>	21
2.2.6. <i>Hâfız-ı Şîrâzî</i>	21
2.2.7. <i>Evhaduddîn-i Enverî</i>	21
2.2.8. <i>Ferezî</i>	21
2.2.10. <i>Îmâd-i Fakih</i>	22
2.2.11. <i>Şeyh Kemâl-i Hocendî</i>	22
2.2.12. <i>Emir Husrev-i Dihlevî</i>	22
2.2.13. <i>Zahîr-i Fâryâbî</i>	22
2.2.15. <i>Reşiduddin-i Vatvat</i>	23
2.2.16. <i>Selmân-i Sâvecî</i>	23
2.2.17. <i>Sultân Veled</i>	23
2.3. Eserin Dördüncü Bölümünde Adı Geçen Kaynaklar	23
2.3.1. <i>el-Keşşâf</i>	23
2.3.2. <i>Câmiu'l-Usûl</i>	24
2.3.3. <i>Nihâyetu'l-İdrâk</i>	24
2.3.4. <i>Acâibu'l-Mahlûkat</i>	24
2.3.5. <i>Kitâbu'l-Hayevân</i>	24
2.3.6. <i>Keşfü'l-Mahcub</i>	24
2.4. Eserin Dördüncü Bölümünde Şerh Metodu	25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEVÂHİRÜ'L-ESRÂR'IN

DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜNÜN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

İKİNCİ FASIL	91
ÜÇÜNCÜ FASIL	100
DÖRDÜNCÜ FASIL	113
BEŞİNCİ FASIL	115
ALTINCI FASIL	122
YEDİNCİ FASIL	124
SEKİZİNCİ FASIL	126
DOKUZUNCU FASIL	142
ONUNCU FASIL	148
SONUÇ	154
EKLER	155
KAYNAKÇA	157

GİRİŞ

XIV. YÜZYILDA HORASAN'DA SİYASÎ VE EDEBÎ DURUM

15. yüzyıl sonlarına doğru, Orta Asya topraklarında hüküm süren Moğolların zayıflamasıyla, dünyanın en büyük hükümdarlarından olan Timur Han 1370 yılında Semerkant merkezli Timurlu Devleti'ni kurmuş Maverâünnehir, İran, Çin ve Delhi'ye kadar tüm Asya'ya hakîm olmuştur. 784/1382 yılında Horasan'a saldırarak Tus ve İsferyân şehirlerini yerle bir etmiş yönetim merkezi Semerkant'a geri dönmüştür.¹ Tarihin gördüğü en büyük askerî ve siyasî dehalardan olan Timur Han, devlet sınırlarını, Anadolu şehirleri Bursa ve İzmir'den Hindistan'da Delhi'ye ve kuzeyde İrtiş Nehri'ne kadar genişletmiştir. Cihângîr, Şeyh 'Omer, Mîranşâh ve Şâhruh adlarında dört oğlu vardı. Cihângîr ve Şeyh 'Omer, kendisinden önce ölmüştür. Timur Han, Çin'e düzenlediği sefer sırasında hayatını kaybedince oğulları ve torunları arasında taht kavgası çıkmıştır. Yaşanan taht kavgaları neticesinde, Herat'ta hükümdarlığını ilan eden oğlu Şâhruh, önce Horasan'ın tamamında daha sonra Semerkant'ta hüküm sürmüştür. Şâhruh'un oğulları arasında özellikle babasının nâibi sıfatıyla Semerkant'ta otuz sekiz yıl hüküm süren Uluğ Bey ve Herat'ta babasına yardım eden Gıyâseddîn Baysungur önde gelmektedir. Şâhruh devrinde başkent hükümdarın daha önce nâib olarak bulunduğu Herat'a nakledilmişse de Uluğ Bey, Timurlular'ın bu gözde şehrinin siyasî merkez olarak önemini sürdürmesine destek olmuştur. Şâhruh'un vefatından sonra, tekrar taht kavgaları çıkmış olsa da, yerine oğlu Uluğ Bey geçmiştir. Uluğ Bey döneminde Semerkant, büyük bir kültür merkezi haline gelmiştir. Matematik ve astronomi bilgini olarak da bilinen hükümdar Uluğ Bey, isyan çıkaran oğlu 'Abdullâtif Mîrzâ tarafından 853/1449 yılında öldürülmüştür.²

Babasından sonra kardeşi 'Abdul'azîz'i de ortadan kaldırarak tahta oturan 'Abdullâtif, kısa bir süre sonra 854/1450 yılında bir süikastle öldürülmüştür. Süikastçılar, Şâhruh kolundan İbrâhîm Sultân'ın oğlu Mîrzâ 'Abdullâh'ı tahta

¹ 'İsâ Sâdik, *Târîh-i Ferheng-i İrân*, İntişârât-i Zîbâ, Tahran 1352 hş., s. 199.

² Zebihullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, İntişârât-i Firdevs, IV. cilt, Tahran, 1373 hş., s. 5.

oturtmuşlardır. ‘Abdullâh’ın Özbekler tarafından açılan bir savaşta 855/1451 yılında hayatını kaybetmesi üzerine Ebû Sa‘îd devri başlamıştır. Büyük başarılar kazanıp birçok kentte otorite kuran Ebû Sa‘îd’in sürdürdüğü 40 yıllık hakîmiyeti, babaannesi Gevherşâd Hâtun’un intikamını almak isteyen Şâhruh’un torunu Yâdgâr Muhammed tarafından 873/1469 yılında öldürülmesiyle son bulmuştur. Anne ve baba tarafından Timur Han’a dayanan ve Timur Hanedanı’nın sonuncusu olan Hüseyin Baykara, Ebû Sa‘îd’in ölüm haberini alınca 1469 yılında Herat’ı ele geçirerek 911/1506 yılına kadar hakîmiyetini aralıksız sürdürmüştür. Hüseyin Baykara’nın birlikte hükümdar ilan edilen büyük oğulları Bedî‘uzzemân ile Muzaffer Hüseyin kendisinden sonra devleti çok kısa bir müddet ayakta tutabilmiştir. Muzaffer Hüseyin de Özbek hükümdarı Muhammed Şeybânî Han tarafından 912/1507 yılında mağlup edilerek Horasan’daki Timurlu hanedanına son verilmiştir.³

Bu dönemde devletin hanedanın ortak mülkü olarak kabul edilmesi, birçok halk ayaklanmasının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bazısının Horasan’da bazısının Doğu’da başgösterdiği bu ayaklanmalar, Timur hanedanlığını etkileyecek derecede dinî, siyasî ve içtimaî boyutta ayaklanmalardır. Dönemin önemli akımlarından biri; Fazlullâh-i Esterâbâdî tarafından 796/1394 yılında kurulan Hurufîlik akımıdır. Hurufîlik, harflerin birliği, harflerin yaradılıştaki önemi üzerine kurulmuş felsefi-mistik inanç sistemidir. 15. yüzyılın ortaları Hurufiliğin ilk dönemidir. Bu sistemin kısa sürede bu denli yayılması Timur Hanedanlığı’nda rahatsızlığa sebep olmuş; Timur’un oğullarından Mîranşâh’ın buyruğu ile Fazlullâh tutuklanarak hapsedilmiş, 1394 yılında da Alıncak Kalesi’nde öldürülmüştür. Bu dönemde Hurufiliğe karşı yapılan bastırmalar sonucu, bu akıma bağlı kişiler birçok ayrı yöne dağılmış, bu akımın yayılması sona ermiştir.⁴

Timur döneminde ortaya çıkan dinî tarikatlerden bir diğeri de Nûrbahşiyye tarikatidir. Tarikatın kurucusu olan Seyyid Muhammed, Kübrevî şeyhi olan Hâce İshak Huttalânî’nin müridlerinden biridir. Huttalânî’nin bir müridi rüyasında bir nurun Seyyid Muhammed’e indiğini ve ondan diğer müridlere yayıldığını görmüş, bunun üzerine Huttalânî ona “Nûrbahş” lakabını vermiştir.⁵ Tarikat de ismini buradan almıştır. Birkaç kez tutuklanıp serbest bırakılan Seyyid Muhammed,

³ İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Gazi Yayıncılık, 3. Baskı, Ankara, 2014, s. 107-137; Sir John Malcolm, *Târîh-i Kâmil-i İrân*, Tercume-i Mirzâ İsmâ‘îl Hayret, İntişârât-i Efsûn, Tahran, 1380 hş., s. 308-309.

⁴ ‘Abdurrâfi Hakikat, *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-yi İrâniyân*, İntişârât-i Kaviyan, Tahran 1361, s. 349.

⁵ ‘Abdurrâfi Hakikat, *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-yi İrâniyân*, s. 349.

dolaştığı İran'ın batısındaki bazı Kürt kabileleri arasında mehdîliği ve halifeliği anlatıp halka benimsetmiştir. Şâhruh'un ölümünden sonra Rey'e gidip hayatının son dönemini geçirdiği Sûlikân köyüne yerleşmiş, 869/1464 da burada vefat etmiştir.⁶

Şâhruh döneminde ortaya çıkan akımlardan öteki de Muşa'sa'lardır. Şii inançlarına bağlı olan bu aile, Huzistan bölgesinde bulunmakta olup kurucusu Seyyid b. Muhammed Felâh'tır. Muşa'sa'lar bir taraftan Timur Hanedanlığı, diğer taraftan Kara Koyunların saldırılarına maruz kalmalarına rağmen, 20. yüzyıla kadar dinî-siyasî varlıklarını devam ettirmeyi başarmışlardır.⁷

İran'ın Horasan bölgesinde Hâce 'Abdurrezzâk tarafından kurulan Serbedârî Devleti de (738-783/1337-1381), 14. yüzyılın önemli siyasî akımlarından biridir. Kırk beş yıla kadar devam eden bu devlet, adını kurucusu 'Abdurrezzâk'ın "mertçe başı darağacına vermek alçakça öldürülmekten daha iyidir" şeklindeki ifadesinde geçen "ser-be-dâr" sözünden aldığı nakledilmiştir. Şii inancına bağlı Serbedârî Devleti, on bir hükümdardan sonra Hâce 'Alî'nin 788/1386 yılında öldürülmesiyle sona ermiştir.

Timur hanedanlığı 771/1369 yılından 873/1468 yılına kadar karşılaştığı tüm siyasî, dini ve içtimai ayaklanmalara rağmen yaklaşık yüz iki yıl sekiz hükümdarla İran'a hükmetmişlerdir.

EDEBÎ DURUM

Timurlu sanatının ikinci parlak devri Timur'un küçük oğlu Şâhruh'un tahta çıkışıyla başlar ve onun hâkimiyeti (811-850/1409-1447) boyunca devam eder. Şâhruh dönemi Timurlular'ın siyasal, kültürel ve sanat faaliyetleri açısından en güçlü devridir. Zira Şâhruh'un bizzat kendisi ve hanımı Gevherşâd (861/1457) başta olmak üzere oğulları dönemin önde gelen sanat hâimleri durumundadır. Moğol devleti zamanında yaşanan yıkım ve tahribattan dolayı zaman zaman gerileyen edebî hareketlerin, Timurlular döneminde tekrar eski canlılığına kavuştuğu görülmektedir. Timur'un oğlu Şâhruh, ilim ve edebiyata babasından daha fazla önem vermiş, dönemin önemli şairlerinden 'İsmet-i Buhârî (840/1436-37) ve Bisât-i Semerkandî

⁶ 'Abdurrâfi Hakikat, *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-yi İraniyân*, s. 349.

⁷ 'Abdurrâfi Hakikat, *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-yi İraniyân*, s. 398.

(808/1406?) gibi isimleri himaye etmiştir. Aynı şekilde şehzade Uluğ Bey'in (853/1449) çocuklarından Hüseyin Baykara (911/1506), Herat'ı bir ilim, sanat ve edebiyat merkezi haline getirmiş, yakın arkadaşı ve veziri olan 'Alî Şîr Nevâî'nin kültür hareketlerine destek vermişlerdir.⁸

Timurlu şahları, şehzadeleri ve devlet büyükleri, şair ve edipleri koruyup muhafaza ettikleri ve onları eser vermeye teşvik ettikleri için bu dönem, klasik İran edebiyatının en parlak son dönemi olarak sayılmaktadır.⁹ Zira bu dönemde oldukça zengin bir edebî miras bırakan büyük şairler yetişmiştir.

14. yüzyılın sonlarından 15. yüzyılın başlarına kadar Orta Asya ve Doğu İran topraklarında hüküm süren Timurlular kalem ehli kişileri destekleyip korudukları için bu dönemde çok sayıda şair ve yazar yetişmiştir. Sa'îd Nefisî bu dönemde kırkı kadın olmak üzere dokuz yüz şair sayısını vermektedir.¹⁰

14. yüzyıl şairlerinin kullandıkları şiir tarzları ve üslupları hakkında farklı fikirler öne sürülmüştür. Bazı tarih kitaplarında 14. yüzyıl, yani Timurlular dönemi şiirinin daha çok eski şairlerin şiirleri taklit edilerek yazıldığı kayıtlıdır: "14. yüzyıl, şair ve ediplerin çoğunluğu bakımından özel bir dönem olarak sayılsa da özgünlük bakımından Farsça şiirde düşüş yaşanmıştır. Bu gerileme, bu dönem şairlerinin mana, lafız ve yenilik yönünden eksiklikleri ile ilişkilendirilmektedir. Bundan dolayı 14. asırda büyük ve özgün üslup sahibi şairler yetişmemiştir. Bu dönemin şairleri daha çok taklit ve tekrar üzerinden şiirler yazmışlardır."¹¹

Bazıları ise bunun tam aksine, 14. yüzyıl şairlerinin on iki ve on üçüncü asırdan kalma şiirde sadelik geleneğinden vazgeçmeden şiire yeni teşbih, kinaye ve istiare gibi sanatlar katarak, onuncu asırda sebk-i Hindi olarak tanınan tarzın temelini oluşturduklarını düşünmektedirler.¹²

Bu dönem şairleri saray ve saray çevresine değil, daha çok halka yöneldikleri için halkı muhatap alan âşikane, ârifane ve hekîmane gazeller, manzum hikâyeler, irfanî ve ahlâkî şiirler ve muammalar bu dönemde rağbet gösterilen edebî türlerdendir. Şiirlerinde başta Emîr Husrev-i Dihlevî'nin, kasidede Hâkânî-i Şîrvânî,

⁸ A. Naci Tokmak, "İran", *DİA*, XXII. cilt, s. 422.

⁹ Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, IV. cilt, s. 6-7.

¹⁰ Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 285.

¹¹ Muhammed Gulâm-i Rızâî, *Sebk-Şinâsî-i Şî'r-i Fârsî*, İntişârât-i Câmî, Tahran 1387, s. 208.

¹² Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 235.

Senâî, Lutfullâh-i Nîşâbûrî, Kâtibî, ‘İsmet-i Buhârî, gazelde Sa‘dî-i Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî’nin, mesnevîde Nizâmî-i Gencevî’nin etkisinde kalan klasik tarzın son temsilcisi sayılan ‘Abdurrahmân-i Câmî (898/1492), aynı zamanda dönemin önemli devlet adamlarından ‘Alî Şîr Nevâî’nin (906/1501) yanı sıra Ni‘metullâhiyye tarikatının kurucusu Şâh Ni‘metullâh-ı Velî (834/1431) ve Kâsım-ı Envâr (837/1433?) gibi ârifler de, bu dönemin önde gelen sufi şairleridir.¹³

Bu dönemde şairler edebî türler arasında daha çok gazel türüne yönelmiş, çok sayıda gazel yazmışlardır. Hatta kasideciler bile gazel yazma çabası içersine girmiş, asıl meslekleri şairlik olmayan kişiler de gazel türünde şiirler yazmışlardır. Gazele yönelme sebebi ise, gazelin diğer türlere nazaran daha kolay yazılıyor olması ile açıklanmış ve bu dönem “gazel çağı” olarak adlandırılmıştır.¹⁴ Ayrıca Ni‘metullâh-ı Velî ve Magrib-i Tebrîzî gibi sufi gazel şairleri, gazellerinde çok fazla ilmî terim kullandıkları için bazı şiirleri irfani gazelin letafetini yitirmiştir.¹⁵ İhsân-i Yâr Şâtır bu dönem şiirini, “Gazel yazmada iki üslup kullanılmıştır: Biri Hâfız ve Sa‘dî gibi mananın açıklığını, kelimelerin düzgünlüğünü dikkate alan şairleri taklit eden şairlerin üslupları, diğeri ise Emîr Hasan ve Emîr Husrev-i Dihlevî (725/1325) gibi sadece manayı dikkate alıp kelimelerinde eksiklikleri olan şairleri taklit eden şairlerin üsluplarıdır”¹⁶ şeklinde değerlendirmiştir.

Dinin etkisi ve tasavvufun gelişmesiyle, ahlâki tarzda kasideler de yazılmış, nefsi terketme, dünyevi isteklerden uzaklaşma, ahirete hazırlanma, kanaat, rıza, teslimiyet bu dönemin ahlâkî kasidesine konu olmuştur. Bu dönemde iki tür ahlâkî kaside yazılmıştır: İrfani kasideler ve Lutfullâh-i Nîşâbûrî ile Kâtibî’nin (839/1435 ?) yazdıkları irfani olmayan kasidelerdir.¹⁷

Moğol ve Timur saldırılarından dolayı, bu dönemde yaşayan şairler, savaşlar nedeniyle acıya maruz kaldıkları için diğer dönemlere nazaran daha fazla mersiye yazmaya yönelmişler; Kerbela olayı ve dönemin emir ve büyüklerinin ölümlerini konu edinen iki türde mersiye nazmetmişlerdir. İbn Hişâm, Lutfullâh-i Nîşâbûrî,

¹³ İsmail Aka, “Timurlular”, *DİA*, XL. cilt, s. 179.

¹⁴ Kâzım Musevî-i Bocnurdî, *Târîh-i Câmî-i İrân*, Çâp-i Dovvom, Merkez-i Dâiretu’l Me‘ârif-i Buzurg-i İslâmî, Tahran, 1394 hş., XV. cilt, s. 733.

¹⁵ Şîrûs Şemîsâ, *Seyr-i Gazel Der Şîr-i Fârsî*, İntişârât-i Firdevs, Tahran 1370, s. 144-149.

¹⁶ İhsan Yâr Şâtır, *Şîr-i Fârsî der Ehd-i Şâhruh*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran, s. 141.

¹⁷ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, *Târîh-i Câmî-i İrân*, XV. cilt, s. 736.

Seyfeddîn-i Nakkâş, ‘İsmet-i Buhârî, Emîr-i Şâhî, Şâh Ni‘metullâh-î Velî gibi şair ve sûfiler, dönemin meşhur mersiye şairleri arasında sayılmışlardır.¹⁸

14. yüzyıl, lügaz ve muamma türünde şiir yazmanın en parlak dönemi olmuştur. Molla Kelân, Mir Huseyn, Muhammed Mu‘ammaî gibi şairler “Mu ‘ammâî” mahlasını kullanmışlardır. Simî-i Nîşâbûrî, Hâfiz-i Sa‘d, Hâce Ebu’l-Hasan, Hâce Fazlullâhî, Ebu’l-Leysî, Mevlânâ ‘Alâaddîn-i Çâçî, Sadr-i Bâbûr Mîrzâ, Muhammed-i Mucellid, Ni‘met Âbâdî, Muhammed Amûlî gibi isimler, dönemin muamma şairlerindedir.¹⁹ Şeyh Âzerî’nin *Cevâhiru’l-Esrâr*’da muamma ve lügaz sanatına bölüm ayırması da dönemin ilgisinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Muhammed b. Husâmeddîn’in *Hâverânnâme* isimli eseri, dönemin dinî-hamasî eserleri arasında yer alırken, Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn’in *Ravzatu’s-Safâ* ile Gıyâseddîn-i Hândmîr’in *Habîbu’s-Siyer* adlı eserleri de önemli tarih kitapları arasındadır. Bu tür eserlerin yanısıra, bu dönemde daha önce geçmişi olmayan yiyecek, içecek ve kıyafetlerden bahseden mizahî şiirler de kaleme alınmıştır. Bushâk-i Et‘ame hezel ve hiciv tarzının önemli bir şairi olarak bilinmektedir.²⁰

Muhammed ‘Avfî’nin *Lubâbu’l-Elbâb*, ‘Abdurrahmân-i Câmî’nin *Nefehâtu’l-Uns*, Devletşâh’ın *Tezkîretu’ş-Şu‘arâ* ve Hüseyin Baykara’nın *Mecâlisu’l-Uşşâk*’ı gibi tezkireleri; Şems-i Kays’ın *el-Mu‘cem fî Me‘âyiri Eş‘âri’l-Acem*, Nasîruddîn-i Tûsî’nin *Ahlâk-i Nâsırî*, Devvânî’nin *Ahlâk-ı Celâlî*, Huseyn Vâiz-i Kâşifî’nin *Ahlâk-ı Muhsinî* gibi ahlâk kitapları; Muhammed Avfî’nin *Cevâmi‘u’l-Hikâyât ve Levâmi‘u’r-Rivâyât*, Necmeddîn-i Dâye’nin *Mîrsâdu’l-İbâd* adlı tasavvufî eserleri, Moğollar ve Timurlular döneminde kaleme alınmış önemli eserler arasındadır.²¹ Bu dönemde yazılmış tasavvufî kitaplardan bir diğeri de, Kemâleddîn Huseyn-i Harezmî’nin Mesnevi’nin şerhi mahiyetinde olan *Cevâhiru’l-Esrâr* adlı eseridir.²²

Resmi ve kültür dili olarak Farsça’yı kullanan Timurlular,²³ 14. yüzyıl sonlarından 15. yüzyıl başlarına kadar Orta Asya ve Doğu İran topraklarında önemli sanat faaliyetlerinin icrasına imkân sağlamış, bilhassa mimari ve kitap sanatları olarak da İslâm sanatının gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Devlet adamlarının

¹⁸ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, *Târîh-i Câmî-i İran*, XV. cilt, s. 733.

¹⁹ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, *Târîh-i Câmî-i İran*, XV. cilt, s. 735.

²⁰ Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İran*, IV. cilt, s. 9.

²¹ A. Naci Tokmak, “İran”, *DİA*, XXII. cilt, s. 422.

²² Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İran*, IV. cilt, s. 11.

²³ Kemal Eraslan, “Çağatay Edebiyatı”, *DİA*, VIII. cilt, s. 172.

sanatkârları himayesi sonucunda gelişen mimari, hat, tezyinat, minyatür ve el sanatları, bu dönemin “Timurlular Rönesansı” olarak anılmasına sebep olmuştur.²⁴ Gûr-i Emîr, Şâh-ı Zinde Türbesi, Bibi Hanım Camii, Gevher Şâd Camii, Mescid-i Şâh, Bâbur Camii, Herat'ta Medrese, Ahmed Yesevî Türbesi gibi yapılar, Timurlu döneminin en güzel mimari ve sanat eserleri örneklerindedir.²⁵

Çalışmamıza konu olan Şeyh Âzerî de Timurlular döneminin önemli şahsiyetlerinden biri olup şair, âlim, ârif ve şârih olarak bilinmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde Şeyh Âzerî'nin hayatı ve eserleri hakkında genişçe bilgi verilecektir.

²⁴ Kemal Eraslan, “Çağatay Edebiyatı”, *DİA*, VIII. cilt, s. 172.

²⁵ A. Engin Beksa, “Timurlular”, *DİA*, XLI. cilt, s. 181.

BİRİNCİ BÖLÜM

ŞEYH ÂZERÎ-İ TÛSÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE EDEBİ KİŞİLİĞİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Adı ve Mahlası

14. yüzyılın son çeyreğinde doğup eserlerini 15. yüzyılda veren Şeyh Âzerî, 784/1382 yılı Âzer ayında İran'ın Kuzey Horasan bölgesinde bulunan İsferyin şehrinde dünyaya gelmiştir.²⁶ Birçok tarih yazarı ismini “Hamza” olarak kaydetmiş²⁷ olsa da yazmış olduğu ve bizim de üzerinde çalıştığımız *Cevâhiru'l-Esrâr* kitabının mukaddime bölümünde kendi isminin ‘Alî İbn Hamza olduğunu, Âzerî adıyla tanındığını belirtmiştir. Kendisinin kaydettiği aşağıdaki künyesine göre, babasının adı Hamza, dedesinin adı Hasan’dır. Ailesi, Merv şehrinde yaşamış Zimçî ve Hâşimî nispleriyle bilinen Ahmed İbn Muhammed soyuna dayanmaktadır. Şeyh Âzerî'nin künyesi *Cevâhiru'l-Esrâr*'da şöyle kayıtlıdır:

على ابن حمزه ابن ملك ابن حسن التوسى المنسوب الى احمد ابن محمد الزمچى الهاشمى المروزی
المولود الاسفراينى يعرف بأذرى²⁸

(İsferyin doğumlu Âzerî adıyla tanınan Ahmed İbn Muhammed ez-Zimçî el-Hâşimî el-Mervezî ailesine mensub Alî İbn Hamza İbn Melik İbn Hasan et-Tûsî)

Şeyh Âzerî, yazmış olduğu şiirlerde Âzerî mahlasını kullanmıştır. Sebebini soran Timur şehzadelerinden Uluğ Bey'e İran takvimi aylarından Âzer ayında doğduğu için bu mahlası kullandığını dile getirmiştir.²⁹ Dîvân'ında da Âzerî mahlası dışında bir mahlas kullanmamıştır:

²⁶ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî”, *Dâiretu'l-Ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, I. cilt, s. 265; Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, IV. cilt, s. 344; Rızâ Kuli Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l-Ârifîn*, Tahran, 1305, s. 42; Devletşâh b. Bahtîşâh-i Semerkandî, *Tezkiretü's-Su'arâ*, İntişârât-i Esâtîr, Tahran, 1384, s. 448; Muhammed Kâsım-i Hinduşâh, *Târîh-i Fırîşte*, İntişârât-i Encümen-i Âsâr ve Mefâhir-i Ferhengî, Tahran 1393, I. cilt, s. 629; Gıyâseddîn b. Humâmuddîn-i Hândmîr, *Habîbu's-Siyer fî Ahbâr-i Efrâdi'l-Beşer*, Tahran 1954, III. cilt, s. 61; Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. 'Alî Melîk Âzerî-i İsferyînî*, İntişârât-i Kitâbdâr-i Tûsî, Meşhed 1390, s. 20

²⁷ Rızâ Kuli Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l-Ârifîn*, s. 42; Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî”, *Dâiretu'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, I. cilt, s. 265.

²⁸ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî, no: 66882, vr. 2a..

²⁹ Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der İrân*, IV. cilt, s. 344; Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî” *Dâiretu'l-Me'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, I. cilt, s. 265;

خاصیت جان دارد گفتار دل آویزم

گفت آذری از شعرت شد زنده دلم آری

*Âzerî dedi ki şiiirinden kalbim canlandı evet
Gönlü hoş eden sözlerimin can özelliği var*

ما هم از غم آذری را یادگاری داده ایم

هر کس از نوعی به یاری یادگاری می دهند

*Herkes yarenine bir çeşit hatıra verir
Biz de kederden Âzerî'ye hatıra verdik*³⁰

Tûsî ve İsferyînî nisbeleriyle anılan şairin adını Sa'îd Nefîsî “Alî Hamza” olarak kaydederken³¹ diğer bazı kaynaklarda Nûreddîn,³² Celâleddîn,³³ Fahreddîn³⁴ ve Cemâleddîn³⁵ gibi isimlerin de kullanıldığı görülmektedir.

1.1.2. Ailesi

Şeyh Âzerî'nin babası, Hâce 'Alî Melik'tir. 'Alî Melik, Âzerî'nin doğumundan yarım asır önce Şia bir grup tarafından başlatılan ayaklanma sonucu kurulan Serbedârân devletinin ileri gelenlerindedir.³⁶ Hâce 'Alî Melik, İsferyîn bölgesinde, sözü geçen, güç ve kudret sahiplerinden biri idi.³⁷ Şeyh Âzerî ile ilgili yazılmış olan kaynakların hiçbirinde annesi ve diğer aile fertleri hakkında bilgi verilmemiştir.

1.1.3. Eğitim Hayatı

Şeyh Âzerî, babasının siyasî ve toplumsal konumundan dolayı eğitimine doğduğu bölgede, küçük yaşlarda başlamıştır. Şeyh Âzerî, on altı yaşında Timur'un hikâye anlatıcılarından olan dayısı ile birlikte gittiği Karabağ'da kaldığı süre zarfında da eğitimine devam etmiştir. 800 hş. yılında Şeyh Muhyiddîn Tûsî-i Gazâlî halkasına katılarak onun müritlerinden olmuş, ondan beş yıl boyunca hadis ve tefsir ilimleri

³⁰ Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. 'Alî Melik Âzerî-i İsferyînî*, Kitabdâr-i Tus, Meşhed 1390, s. 104.

³¹ Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr der-Îrân ve der-Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 293.

³² Rızâ Kuli Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l-Ârifîn*, Tahran 1305, s. 42.

³³ 'Ali Kuli Vale-i Dâgîstânî, *Tezkire-i Riyâzu's-Şu'arâ*, intişârât-i Esâtûr, Tahran 1384, I. cilt, s. 230.

³⁴ Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, IV. cilt, s. 344.

³⁵ Seyyid Ahmed Fedâî, *Coğrafyâ-yi Şehristân-i İsferyîn*, İntişârât-ı Âstâne-i Kuds-i Rezevî, Meşhed 1373, s. 88.

³⁶ 'Abdurrâfi' Hakîkat, *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-i Îrân*, Çâphâne-i Kâviyân, Tahran 1361, s. 360; 'Alî Kuli Vâle-i Dâgîstânî, *Tezkire-i Riyâzu's-Şu'arâ*, I. cilt, s. 230; Rızâ Kuli Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l-Ârifîn* s. 40; Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der-Îrân ve der-Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 293; Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân*, VI. cilt, s. 324.

³⁷ Bediuzzemân-i Firûzânfer, *Târîh-i Edebiyyât der Îrân-i Asr-i Tîmûriyân*, Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, s. 523.

almıştır.³⁸ Şeyh Âzerî bereketli ömrünün yarısını Timur şehzadelerinin saray şairi olarak, diğer yarısını da irfan ve tasavvuf ile geçirmiştir.

1.1.4. Dervişlik Dönemi ve Hac Seferi

Şeyh Âzerî yazdığı şiirlerle kısa sürede şehzade saraylarında itibar kazanıp önemli şairlerden olmasına rağmen, dünya işleri ile pek ilgilenmemiş, daha çok ibadete yönelmiş, bir müddet sonra da dervişlik yoluna adım atmıştır. Nitekim Irak seferine giderken Şeyh'in huzuruna varan Uluğ Bey'in oğlu Emir 'Abdullatîf, Şeyh'in nasihatlerinden etkilenmesi üzerine, kendisine sunduğu hediyeleri Şeyh Âzerî geriye çevirmiş, bu hediyeleri almaktan kaçınmıştır.³⁹

Şeyh Âzerî'nin kaç yaşında şiir yazdığı, kaç yaşında tasavvuf ve irfan yoluna geçtiğine dair farklı görüşler mevcuttur. Devletşâh, Âzerî'nin yaklaşık kırk yaşında irfan yoluna adım attığını, 830/1427 yılında Şeyh Muhyiddîn-i Tûsî'nin müritleri halkasına katıldığını kaydederken⁴⁰ Sa'îd-i Nefisî, genç yıllarda şiir yazmaya başladığı ve aynı dönemde tasavvufa yöneldiği bilgisini vermektedir.⁴¹

Vusûkî, Şeyh Âzerî-i İsferyânî'nin, 825/1422 yılında Şeyh Muhyiddîn'in müritleri arasına katıldığını kaydeder.⁴² Şeyh Âzerî 784/1383 yılında doğduğuna göre tarikata 41 yaşında girdiği söylenebilir. Bundan dolayı Şeyh Âzerî'nin orta yaşlarda dervişlik ve tasavvufa yöneldiğini savunan görüşler daha makbuldür.

Şeyh Âzerî hakkında bilgi veren tezkire, edebiyat ve tarih kitaplarının neredeyse tamamı, Şeyh Âzerî'nin dervişliğe girdiği ilk dönemlerde Şeyh Muhyiddîn Muhammed Gazâlî-i Tûsî'nin sohbetlerine katıldığını, onun derin ilminden faydalandığını, ondan hadis ve hikmet dersleri aldığını yazmışlardır.⁴³

Şeyh Muhyiddîn, Hac ziyaretine giderken Şeyh Âzerî de ona eşlik etmiştir. Ziyaret tamamlandıktan sonra şimdiki Suriye yoluyla İran'a dönüş yolunda Şeyh Muhyiddîn'in yolda vefatı (830/1427) üzerine⁴⁴ Şeyh Âzerî, yolunu değiştirip İran'a değil Hindistan'a gitmiştir.⁴⁵ Şeyh Âzerî, hocası Şeyh Muhyiddîn'in ölümünden

³⁸ Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkire-i Şu'arâ*, s. 273

³⁹ Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkire-i Şu'arâ*, s. 301.

⁴⁰ Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkire-i Şu'arâ*, s. 301.

⁴¹ Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm u Nesr Der Îrân ve Der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294.

⁴² Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. 'Alî Melik Âzerî-i İsferyânî*, s. 135.

⁴³ Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr Der Îrân ve Der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294

⁴⁴ Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr Der Îrân ve Der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294.

⁴⁵ Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr Der Îrân ve Der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294.

sonra da dönemin âriflerinden olan Şâh Ni‘metullâh-i Velî’den dersler almış ve ona intisap etmiştir.⁴⁶ Şâh Ni‘metullâh, Şeyh Âzerî’ye tarikat hırkası giydirmiştir.⁴⁷

1.1.5. Öğrenci ve Müritleri

Şeyh Âzerî, ömrünü şiir, edebiyat, tasavvuf ve dervişlikle geçirdiği gibi aldığı bu ilimleri öğrencilerine aktarmıştır. Onun ilminden ve irfanından faydalanan müridi olanların birçoğu tanınmış ve meşhur şahıslardır.

Timur sultan ve şehzadeleri, Şâhruh, Uluğ Bey, Baysungur ondan feyz almış müritleridir. Ayrıca Hindistan Behmenîler sultanlarından Ahmed Şâh-i Behmenî, onun veliahdı, ‘Alaeddîn de onun müritleri arasında sayılmaktadır.⁴⁸

Gîlânî’nin oğlu Şeyh Nu‘man Mahmûdâbâdî, Şeyh ‘Abdulhamîd-i Isfahânî, Seyyid Hurremî olarak tanınan Şeyh Fahreddîn Ahmed, Emîr Nasreddîn Bemî, Seyyid Huseyn Kevserî, Şeyh Hucen olarak tanınan Nizâmeddîn, Seyyid ‘Alî Sebzevârî, Seyyid Şemseddîn-i Aktâbî, Seyyid Nûreddîn Eycî, Seyyid Mecnûn-i Rûmî, Şeyh Muhammed Helvâî-yi Şîrâzî, Seyyid Habîb-i Şîrvânî, Herat âlimlerinden Şeyh Muhammed Murçegîr, Şeyh Davûd-i Meşhedî, Seyyid Muhammed Bedehşânî, Seyyid ‘Îmâdeddîn-i Şîrâzî, Seyyid Kâsım-i Şîrvânî, Dervîş Hasan-i Gîlânî, Muhammed Tirmîzî-i Kabûlî, Seyyid Tâceddîn-i Sistânî, Şeyh Muhammed Tebesî, Seyyid Kanber-i Tûnî, Seyyid Şemseddîn-i Herevî, Şeyh Kemâleddîn-i Şîrâzî, Mevlânâ Şeyh Erdebîlî, Seyyid Şemseddîn Hâkî-i Kirmânî, ‘Alâeddîn Muhammed Kazerûnî-i Fârsî, Seyyid Bâbâ-yi Kalenderî, Seyyid Minhâc, Pîr Hayreddîn-i Gîlânî gibi şahsiyetler Şeyh Âzerî’nin talebeleri ve müritleri arasında zikredilmektedir.⁴⁹

1.1.6. Vefatı

Şeyh Âzerî hakkında bilgi veren tüm tezkire ve diğer kaynaklar 866/1462 yılında, doğduğu yer olan İsferyân’de vefat ettiğini ve müritlerinin kendi vasiyeti üzerine onu İsferyân şehrine defnettikleri kayıtlıdır.⁵⁰

⁴⁶ Sa‘îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nasr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294.

⁴⁷ Muhammed ‘Ali Vusûkî, *Hamza b. ‘Alî Melik Âzerî-i İsferyânî*, s. 136

⁴⁸ Muhammed ‘Ali Vusûkî, *Hamza b. ‘Alî Melik Âzerî-i İsferyânî*, s. 95

⁴⁹ Muhammed ‘Ali Vusûkî, *Hamza b. ‘Alî Melik Âzerî-i İsferyânî*, s. 95.

⁵⁰ Rızâ Kulî Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu’l-‘Ârifîn*, s. 42; Şeyh Âzerî hakkında bilgi ve bibliyografya için bk. Hamîde-i Huccefi, “Âzerî-i Tûsî”, *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* be ser-perestî-i Hasan-i Enûşe, I. cilt, Bahş-i Yekom, İntişârât-i Vezâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, Tahran 1375 hş., s. 9.

1.2. Şeyh Âzerî'nin Eserleri

1.2.1. Behmennâme

1347-1527 yılları arasında Hindistan'ın Dekken bölgesinde hüküm süren, 'Alâeddîn Hasan Behmen (1347-1358) tarafından kurulan Behmenî Hanedanlığı'nın tarihini konu alan bu eser, hanedanın dokuzuncu sultanı Ahmed Şâh-i Behmenî'nin isteği üzerine Şeyh Âzerî, 784/1382 yılında yazmaya başlamış fakat eseri tamamlamadan vefat etmiştir. Yarım kalan bu eser daha sonra Nâzirî, Sâmi'î ve diğer şairler tarafından tamamlanarak Behmenî sultanlarına gönderilmiştir. Bu sebepten dolayı eserin nazım türünde ve üslubunda farklılıklar vardır.⁵¹

Tarihi olayları manzum olarak yazma İran'ın eski geleneklerinden olduğu için *Behmennâme*'nin de, "mütekârib" bahrinde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si ve Nizâmî'nin *İskendernâme*'si örnek alınarak yazılmıştır.⁵²

1.2.2. 'Acâibu'l-Garâib

Şeyh Âzerî, bu eserini de hafif bahrinde yazmış olup, eserinde dünyanın ilginç coğrafi özellikleri olan yerlerini, bazı şehirlerde mevcut ünlü mimarileri, anlattığı bölgelerde yaşayan hayvan ve kuşları tanıtmıştır.⁵³ Bu eser, aslında Şeyh Âzerî'nin *Mir'ât* adlı eserinin ikinci babıdır.⁵⁴ Âzerî, bu eserin telifinde, Muhammed b. Ebi'l-Berekât Cevherî-i Nîşâbûrî'nin *Cevâhîrnâme-i Nizâmî* adlı eserinden istifade etmiş ve bu eserin öneminden övgüyle bahsetmiştir.⁵⁵

Bu eser, tezkire ve yazma eser kataloglarında *Mir'ât*, *Acâibu'd-Dunyâ* ve *Acâibu'l-A'lâ*, *Acâibu'l-Garâ'ib* ve *Garâibu'd-Dunyâ* isimleriyle de anılmaktadır. Yapılan araştırmalara göre fihristlerde bu esere ait on üç nüsha tespit edilmiş olup on biri İran kütüphanelerinde ikisi de Türkiye'de muhafaza edilmektedir.⁵⁶

⁵¹ Muhammed Kâsım-i Hinduşâh, *Târîh-i Firişte*, s. 320.

⁵² Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyat der İrân*, IV. cilt, s. 337.

⁵³ Muhammed Kâsım-i Hinduşâh, *Târîh-i Firişte*, I. cilt, s. 326; Sa'îd-i Nefisî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 786.

⁵⁴ Muhsin Muhammedî-i Fişâregî, "Kaside-i Tersâiyye ve Nohostûn Şerh-i An", *Govher-i Gûyâ*, Dovre: 10, Şomâre: 4, Zimistân 1386 hş., s. 3.

⁵⁵ *Târîh-i Câmi'-i İrân- Târîh-i 'Ulûm ve Edebiyyât*- Merkez-i Da'iretu'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî, Tahran 1393 hş., XIII. cilt, s. 765-766.

⁵⁶ Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. 'Alî Melik Âzerî İsferyâni*, s. 194.

1.2.3.Mir'ât

et-Tâmmetu'l-Kubrâ, Garâibu'd-Dunyâ, 'Acâibu'd-Dunyâ ve Sa'yu's-Safâ olmak üzere dört bölümden oluşan bu eser, âlemin yaratılışı hakkında yazılmış mesnevi tarzında irfanî bir eserdir.⁵⁷

1.2.4. Sa'yu's-Safâ

Şeyh Âzerî, üçüncü Hac ziyaretinde bir yıl Mekke ve civarında kalmış, o süre zarfında bu eserini yazmıştır. Eser, Kâbe'nin tarihi ve ziyaret adabı hakkındadır.⁵⁸

1.2.5. Tugrâ-yi Humâyûn

Şeyh Âzerî'nin yazmış olduğu eserlerden biri de Tugrâ-yi Humâyûn'dur. Bağdatlı İsmail Paşa bu eseri Âzerî'ye nispet etmiştir.⁵⁹ Ancak Âzerî ve eserleri hakkında bilgi veren kaynaklarda eserin içeriğine dair bilgi verilmemektedir.⁶⁰

1.2.6. Miftâhu'l-Esrâr

Şeyh Âzerî, Şeyh Muhyiddîn-i Tûsi ile birlikte Hac ziyaretinden döndüklerinde bugünkü Suriye topraklarında bir süre ikamet etmiş ve bu eseri Halep şehrinde 830/1471 yılında yazmıştır.⁶¹ Şeyh Âzerî, bu kitabının mukaddeme bölümünde eseri 830/1471 yılında Suriye'de önce Miftâhu'l-Esrâr adıyla yazdığını daha sonra Dekke şehrine gittiğinde dost ve yakınlarının isteği üzerine eserini yeniden gözden geçirerek, esere Cevâhiru'l-Esrâr adını verdiğini ifade etmiştir.⁶²

Şeyh Âzerî, eserini “Allah Kelamlarının Sırları”, “Nebevi Hadislerin Sırları”, “Evliya ve Şeyhlerin Kelamlarının Sırları” ve “Şairlerin Şiirlerindeki Zorluklar” başlıkları altında dört bölüm halinde düzenlemiştir.⁶³

Müellif, bu eseri yazarken birçok kaynağa başvurmuş ve bu kaynakların isimlerini eserinde zikretmiştir. Müellif eserini yazarken zaman zaman Kur'an'dan ve hadislerden de faydalanmıştır. Aynı şekilde şairlerin adlarını ve manzumelerin ait olduğu eserlerin adlarını belirtmiştir. Bazen şerh içerisinde naklettiği tek beyt, bazı rubai ve kıtalarda ise şair adı vermemiştir.

⁵⁷ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî”, *Dâiretu'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I. cilt, s. 267.

⁵⁸ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî”, *Dâiretu'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I. cilt, s. 267.

⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşf-uz-Zunûn Zeyli*, Milli Eğitim Basımevi, II. cilt, İstanbul, 1971, s. 86.

⁶⁰ Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd, *Tashîh-i Dîvân-i Şeyh Âzerî*, Risâle-i Doktorî-i Rişte-i Zebân ve Edebiyyât-i Fârsî, Dânişgâh-i Âzâdî-i İslâmî Vâhid-i 'Ulûm ve Tahkîkât, s. 11.

⁶¹ Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, “Âzerî-i Tûsî”, *Dâiretu'l-Me'ârif-i Bozorg-i İslâmî*, I. cilt, s. 267.

⁶² Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 2a- vr. 2b.

⁶³ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 2a- vr. 2b.

Bu eserin Şeyh'in irfan alanında ilk kitabı olduğu bilinmektedir. Miftâhu'l-Esrâr'ın bir yazma nüshası Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2423 numarada muhafaza edilmektedir.⁶⁴

1.2.7. Dîvân

Şeyh Âzerî'nin yazmış olduğu kıymetli eserlerden bir diğeri de Dîvân'dır. Dîvân'ı kaside, gazel, du-beyt, tercî-i bend, terkîb-i bend ve rubailerden oluşmaktadır.⁶⁵

Dîvân'ın ilk kasidesinde Hazret-i Âdem'den Hâtemü'l-Enbiya'ya kadar olan peygamberlerin adlarını hürmetle zikretmiş, Hazret-i İbrâhîm'in (a.s.) soyundan gelen enbiya ve Allah resûllerinin isimlerinden bahsetmiştir.⁶⁶ Hazret-i Peygamber (s.a.a) ve onun Ehl-i Beyt'i hakkında çok sayıda methiye yazdığı için tezkire ve tarih yazarları onun Şia mezhebine bağlı olduğunda hemfikirdirler.⁶⁷

Müellif beş bin beyitten oluşan Dîvân'ında Ehl-i Beyt ve on iki imam hakkında yazdığı methiyeler dışında farklı toplumsal sorunlara da dikkat çekmiştir. Bazen tatlı sert şekillerde kendi döneminde yaşayan büyüklere nasihatlerde de bulunmuştur.⁶⁸

1.2.8. Muntehâbu'l-Cevâhiru'l-Esrâr

Şeyh Âzerî'nin *Cevâhiru'l-Esrâr* kitabından yapılmış seçmeleri ihtiva eder. Seçme metinlerin kimin tarafından yapıldığı bilinmemektedir. Bu eser, ekinde Câmî'nin Eşî'atu'l-Lume'ât adlı eseri ile birlikte 1303 hş. yılında Tahran'da yayımlanmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. 'Ali Melik Âzerî İsferyâni*, s. 203; Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd, *Tashûh-i Dîvân-i Şeyh Âzerî*, s. 10.

⁶⁵ Divan ve nüshaları hakkında bk. Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd, *Tashûh-i Dîvân-i Şeyh Âzerî*, Risâle-i Doktorî-i Rîşte-i Zebân ve Edebiyât-i Fârsî, Dânişgâh-i Âzâdî-i İslâmî Vâhid-i 'Ulûm ve Tahkîkât, s. 15-21; Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd - Muhammed Hasan-i Behnâmfer, "Nushahâ-yi Hattî-i Dîvân-i Şeyh Âzerî ve Mu'arrefi-i Nûshaî Nov-yâfte", *Peyâm-i Behâristân*, Dovre-i Dovvom-i Sâl-i Heftom, Şomâre-i 24, Pâyîz u Zimistân-i 1393 hş., s. 65-75.

⁶⁶ Bu kaside metni için bk. Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd, *Tashûh-i Dîvân-i Şeyh Âzerî*, s. 27.

⁶⁷ Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. Melik Âzerî İsferyâni*, s. 249.

⁶⁸ Muhammed 'Alî-i Vusûkî, *Hamza b. Melik Âzerî İsferyâni*, s. 223.

⁶⁹ Rızâ Kulî Hân-i Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusehâ*, s. 17.

Âzerî hakkında bilgi veren kaynaklar, eserlerinden bahsederken bazıları bu kitaptan *Cevâhiru'l-Esrâr* ve '*Acâibu'd-Dunyâ* olarak⁷⁰ bazıları ise *Cevâhiru'l-Esrâr*, *Garâ'ibu'd-Dunyâ* ve *Acâibu'l-A'la*" diye söz etmişlerdir.⁷¹

1.3. Şeyh Âzerî'nin Bilinmeyen Eserleri

Yukarı da zikredilen nazım ve nesir türünde yazılmış eserlerinin dışında isimleri duyulmamış, farklı kütüphanelerde muhafaza edilen birkaç eser Şeyh Âzerî'ye nispet edilmektedir. O eserler şunlardır:

1.3.1. Zeylu'l-Fevâ'idi'l-Behâye

Matematik ve sayılar hakkında bilgi veren bu eser Arapça yazılmıştır. Eserin üç nüshası bilinmektedir.⁷²

1.3.2. Manzume-i Urûciyye

Müctes bahrinde yazılmış 111 beyitlik olan bu eser, Mîrâcnâme tarzda bir eser olup, kalbin ruhlar âlemine yükselişinden bahsetmektedir. Eserin iki nüshası mevcuttur.⁷³

1.4. Şeyh Âzerî'nin Edebî Kişiliği

Eserlerinde genellikle dini, tasavvufî öğütlerin yanısıra eğitici bilgiler veren Şeyh Âzerî'nin yazı dili sade ve akıcıdır. Şair kendi döneminde görülen karmaşık ve zor anlaşılır tamlamaları kullanmaktan sakınmıştır. İran'ın ünlü şairlerinden Sâ'dî, Hâfız ve özellikle Emîr Husrev-i Dihlevî'nin şiirlerinden esinlenmiş olduğu söylenebilir.⁷⁴ Hâce Ahmed-i Mustevfi'nin Şeyh'in ölümünden sonra yazdığı şiirde bunu görmek mümkündür:

چو او تالی خسرو بود در شعر از آن تاریخ موتش گذشت حسرو

Şiir söylemekte Husrev'e benzediği için

Ölüm tarihi Husrev oldu.

⁷⁰ Rızâ Kulî Hân-i Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusehâ*, s. 17.

⁷¹ Sa'îd-i Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nasr der Îrân ve der Zebân-i Fârsî*, I. cilt, s. 294.

⁷² Ahmed Rızâ Yelmeha, "Muârrefi-yi Çend Eser-i Tâze Yâfte-yi Şeyh Âzerî", *Movc-i Deryâ-yi Mârifet, Mecmu'â-i Çekidehâ ve Bergozîde-i Makâlât-i Hemâyiş-i Beyne'l-Milel-i Şeyh Âzerî*, s. 726.

⁷³ Ahmed Rızâ Yelmehâ, "Muârrefi-yi Çend Eser-i Tâze Yâfte-yi Şeyh Âzerî", s. 728.

⁷⁴ Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejâd, *Tashîh-i Dîvân-i Şeyh Âzerî*, s. 10; Kâzım Müsevî-i Bocnurdî, *Dâiretu'l-Meârifî Buzurg-i İslâmî*, I. cilt, s. 267.

14. yüzyılda Fars şiirinde Türkçe terimlerin kullanılma geleneği İlhanlılarla başlamış, Moğollarla daha fazla yaygınlık kazanmıştır. Şeyh Âzerî'nin şiirlerinde de Türkçe terimlere rastlamak mümkündür.

1.5. Şeyh Âzerî'nin Tasavvufî Düşüncesi

Allah'a giden en önemli yolun nefsi tanımak olarak gören Şeyh Âzerî, Cevâhiru'l-Esrar kitabının ikinci bölümüne “من عرف نفسه عرف ربه”/ Nefsini bilen rabbini bilir hadisi şerifiyle başlamış, nefsini terbiye eden insanın Allah'a daha da yaklaşabileceğini, nefsini terbiye edemeyip esiri olanın ise helak olacağını belirtmiştir.

Şeyh Âzerî'ye göre, aklın Allah-u Teâlâ'yı idrak etmeye gücünün olmadığını, Allah'ı ispat edemeyeceğini yalnızca ruh ve kalple birleşirse Allah'ı idrak edip, görebileceğini düşünmektedir.

Tasavvufta Allah'ın ilk olarak Hazret-i Muhammed (s.a.a)'i kendi nurundan yarattığı inancı olan hakikat-i Muhammediye görüşü geniş halk kitlelerinin benimsediği gibi Şeyh Âzerî'nin de şiirlerinde bu görüşe değindiği görülmektedir.

Kısacası nefsi tanımanın Allah'ı tanımak için en güzel yol olduğu, ilahi ruîyet, âlemi suğra, âlem-i kubra, hakikati-i Muhammediye, insani-i kâmil, nübüvvet ve vilayet gibi konular Şeyh'in eserlerinde yer verdiği irfani konulardır.

Elimizde bulunan birinci el kaynaklarda Şeyh'in herhangi bir tarikati savunduğuna dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

CEVÂHIRU'L-ESRÂR'IN MUHTEVA ÖZELLİKLERİ

2.1. Cevâhiru'l-Esrâr

Esere besmele, hamdele ve salveyle başlayan müellif, eseri Hindistan seferinden kendi vatanına döndükten sonra 840/1438 yılında tamamlamıştır.⁷⁵ Aynı şekilde kitabın mukaddime bölümünde Hindistan dönüşü ilk adı *Miftâhu'l-Esrâr* olan eserin adını *Cevâhiru'l-Esrâr* olarak değiştirdiği bilgisini şu ifadeyle aktarmıştır: “Kitabın asıl adı Miftâhu'l-Esrâr idi, kitabın asıl konusu ve üslûbu değiştirilmeden eserin adı *Cevâhiru'l-Esrâr* olarak değiştirildi”.⁷⁶

Dört bölümden oluşan ve Fars edebiyatının edebî metin şerhi türünde önemli bir yere sahip olan bu eserin birinci bölümünde, Allah kelimelerinin sırlarından bahsedilir. Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerinin başında yer alan, anlamı kimse tarafından bilinmeyen hurûf-i mukatta'a olarak adlandırılan harfleri, Kur'an, ayet ve tefsir kitaplarını kaynak göstererek açıklamaktadır. Bu konuya değinirken o dönemin önemli akımlarından olan Hurufilik akımının bu konu ile ilgi görüşlerini de kaynağını belirterek ya da dolaylı yollarla aktarmaktadır. Aynı şekilde X. yüzyılda yaşamış ünlü müfessir olan mu'tezile âlimi Zemahşerî'nin *Keşşâf* kitabındaki düşüncelerini de Şeyh Âzerî bu bölümde zikretmektedir.⁷⁷

Şeyh Âzerî eserinde bazı âlimlerin bu harflere dair görüşlerini de nakletmiştir. Kelbî bu harfleri, “tefsir edilemeyen gizli sırlar”⁷⁸, Mukâtil, “âlimler Kur'an hecelerini tefsir etmekten âcizdirler, Allah-u Teâlâ kitabını hecelerle süslemiştir”⁷⁹ ve Şa'bî ise “Allah'ın her kitabında bir sır vardır. Kur'an'daki sırrı da hurûf-i mukatta'adır”⁸⁰ şeklinde yorumlamıştır.

Eserin ikinci kısmında nebevî hadislerin sırlarını izah etmiştir. Bu bölüme “Birinci Sır” başlığı altında “Kendini tanıyan rabbini tanır” hadis-i şerîfi ile konuya

⁷⁵ Ahmed-i Şâhîd, *Tashîh ve Tahkîk-i Cevâhiru'l-Esrâr-i Şeyh Hamza b. El-Melik Mutahallîs be Âzerî*, İntişârât-i Sunbule, Meşhed, 1387, s. 5.

⁷⁶ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 2a.

⁷⁷ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 2a.

⁷⁸ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 14a.

⁷⁹ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 14a.

⁸⁰ Şeyh Âzerî-i Tûsî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, vr. 14a.

giriş yapmıştır. Şeyh Âzerî eserin üçüncü kısmında ise büyük evliyaların kelimelerin sırlarına dikkat çekmektedir.

Eserin dördüncü bölümü, şairlerin sözlerindeki zorlukları açıklayan on fasıldan ibarettir. Birinci fasıl meşhur kasidelerin zorluklarını beyan eder. İkinci fasıl şairi bilinmeyen kasidelerin zorluklarının, üçüncü fasıl meşhur gazellerin zorluklarının, dördüncü fasıl şairi bilinmeyen gazellerin zorluklarının, beşinci fasıl kıtalardaki zorluklarının, altıncı fasıl mesnevilerdeki zorluklarının, yedinci fasıl rubailerdeki zorlukların izahı hakkında, sekizinci fasıl şairlik ve bununla ilgili zorlukların, dokuzuncu fasıl muammalardaki zorlukların, onuncu fasıl lügazlardaki zorlukların beyanı hakkındadır.

Cevâhirü'l-Esrâr'ın Dördüncü bölümü, eserin en geniş bölümüdür. Bölüm başında bir mukaddime yer alır. Eser Besmele ile başlayıp

يا مفتاح الابواب افتح ابواب قلبى وقلوب المسلمين و انت خير الفاتحين ibaresi ile devam etmektedir. Mukaddime bölümü altı varak olup, birinci bölüm yedinci varaktan başlayarak, on birinci varağa kadar devam etmektedir. Eserin ikinci bölümü on ikinci varağın ortalarından başlar ve otuz beşinci varağa kadar devam eder. Üçüncü bölüm ise otuz altıncı varaktan başlayıp yüz on sekizinci varağa kadar sürer.

Asıl tez konumuz olan dördüncü bölüm ise yüz on dokuzuncu sayfadan başlayarak yüz elli üçüncü sayfaya kadar devam eder. Kitap sayfaları sarı renkte olup, nemlenmiş sayfa etrafı rutubet izleri almıştır. Belirtildiği üzere kitap 153 varaktan oluşup, eni 22 cm, boyu ise 18 cm'dir. Her sayfa yirmi bir satırdan oluşmaktadır. Metnin etrafında kahverengi bir çizgi ve onun üzerinden ise kırmızı ince bir çizgi ile geçilmiş cetvel bulunmaktadır. Dördüncü kısmın yüz yirmi dört, yüz yirmi beş ve yüz otuz birinci sayfalarında kenar haşiyeleri bulunmaktadır. Başlıklar, numaralar ve önemli isimler kırmızı mürekkeple yazılmış, bazı önemli bölümlerin altı kırmızı mürekkeple çizilmiştir.

Elimizde bulunan nüsha İran Meclis-i Şura Kütüphanesi'nde 8851. Raf 66882 kayıt numarası ile muhafaza edilmektedir. Eser hakkındaki değerlendirmemiz bu nüshanın CD kopyası üzerinden yapılmıştır.

Eserin dördüncü bölüm tercümesine geçmeden önce, bu bölümde şiirleri açıklanan, başta Mevlâna olmak üzere eserde adları geçen şairler kısaca tanıtılacaktır.

2.2. Eserin Dördüncü Bölümde Adı Geçen Şairler

2.2.1. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî

Asıl adı Muhammed Celâleddîn'dir. 604/1207 yılında Afganistan'ın Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaaddin Keykubad'ın daveti üzerine ailesi ile birlikte küçük yaşta Konya'ya gelmiş, Şems-i Tebrîzî'den aldığı tasavvuf öğretileriyle kendini geliştirmiş, tasavvufa başka bir boyut kazandırmıştır. *Mesnevî*, *Dîvân-ı Kebîr*, *Fîhi Mâ Fih*, *Mecalis-i Seb'a* ve *Mektûbât* Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin eserleridir.⁸¹ Eserde Mevlânâ'nın gazellerinden üç beyit şerh edilmiştir.

2.2.2. Nizâmî-i Gencevî

Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu olarak sayılan Nizâmî 535-540 /1141-1145 yılları arasında dünyaya gelmiştir. Divan şiirinde daha çok beş mesneviden oluşan *Penc Genc* adlı eseriyle tanınmıştır. Kendisine ait kaside, gazel, terkeb-i bend, terci-i bend, rubâî ve kıtalardan oluşan bir divanı olduğu belirtilmişse de tam bir nüshası günümüze kadar gelmemiştir.⁸² Eserde Nizâmî'ye ait dokuz beyit şerh edilmiştir.

2.2.3. Hâkânî-i Şîrvânî

İran'ın büyük kaside şairlerinden olan Hâkânî, 520/1126 yılında Gence de dünyaya gelmiştir. Özellikle medhiye türünde yazdığı kasideler kendinden sonra gelen birçok şairi etkilemiştir. Kasidelerinde kendinden önce hiç kullanılmamış ilmi terimleri şiirinde kullanmıştır. Eserleri, Divan ve Tuhfetu'l-Irakeyn'dir.⁸³ Eserde Hâkânî'nin doksan bir beyitlik "Tersaiyye" ve Hapsiyye" adıyla ünlü kasidesinin otuz bir beyti şerh etmiştir.

2.2.4. Ferîduddîn-i Attâr

537-1142 yılında Nişâbûr'da doğan Ferîduddîn; uzun bir süre baba mesleği olan attarlıkla uğraşmış, bunun yanında tıpla da ilgilenmiştir. Bugünkü anlamda eczacılık yapan Attâr, bu ismi de bu mesleğinden dolayı aldığı kaynaklarda geçmektedir. . Eserleri *Mantiku't-Tayr*, *İlâhînâme*, *Esrârname*, *Musibetname*, *Husrevname*,

⁸¹ Daha fazla bilgi için bk. Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *DİA*, XXIX. cilt, s. 442

⁸² Daha fazla bilgi için bk. Mehmet Kanar, "Nizâmî-i Gencevî", *DİA*, XXXIII. cilt, s. 185

⁸³ Daha fazla bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, "Hâkânî-i Şîrvânî" *DİA*, XV. cilt, s.169.

Muhtârnâme, Dîvân ve Tezkiretu'l-Evliyâ'dır. ⁸⁴ Eserde Attâr'ın gazellerinden on altı beyti şerh edilmiştir.

2.2.5. Sâ'dî-i Şîrâzî

Firdevsî'den sonra gelen en büyük Fars şairi sayılan Sa'dî, Şîrâz'da dünyaya gelmiştir. 13. yüzyılda yaşayan şair, Nizâmiye Medresesinde eğitim görmüş, büyük mutasavvıf Suhreverdi'nin sohbetlerine katılmıştır. Sa'dî sadece manzûm eserleriyle değil mensûr eserleriyle de ün kazanmıştır. Eserleri; *Bûstân, Gülistân, Takrîr-i Dîbâce, Akl u Aşk, Nasihatü'l-Mulûk* ve *Havâtîn*'dir. ⁸⁵ Eserde Sâ'dî-i Şîrâzî'nin gazel ve kasidelerinden üç beyit şerh edilmiştir.

2.2.6. Hâfız-ı Şîrâzî

14. yüzyılın başlarında Şîrâz'da doğan Hâfız; edebî, şer'î ve felsefî ilimlerde kendisini yetiştirmiş büyük bir şair ve âlimdir. Kullandığı irfânî ve felsefî üslûbuyla ileride ortaya çıkacak Sebki Hindî üslûbunun ortaya çıkmasında etkili olmuştur. *Dîvânı* çok meşhurdur. Bu yüzden dîvânına birçok şerh yazılmıştır. Divanı fal açma geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türk İslâm kültüründe özellikle kitap falı geleneğinde önemli bir yeri olan Kur'an-ı Kerîm, Mesnevî-i Şerif, Fuzulî divanının yanı sıra Hâfız divanı da sıkça kullanılan kitaplar arasındadır. ⁸⁶ Eserde Hâfız-ı Şîrâzî'nin gazellerinden üç beyit şerh edilmiştir.

2.2.7. Evhaduddîn Enverî

12. yüzyılın önemli şairlerinden biri olan Enverî, kaside, gazel ve kıt'ada önde gelen İranlı şairlerdendir. Sultan Sencer'in himâyesinde uzun yıllar kalmış, mantık, riyâziyât, astronomi, astroloji ve heyet bilimleriyle ilgilenmiştir. Şiirinde günlük konuşma dilini kullanan şair, bu yönüyle yeni bir tarz ortaya koymuştur. Enverî, divan şairleri tarafından örnek alınan ve sıkça anılan bir şairdir. ⁸⁷ Eserde Enverî'nin on sekiz beyti şerh edilmiştir.

2.2.8. Ferezdak

Ferezdak olarak tanınan Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib, yaklaşık 114/732 yılında doğmuştur. Babası Temîm kabilesinin büyüklerindendi. Kendi döneminin halife, emir ve edebiyatçıları etkileyecek derecede güzel kaside ve şiirler yazmıştır.

⁸⁴ Daha fazla bilgi için bk. M. Nazif Şahinoğlu, "Attâr", *DİA*, IV. cilt, s. 95-98.

⁸⁵ Daha fazla bilgi için bk. Zebîhullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyyat der Ârân*, II. cilt, s. 117 vd.

⁸⁶ Daha fazla bilgi için bk. Devletşâh-i Semerkandî, *Tezkiretu's-Şu'arâ*, s. 338-344.

⁸⁷ Daha fazla bilgi için bk. Abdulkadir Karahân, "Evhaduddîn Enverî" *DİA*, XI. cilt, s. 268

Kendisinden sonraki şairler onun kullandığı tarzı kullanmaya devam etmiştir. Bir divana sahip olan Ferezdak, Şii inancına göre dördüncü imam Zeynu'l- Âbidin'e yazdığı kaside ile meşhur olmuştur.⁸⁸ Eserde Ferezdak'ın bir beyti şerh edilmiştir.

2.2.9. İmâd-i Fakîh

Asıl adı 'Alî olup, fıkıh ilmine çok vakıf olduğu için fakih ünvanı verilmiş, İmâd-i Fakih olarak tanınmıştır. Geniş bir mürit halkasına sahip olan İmâd-i Fakih, Kirman şehrinde 773/1371 yılında yaptırdığı tekke de vefat etmiş ve oraya da defnedilmiştir. İranlı sûfî, şair bir *Divanı* ve *Penç-genc* isimli eserleri kâleme almıştır.⁸⁹ Eserde İmâd-i Fakih'in şiirlerinden bir beyt şerh edilmiştir.

2.2.10. Şeyh Kemâl-i Hocendî

Şeyh Kemâl olarak da bilinen Kemâl-i Hocendî, 14. yüzyılın meşhur şair ve âriflerindedir. 14. yüzyılın başlarında Maverâunnehir'e bağlı Hocend'de dünyaya gelmiştir. İranlı mutasavvıf ve mürşit olan Hocendî, şiiri kendi duygu ve düşüncelerini açıklamak için bir irşad ve terbiye aracı olarak görmüş, o tarzda şiirler yazmıştır.⁹⁰ Eserde Hocendî'nin üç beyti şerh edilmiştir.

2.2.11. Emir Husrev-i Dihlevî

Türk asıllı Mutasavvıf şair Emir Husrev-i Dihlevî, 651/1253 yılında Delhi'nin kuzeyindeki Müminpûr kasabasında dünyaya gelmiştir. Hayatı boyunca ilim ve sanatla uğraşan Dihlevî, Türkçe, Arapça ve Farsça'nın yanısıra Hint dili ve edebiyatını da vakıftır. Manzum ve mansur çok sayıda eser kâleme almıştır. 725/1325 yılında vefat etmiştir.⁹¹ Eserde Emir Husrev-i Dihlevî'nin bir beyti şerh edilmiştir.

2.2.12. Zahîr-i Fâryâbî

İranlı kaside şairlerinden olan Ebu'l-Fazl Zahîruddîn Tâhir b. Muhammed-i Fâryâbî, 551/1156 yılında Fâryâb'da (bugünkü Devletâbâd) doğmuştur. Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî-i Şîrvânî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Evhadüddîn-i Enverî, Mücîrüddîn-i Beylekânî, Esîrüddîn-i Ahsîkisî ve Felekî-i Şîrvânî gibi ünlü şairlerin

⁸⁸ Daha fazla bilgi için bk. Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", *DİA*, XII. cilt, s. 373

⁸⁹ Daha fazla bilgi için bk. Tahsin Yazıcı, İmâd-i Fakîh' *DİA*, XXII. cilt, s. 169

⁹⁰ Daha fazla bilgi için bk. M. Nazif Şahinoğlu, "Kemâl-i Hucendî", *DİA*, XXV. cilt, s. 226

⁹¹ Daha fazla bilgi için bk. Rızâ Kurtuluş, "Emir Husrev Dihlevî", *DİA*, XI. cilt, s.137

çağdaşı olan Zahîr, edebi ilimlerin yanında akli ilimlere de vakıftı. 598/1201 yılında vefat etmiştir.⁹² Eserde Zahîr'in üç beyti şerh edilmiştir.

2.2.13. Reşiduddin Vatvât

Vatvât olarak tanınan Reşidüddîn Muhammed b. Muhammed b. Abdilcelîl el-Ömerî el-Fârûkî'nin, 481-487 yılında Belh'te doğduğu söylenmektedir. Arap ve Fars Edebiyatında verdiği nesir türünde eserlerden dolayı kısa sürede ün kazanmıştır. Vatvat, 573/1177 yılında vefat etmiştir.⁹³ Eserde Vatvât'ın iki beyti şerh edilmiştir.

2.2.14. Selmân-ı Sâvecî

Güçlü bir kaside yazarı olarak kabul edilen Cemâluddîn Sâvecî, 709/1309 yılında Save'de doğmuş, bir müddet Bağdat'da ikamet etmiştir. İçerisinde edebi sanatlardan örnekler barındıran Kasîde-i Masnû'a'sı meşhurdur.⁹⁴ Eserde Sâvecî'nin dört beyti şerh edilmiştir.

2.2.15. Sultan Veled

Mevlânâ Celâlledîn-i Rûmî'nin oğlu, Sultan Veled, 623-1226 yılında Lârende'de doğmuştur. Başta dîvânî olmak üzere, *Velednâme*, *Rebâbnâme*, *İntihânâme*, *Ma'ârif* adında eserleri bulunmaktadır.⁹⁵ Eserde Sultan Veled'in bir beyti şerh edilmiştir.

2.3. Eserin Dördüncü bölümünde Adı Geçen Kaynaklar

2.3.1. el-Keşşâf

Mu'tezile âlimlerinden Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) Emîr Ebu'l-Hasan İbn Vehhâs'ın isteği üzerine 526/1132 yılında başlayıp iki yılda tamamladığı dirayet metoduyla yazdığı tefsiridir. Kur'an'ı Kerim'i lügat, nahiv ve belagat ilmi ile yorumlayıp, i'caz yönlerini, edebi ve nazım güzelliğini belirttiği için yazıldığı günden bugüne tüm müffesirler tarafından çok beğenilip kaynak kitap olarak kullanılan önemli tefsirlere aittir.⁹⁶

⁹² Daha fazla bilgi için bk. Mehmet Atalay, "Zâhîr-i Fâryâbî", *DİA*, XLIV. cilt, s. 88.

⁹³ Daha fazla bilgi için bk. Derya Örs, "Vatvât, Reşidüddîn", *DİA*, XLII. cilt, s. 573.

⁹⁴ Daha fazla bilgi için bk. Adnan Karaismailoğlu, "Selmân-ı Sâvecî", *DİA*, XXXVI. cilt, s. 446-447.

⁹⁵ Daha fazla bilgi için bk. Veyis Değirmençay, "Sultan Veled", XXXVII. cilt, s. 552.

⁹⁶ Daha fazla bilgi için bk. Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XXV. cilt s. 329.

2.3.2. Câmiu'l-Usûl

Fahredden er-Râzî'nin (ö. 606/1209) yaşadığı dönemin ilim tanımları, tasnifi ve bu ilimler ile farklı bilgileri aktardığı *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr* olarak da bilinen Farsça ansiklopedik eseri, 574/1178 yılında yazılmış ve Hârizmşahlar'dan Alâeddin Tekiş'e ithaf edilmiştir. Muhtevasında kırk ilimden bahsedilen eser, Bombay (1323) ve Tahran'da (1346 hş.) basılmıştır.⁹⁷

2.3.3. Nihâyetu'l-İdrâk

İranlı filozof, astronomi, matematik, tıp ve din âlimlerinden olan Kutbuddîn-i Şîrâzî eş-Şâfiî (ö. 710/1311)'nin Sivas'ta kadı olarak bulunduğu sırada (680/1281) tamamladığı astronomiye dair eseridir.⁹⁸

2.3.4. Acâibu'l-mahlûkât

Kazvînî (ö. 682/1283), coğrafik ve kozmografik olarak kaleme aldığı *Acâibu'l-Mahlûkat ve Garâibu'l-Mevcûdât* adlı eseri çok ilgi görmüş, kısaltılarak veya aynen tercüme edilerek, İran ve Türk edebiyatlarına kazandırılmıştır. Kazvînî, eserinde Câhiz'in *Kitâbu'l-Hayevân*'ı ile Aristo'nun *Historia Animalium* adlı eserinin Arapça tercümesi olan *Kitâbu'l-Hayevân*'dan, Ebû Hâmid el-Gırnâtî ve Muhammed b. Mahmûd et-Tûsî'nin eserleri olmak üzere, adlarını belirttiği yirmi kadar kitaptan faydalanmıştır.⁹⁹

2.3.5. Kitâbu'l-Hayevân

Câhiz'in (ö. 255/869) canlı türlerini edebi bir yaklaşımla anlattığı, çeşitli canlıları anlatan bir eseridir. Hayatının sonlarına doğru telif edilen bu eser, yedi ciltten oluşan hayvanlar ansiklopedisi niteliğindedir.¹⁰⁰

2.3.6. Keşfu'l-Mahcûb

Ebu'l-Hasen Ebi 'Ali el- Hucvirî'nin (465-1072 ?) bu eseri, tasavvufun teorik ve pratik konularını sistematik bir şekilde ele aldığı tasavvuf klasiklerindedir. Eser, tasavvuf adabı ve erkânın ne olduğunu göstermek amaçlı olup, sade bir dille yazılmıştır.

⁹⁷ Daha fazla bilgi için bk. Rıza Kurtuluş, "Câmi'u'l-Usûl", *DİA*, VII. cilt, s.134.

⁹⁸ Daha fazla bilgi için bk. Azmi Şerbetçi, "Kutbuddîn-i Şîrâzî" *DİA*, XXVI. cilt, s. 488.

⁹⁹ Daha fazla bilgi için bk. Günay Kut, "Acâibu'l-Mahlûkât" *DİA*, I. cilt, s. 316.

¹⁰⁰ Daha fazla bilgi için bk. Tahsin Görgün, "Kitâbu'l-Hayevân" *DİA*, XXVI. cilt, s. 107.

2.4. Eserin Dördüncü Bölümünde Şerh Metodu

Doğu Edebiyatında da asırlık bir geçmişe sahip olan metin şerhi, genellikle bir metnin daha iyi anlaşılabilmesi için, o metinleri daha iyi anladığını düşünen kişiler tarafından açıklanmasına denir. Çalışmasını yaptığımız *Cevâhiru'l-Esrâr* kitabının dördüncü bölümü de farklı şairlere ait yüzü aşkın beytin şerhini oluşturmaktadır. Müellif önce beyti aktarmış, ardından da beyitte açıklanması gereken kelimelerin lügat manasını verip, beyit içerisinde ki anlamını açıklamıştır. Arapça metinlerin de göze çarptığı eserde, şerh edilen beyitlere uygun ayet ve hadislerden de alıntı yapmıştır.

Beyit içerisinde kullanılan edebi sanatlara dikkat çekerek, beyitte peygamber ve ya mübarek zatlara telmih yapılmışsa, onlara ait kıssaları bazen uzun uzadıya bazen kısaca anlatmıştır. Açıklanan beyitlerde o dönemin geleneklerini andıran söz ya da kelime olursa o gelenekler üzerinde durmuştur. Müellif zaman zaman okuyucuya astronomi, coğrafya, zaman vs. gibi ansiklopedik bilgiler de vermiştir.

Müellif eserini yazarken şerhte atıf ya da alıntı yaptığı yerlerde kaynağının adını ya da eserin müellifini zikretmiştir. Bazı beyitlerin şerhlerinde şairin sözlü kaynaklardan da istifade ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü şârih, edebi meclislerde tartışma ya da sohbet konusu olan bazı beyitler için farklı yorumlara da işaret etmiştir. Bu eserde şerh sırasında gramer kurallarına değinilmemesi kelimelerin gramer kurallarıyla incelenmemiş olması, İran'da klasik şerh geleneğinin bir özelliği gibi görülmektedir. Bir kaside ya da gazele ait bütün beyitler şerh edilmemiş, anlaşılmasında güçlük çekilen beyitler ilgili manzumeden alınarak izah edilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CEVÂHİRÜ'L-ESRÂR'IN
DÖRDÜNCÜ BÖLÜMÜNÜN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

[172] **ŞAİRLERİN SÖZLERİNDEKİ ZORLUKLARIN İZAHI
HAKKINDA**

Dördüncü bölüm, şairlerin sözlerindeki zorlukları açıklayan on fasıldan ibarettir. Birinci fasıl meşhur kasidelerin zorluklarını beyan eder. İkinci fasıl şairi bilinmeyen kasidelerin zorluklarını, üçüncü fasıl meşhur gazellerin zorluklarını, dördüncü fasıl şairi bilinmeyen gazellerin zorluklarını, beşinci fasıl kıt'alardaki zorlukları, altıncı fasıl mesnevilerdeki zorlukları, yedinci fasıl rubailerdeki zorlukların izahı, sekizinci fasıl şairlik ve bununla ilgili zorluklar, dokuzuncu fasıl muammalardaki zorluklar, onuncu fasıl lügazlardaki zorlukların beyanı hakkındadır.

[173] **Birinci Fasıl:** Meşhur kasidelerdeki sırlar ile mukaddime, şiir sanatı ve şairlik hakkındadır.

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Ondan yardım ve medet umarak değerli akıllara, latif dimağlara temyiz ve ayrıştırma özelliği taşıyanlara, basiret erbabına ve aklını çok iyi çalıştıranlara, açıkça malûmdur ki; ilahî mesaj olan Kelâmullâh'ın yüceler yücesi kelâmının ve nebilerin - onlara selam olsun- dışında hiçbir söz insanların nefsinin temizleyemez. İslâm şairlerinin sözünden de daha iyi süslenmiş ve güzel söz bulunamaz. Onların düşünce ve ilimlerinin tamamı, vahyin neticesi, ilhamlarının sonucudur. Onların fasih ve berrak olarak ürettiği sözlerinin hepsi, havasın düşünce ve hareketlerine tamamen uygundur. Halk, hakikati arama bahçesinin bülbülleri, mutluluk kaynağının dudu kuşlarıdır.

Kutsiyet şarabının sâkîleri, ülfet meclisinin musikî üstatları, nazım ve nesir ülkesinin padişahları, çağ ve asır ülkesinin Husrevler'i, olgunluk deryasının derinliklerine dalanlar, cemâl ve celâl dünyasının kartallarıdır.

بلبل عرشند سخن پروران باز چه مانند بدین دیگران
با ملک از جمله خویشان شوند ز آتش فکرت چو پریشان شوند
پرده رازی که سخن پروریست سایه‌ای از پرده پیغمبریست¹⁰¹

*Söz üstatları, arşın bülbülleridir
Başkaları hiç bunlara benzer mi?
Fikrinin ateşinden, böyle perişan olunca
Melek ile akraba olurlar
Şairlik olan sır perdesi
Peygamberlik perdesinin bir gölgesidir.*

Mizaclarının mayası, vadi aşanların şerbetidir. Sözlerinin ateşi, küfrün fâtihi, gazilerin meşalesidir. Bıkr sözlerinin güzeli, ayrılık gecesine griftar olanların dostudur. Fikirlerinin ilacı, sevgi kılıcının yaraladığı yaralıların gönül yarasını okşayarak iyileştirecek merhemdir. Sevgi ve muhabbet yuvasının gelinlerine yakışan dilleri, melekût kapılarının anahtarı, lâhuti sırların cevher hazinesidir.

Hazret-i Peygamber (s.a.a.) buyurmaktadır: Yüce Allah (c.c.) bazı sırları enbiyanın kalbine, bazılarını da şairlerin diline bahşetmiştir. Nitekim Şeyh Nizâmî'de olan bu söz gibi:

قافیه سنجان که سخن برکشند گنج دو عالم به سخن در کشند
خاصه کلیدی که در گنج راست زیر زبان مرد سخن سنج راست
پیش و پس بست صف کبریا پس شعرا آمد و پیش انبیا
*Sözleri dizen şairler
İki dünya hazinesini, söze dizerler*

¹⁰¹ Nizâmî-i Gencevî, *Mahzenu'l-Esrâr*, Matba'a-i Armagân, Tahran 1320 hş., s. 40.

Bilhassa hazine kapısına ait olan anahtar

Söz ustası adamın dilinin altındadır

Kibriya'nın önünde, arkasında dizildiler

Önde enbiyalar saf tuttu, arkada şairler

Şeyh Ferîduddîn-i Attâr (r.a), şiirin vasfı, hadis ve manası hakkında böyle söylüyor. Şeyh Attâr rahmetullahın vefatı, beş yüz seksen altı senesinin aylarından birinde olmuştur. Bu tarih hakkında da ihtilaf vardır. Gerçeği Allah bilir.

Nazm:

کانچنان قریبی که نزدیک خداست	آن امام دین چنین گفته است راست
آن نیاید ز آشکارا و نهان	أهل لطف و طبع را کس در جهان
گفت در زیر زبانِ شاعران	آن که بود او سرور پیغامبران
سر آن یک تن نداند از هزار	هست حق را گنجهای بی شمار
زان سخن بسیار در قرآن بود	هم قوافی کاخرش یکسان بود
بر سر هر خطبه تاجی نیستی	گر قوافی را رواجی نیستی
از قوافی آن سخن را حرمت است ¹⁰²	نظم و نثری کان میان امت است

Ve o din imamı doğrusu şöyle dedi:

O, öyle bir yakınlıktır ki Allah katındadır

Dünyada yetenek ve mizaç sahibi olan kimse

Açık ve gizli olarak ona ulaşamaz

Peygamberlerin en üstünü

Dedi ki: Şairlerin dilinin altında

Hak için sayısız hazineler vardır

O'nun sırrını binde biri bilemez

Kafiyeleri sonuna kadar aynı olsa dahi

O sözden Kur'ân'da çokça vardır

Kafiyenin bir değeri olmasaydı

Her bir hutbenin başında, bir taç olmazdı

¹⁰² 'Attâr-i Nişâbüri, *Musîbetnâme*, Mukaddime, Tashîh ve Ta'likât: Muhammed Rızâ Şefî'i-i Kedkenî, İntişârât-i Suhen, Tahran, s. 101.

Ümmetin arasında olan nazm ve nesre
O söze kafiyesinden dolayı hürrmet vardır

[174] Kur'an ve hadiste, nazım çoktur. Ama vahyin ve peygamberliğin değeri batıl olmasın diye ona şiir demiyoruz. Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: "Biz, O'na şiir öğretmedik, zaten ona da gerekmezdi."¹⁰³

Hazret-i Resûl'ün (s.a.a.) karşısındaki kâfirlerden fasih konuşan kişiler Peygambere (s.a.a.) şair demişlerdir. Allah'ın sözlerine karşı çıkmaya gelmişlerdir. Nitekim vahyin ilk dönemlerinde İmru-l-Kays olayı meşhurdur. Hazret-i Peygamber (s.a.a.) onun yazmış olduğu kasideyi Kâbe'nin duvarından indirip yerine İkrâ (Alak) suresini asmalarını buyurdu. Bu olay çok iyi bilinmektedir. Sözün özü şudur: Şiiri, Kur'an'a ve hadise benzetmeye çalışsınlar. Fakat Peygamber'de kesinlikle şiir mizacı da yoktur, denilmemeli. Hazret-i Peygamber'de (s.a.a.) şiir mizacı özelliği yoktur demek, kâmil insan için eksiklik ve noksanlık olur. Hatta peygamberlik özelliği münasebetiyle ve vahyin iniş merkezi olduğundan şiir söylemek yanlış olsaydı, imamların ve ashabın şiir söylememesi gerekirdi. Hâlbuki çoğu bununla övünmüştür. Müçtehidî meşgul edip zamanını çalmak değil midir? Bilinen bir görüşe göre Hazret-i Emîru'l-Mu'minîn'in (a.s.) divanında on iki bin beyt şiir vardır.

Din büyükleri şiirle bu manada birbirlerine karşı üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Müsabakada önde olmaya gayret göstermişlerdir. Şiir mizacından yoksunluğu velâyet noksanlığı olarak yorumlamışlardır. Yüce Allah (c.c.) Şeyh Feridüddîn-i Attâr'ın -şiirinin yüce sırrını kutsal kılsın- şairlerin büyüklüğü, şanı ve üstün özellikleri hakkındaki sözü meşhurdur:

تا دو عالم زین سه حرف آراستند	شعر و شرع و عرش از هم خاستند
زین سه حرف یک صفت هر دو جهان	نور گیرد چون زمین از آسمان
چرخ را بین ازرقی و انوری	از کمال شعر و شوق شاعری
از بهشت عدن فردوسی نگر	باز کن چشم و ز شعر چون شکر
شعر را شمسی و خورشیدی ببین	شعر را اقبال جمشیدی ببین
هم شهابی بینی و هم عنصری	ور ز بالا سوی ارکان بنگری
علم اگر در صین است خاقانیت بس	ور درین علمت کند شاهی هوس

¹⁰³ Kur'ân-ı Kerîm, Yasin Suresi, Ayet 69.

چون عناصر باد و آتش خاک و آب

چون بهشت و آسمان و آفتاب

پس جهان شاعر بُود چون دیگران

نسبتی دارند با این شاعران

Şiir, şeriat ve arş birbirinden türedi

Nihayet iki âlemi bu üç harfle süslediler

Yeryüzü gökyüzünden ışık aldığı gibi

Her iki cihan da bir sıfatın bu üç harfinden alır

Şiirin kemali ve şairin şairlik zevkiyle

Feleği Ezrakî ve Enverî görürsün

Gözünü aç ve şeker gibi şiirden

Adn cennetinde Firdevsî'yi seyret

Şiiri Cimşîd'in ikbali gibi gör

Muhabbeti Şemsî ve güneş gibi gör

Eğer yukarıdan dört unsura doğru bakarsan,

Hem parlayan bir yıldız bulursun hem Unsûrî'yi

Eğer heves bu ilimde seni şah ederse

İlim eğer Çin'de olsa dahi Hakan'lık yeter sana

Cennet gibi, gökyüzü ve güneş gibi

Dört unsur rüzgâr, toprak, ateş ve su gibi

Şairlerin bunlarla bir ilişkisi vardır

Öyleyse cihan da şairdir diğerleri gibi

[175] Peygamberimiz Efendimiz (s.a.a.) hazretlerinin buyruğunda manzum hadislerden çokça vardır. Huneyn Savaşı sırasında buyurmuştur: “Yalan yok ki ben peygamberim. Ben Abdulmuttalib'in oğluyum.” Bu gibi sözler Sahîheyn, Mesâbih ve diğerlerinde fazlaca vardır. Nitekim Cundub'dan rivayet edilir ki: Hazret-i Fahr-i Kâinat (s.a.a.) Efendimiz hazretleri bulunduğu bir noktada parmağı kanayınca şöyle buyurmuştur:

“Sen kanayan parmaktan başka bir şey değilsin

Fakat başına gelen Allah yolunda gelmiştir”

Berâ'dan nakledilen bir sözde, Peygamberimiz Hazretleri (s.a.a.) Hendek Savaşı'nda toprak taşımaktaydı. Karnı mosmor kesilmişti ve şöyle söyledi:

“Allah'a yemin ederim ki eğer Allah olmasaydı hidayete kavuşamazdık, ne iyilik eder ne de namaz kılardık. Kalbimize huzur indir ve bizleri düşmana karşı güçlendir. Öncekiler bizlere karşı azgınlaşıp kötülük amaçlasalardı güvende olurduk.”

Enes'ten nakledilmiştir ki: Ensar ve Muhacir hendek kazarak toprağı taşıırken şunu söylemekteydiler: “Bizler, cihat için Muhammed'e biat edenleriz, bizlere asla haksızlık olmadı. Allah'tan başkasını asla çağırmayız; başkasına kulluk edersek kötülerden oluruz.”

Hazret-i Peygamber (s.a.a.) buyurmaktadır: “Ne güzel bir dindir ve sevimli bir yoldur.” Peygamberimiz (s.a.a.) onların yanlarında iken buyurmuştur: “Ya Rabbim! En iyi yaşantı ahiret yaşantısından başkası değildir. Rabbim sen ensar ve muhacirleri bağışla.” Şairlerin sıfatlarını anlatmak için nakledilen hadislerin bir kaçını hadis, kudsiyet ve uğurluluğu münasebetiyle yazmaktayız. Sıhâh, Mesâbih ve diğerlerini delil olarak kaydetmekteyiz. Peygamber Efendimiz Hazretleri (s.a.a.)'in buyruğu nakledilmiştir. Hakikatte beyanatın özünde sihir vardır. Şiirde ise hep hikmet mevcuttur. Peygamber Hazretleri (s.a.a.) buyurmuştur: “Arabın konuştuğu en iyi lisan, Lebîd'in konuştuğudur. Biliniz ki Allah'tan başka her şey boştur, batıldır ve bütün her şey sonunda yok olacaktır.”

İmran b. es-Serit, babasından naklen dedi ki: Bir gün Hazret-i Peygamberi (s.a.a.) gördüm, bana buyurdu: “Umeyye b. Ebi's-Salt'ın şiirlerinden yanında var mıdır?” “Evet” dedim. “Oku” dedi, bir beyit okudum. Yine “oku” buyurunca bir beyit daha okudum. “Oku” diye buyurdu, bir beyit daha okuyup şiirleri yüz beyte çıkardım. O Hazret (s.a.a.) Hasan b. Sâbit'e dönerek buyurdu: “Müşriklere şiirinle delil getir, doğruyu göster. Cebrail (a.s.) seninle beraberdir. Hasan b. Sâbit için dua edip buyurdu: “Ya Rabbi! O'nu Ruhü'l-Kuds ile güçlendir.” Hazret-i Peygamber (s.a.a.) buyurdu: “Kureyş'i de hicvedin çünkü onlar kötülenmeye daha çok lâyıktırlar.” Peygamberimiz Hazretleri (s.a.a.) buyurur: Hasan onları hicvetti. Onlar sapıklığa düşüp gitmişti. Hazret-i Peygamber (s.a.a.) buyurdu: “Yüce Allah şiirde indirdiğini indirdi ve Mümin kılıcıyla ve diliyle cihat eder, buyurdu. Hazret-i Fahr-i Kâinat (s.a.a.) buyurdu: “Canım elinde olan yaratıcıya yemin ederim ki onlar soyluluk öğüdü verirler.” Yine O hazret (s.a.a.) buyurur: “Din şairleri Müslüman olarak İslâm çerçevesi içinde ölürler.” Onlar için şöyle buyurur: Cennette ruhları

huriler tarafından gani kılınır. Hazret-i Peygamber (s.a.a.) buyurdu: “Evlatlarınıza şiir öğretiniz çünkü onunla dil kuvvet kazanır.” Ama bu kesimi kötüleyerek dışlayan hadislerin naklinde mutlak kapsayıcılık yoktur ve her birinin sebep ve delilleri vardır. Bu aşağılama olayı şöyle olmuştur: Bedbaht, melun İmru'l-Kays, Hazret-i Muhammed Mustafa (s.a.a.) Hazretlerini hicvetti - bu hususta Allah'a sığınırız- Hazret-i Peygamber (s.a.a.) ondan dolayı çok üzüldüler. Yüce Allah (c.c.) kendi elçisi olan o hazreti teselli edip rahatlatmak için o melun herifi kötölemek amacıyla şu ayeti kerimeyi nazil buyurdu: “Şairlere ancak azgınlar uyar, onların her vadide şaşkınca dolaştıklarını görmez misin?”¹⁰⁴

Hazret-i Fâhr-i Kâinat Efendimiz (s.a.a.) onun hakkında şöyle buyurmuştur: Şairlerin en üstünü İmru'l-Kays'tır ve onların en üstünü ateştedir. Onlar kâfir şairlerdir. Yüce Allah'ın buyruğu bunun delilidir; Allah'a inananlar, iyi işler yapanlar ve Allah'ı çokça ananlar ve haksızlığa uğratıldıklarında kendilerini savunanlar hariç (Şuara: 227).

Bu grub azgınların tabi olduğu şairlerin gireceği cehennem ateşinden kurtulup, iman edip, salihlerin safına girebilmeleri için, özel yazı ve vurgularını Yüce Allah'ın (cc) birliği ve Hazret-i Resûl-i Ekrem'in (s.a.a.) sıfatlarını çokça dile getirmelidirler.

Beyt:

شاعران را گرچه غاوون خواند در قرآن خدای هست از ایشان هم به قرآن ظاهر استثنای من¹⁰⁵

Allah Kur'an'da şairleri azgın olarak nitelese de

Kur'an'a göre açıkça benim gibi istisnalar da vardır.

[177] Kevâsib tefsirinde şöyle yazmaktadır: Kur'ânda "gâvûn" kelimesinden murad, kâfirlerden şairlere uyan aptallardır. Yani onların kötü sözlerini öğrenerek Hazret-i Resûl'ün (s.a.a.) ashabına öğrettiklerini okurlar ve onlara itirazda bulunup yoldan çıkarmaya çalışırlar. Belki de "gâvûn" kelimesinin amacı Müşriklerdir, şeytanların olduğu da söylenilmektedir. Buradaki maksat kâfir şairlerdir. Bazılarının, tefsir kitaplarında değindiği gibi: "Azgınların uyduğu şairler" yani Peygamberimiz'i (s.a.a.) hicveden kâfir şairlerdir. Hazret-i Fâhr-i Kâinattan (s.a.a.), ashab ve tabiinden

¹⁰⁴ Kur'ân-ı Kerîm, Şuarâ Suresi, Ayet: 24-25.

¹⁰⁵ Şairi tespit edilemedi.

bu gruh hakkında varit olan beddualar vardır. Bunlar kâfir ve müşrik şairlerdir, onlar gibi İslâm ehlini hicveden ve mümin Müslüman kardeşleri kötüleyip aşağılayan şairlerdir. Onlar, İslâm halkını hicveder, mümin kardeşleri dünya kazanmak amacıyla aşağılayıp küçümseyerek incitirler. Tertemiz şeriat emri ve buyruklarını basit gösterip zevk ve sefayı şiar ve töre olarak gösterirler. Gelişi güzel laubalilik içeren sözleri, saçmalıkları dillerine pelesenk yaparken övülmemesi gerekenlerin methini yapar, olmaması gerekenleri olmuş gibi gösterirler. Rivayet edildiği gibi, Hazret-i Resûl (s.a.a.), ashap, tabiin ve İslâm sultanlarına övgüler ve methiyeler söylemiş değerli bir sınıf, nasıl kötülenebilir? Hazret-i Fâhr-i Kâinat'ın (s.a.a.) bu sınıfa ikramlarda bulunduğu ve bu sınıfa hediyeler verilmesine, hayatında ve vefatından sonra da izin verdiği rivayet edilir.

Yine rivayet edilmektedir ki; meşhur ve bilinen Burde kasidesinden dolayı Hazret-i Peygamber (s.a.a) hazretleri, Herem'in gönderdiği elbiseyi Hassan b. Sabit'e okuduğu şiir karşılığında verdi. Bazı yerleri altın işlemeliydi. Hasan'ın ölümünden sonra onun vasiyetnamesinde değeri beş bin dinar ettiği görülmüştür. Onu, oğlu aldı. Müminlerin emiri Hazret-i 'Alî'den (a.s.) nakledilmiştir ki onlara bağışta bulunup, aleni ve gizli bir şekilde dikkate alıp, korumak gerekmektedir.

Hazret-i Hasan ve Hüseyin, babaları Hazret-i Emîru'l-Mu'minîn'den, bu grubun korunması gerektiğini nakletmişlerdir. Aynı şekilde Emîru'l-Mu'minîn Ömer'den (r.a.) nakledilmiştir ki: Mâlik b. Nuveyre ile kardeş olup aynı zamanda onun şairi de olan adam için, boynuna bir ip bağlayarak askerin içinden geçirmesi için Hâlid b. Velîd'e emir verdi ve ashabin içinden geçirdiler. Hişâm b. 'Abdumelîk, Kâbe'nin kenarındaki kalabalıktan dolayı Haceru'l-Esved taşını ziyaret edebilmekten aciz kaldığı bir sırada Hazret-i İmâm Zeynel'âbidîn (a.s.) Kâbe'yi ziyarete geldi ve halkın içinden "Terrikû" (yol açın) sözü yankılandı ve hemen yol açıldı. Haceru'l-Esved'i ziyaret edip öpmesine müsaade ettiler. Halk, İmam (a.s.) Hacer-ul Esved'i ziyaret ettiği sırada saygıyla uzakta durup bekledi.

O zaman Hişâm b. 'Abdumelîk, İslâm ümmetinin başında hâkimiyeti elinde bulduran bir kişiydi. İmam Zeynel'âbidîn'in (a.s.) ziyaretinden sonra Şam'dan gelen bir adam, "Kimdir bu adam?" diye sordu. Hişâm, "Tanımıyorum" dedi. O sırada şair Ferezdak orada bulunuyordu. "Ben onu tanıyorum" dedi ve "Nübüvvet burcunun yıldızı, velâyet burcunun güneşi, fütüvvet derecelerinin esas cevheri, mürüvvet cevherinin özü, ilim madeninin kaynağı ve hilm cevherinin madeni, şeref

göğünün ayı, ^[178] yaradılış ikbalinin şerefi, Âl-i Tâhâ ve Yâsîn'in gururu ve su ve toprak cevherinin özü İmâm Zeynel'âbidîn'dir" diye İmâm Zeynel'âbidîn'in vasıflarından bir kaçını onlara anlattı. İmamı övmek için sevabına irticalen bir kaside yazdı:

Kıt'a:

والبيتُ يعرفُهُ والحِلُّ والحَرَمُ	هذا الذي تعرفُ البطحاء وطأته
بجده انبياء الله قد ختموا	هذا ابن فاطمة ان كنت جاهله
¹⁰⁶ لعرب تعرف من انكرت و العجم	وليس قولك : من هذا ؟ بضائر

Bu, Batha'nın adımlarını tanıdığı kişidir

Kâbe tanır onu, çöller, ovalar ve harem tanır onu

Bu Fatıma'nın oğludur eğer bilmiyorsan

Dedesinin varlığı ile Allah'ın nebileri son bulmuştur

Neticede bu kimdir diye sorma, söziin ona zarar vermez

Arap onu tanırken Acem de inkâr etmez şanını

İmam bu sözden hoşlandı, müminler övgüde bulundular. Kitabın takdim kısmında İmam'ın (a.s.) ona on iki bin dirhem gönderdiği yazılmıştır. Sonra, "Kim Ferezdak'ın İmam'ı görmediğini zannederse kesinlikle hata etmiştir" diye de buyurdu. Haremeyn'in Şeyhi Ebû 'Abdullâh el-Furâti, "Ebû Firâs 'Abdullâh'ın bundan başka bir şeyi olamasa da cennete gider" buyurdu.

Gârayib kitabında her üç şair E'şâ, Ferezdak ve 'Accâc'ın, Bahreyn ve Ummân ile sınırdaş olan Yemâme halkından olduğu yazmaktadır. İmam Zeynel'âbidîn'in (a.s.) hicri yetmiş dört, altmış veya doksan yılında vefat ettiği söylenilmektedir. Vefat ettiğinde elli sekiz yaşındaydı. Bakî' mezarlığına defnedildi. Bunu Sâdık *Faslu'l-Hitâb*'da şöyle söyledi: "Yüce Allah onun Doğu'da ve Batı'da çocuklarını çoğaltsın ama Yezid'den, haleflerinden ve hane halkından kimseyi, hatta ocağını üfleyecek birisini dahi geride bırakmasın."

¹⁰⁶ Arap şairi Ferezdak'a ait bu beytler için bk. http://mawdoo3.com/هذا_الذي_تعرف_البطحاء_وطأته, 09.02.2018

Sözün kısası şudur: İmamların hepsi bu şair sınıfına saygı göstermişler ve şiir dahi söylemişlerdir. Yeryüzünde ilk şiir söyleyen kişi, Adem (a.s.) idi; Hâbil için mersiye söylemişti. Nitekim bilinmektedir ki:

تغيرت البلاد و من عليها و وجه الارض مغبراً قبيحاً

*Beldeler, üzerinde olanlarla birlikte değişmiş
Yeryüzü toz toprak olmuş, çirkinleşmiş*

[179] Rivayet edilir ki Kur'ân-ı Kerim'i, nübüvvet zamanında dünya semasına gönderdiklerinde, Allahü Teâla (c.c.) emretti önce şairlerin ruhlarına sunuldu. Sözdeki güzellik ve belagattan dolayı onların hepsi ona iman ettiler. Ondan sonra kamer semasına indirdiler ki meşayihin onlar hakkında söylediği gaybî fütuhatlardan ve rabbanî cümlelerden doğruluğu anlaşılmıştır. Nitekim Şeyh Ebu'l-Kâsım-i Firdevsî'nin vefatından nakledilmiştir ve Muslihiddîn-i Sâ'dî'nin hayatı hakkında rivayet edilmiştir: Şeyhlerden biri, onu inkâr etmekteydi. Nihayet bir gece rüyada göklerin kapılarının açıldığını gördü. Bir kaç bin rahmet meleğinin nur tabaklarıyla ve mutluluk veren hediyelerle indiklerini gördü. “Bu kadar saygı kimin içindir?” diye sordu. “Bu hediyeler Şirazlı Şeyh Sâ'dî içindir. Bugün Allahü Teâla celle ‘alânnın beğenisine mazhar olmuş bir beyit söylemiştir” dediler. “Hangi beyit?” diye sordular. Melekler okudu:

Beyt:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقی دفتر است معرفت کردگار¹⁰⁷

*Yeşil ağaçların yaprağı akıllı birinin nazarında
Her bir yaprağı yaratıcının marifet defteridir*

O değerli adam uykudan uyandığında geceydi. Aynı gece Sâ'dî'ye müjdeyi vermek üzere bahçe kapısına geldiğinde içeride ışık yanmakta ve onun kendi kendine bir şeyler söylemekte olduğunu gördü. Kulak kabarttığında anladı ki aynı şiiri okumaktadır. Vefat tarihi:

شب آدینه بود و ماه شوال ز تاریخ عرب خ ص الف سال

¹⁰⁷ Sâ'dî-i Şîrâzî, *Metn-i Kâmil-i Dîvân-i Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî*, Be Kûşîş-i Mezâhir Mustafâ, Çâp-i evvel, İntişârât-i Rûzâne, Tahran 1385 hş., s. 576.

Cuma gecesi idi ve Şevval ayı idi

Arap tarihince yıl 691 idi

Şeyh Sâ'dî'nin tertemiz mübarek ruhu

Beden tozundan silkinip kolkanat açtı

Şeyh Ebû Sa'îd Ebû'l-Bekr'den rivayet edilir ki: Onların meclisinde bir şiir okudular. Şeyhe bir haller oldu. “Kimin beytidir?” diye sordular. “Umâre'nin beytidir” dediler. “Umâre hayatta mıdır?” dedi. “Hayır” dediler. “Kabri nerededir?” diye sordu. “Falan yerdedir” dediler. Şeyh arkadaşlarıyla birlikte kalkıp ‘Umâre’ nin ziyaretine gitti. Şeyh Rûkneddîn ‘Alâuddevle’den şöyle rivayet edilmiştir: Horasanlı bir kavvâl, bir şey okudu. Şeyh ve dervişler hoş vakit geçirdiler. O halden sonra, Şeyh, “Sana müjdelersun ki Allah hem sana rahmet etti hem bu şiiri yazana rahmet eyledi ve bu şiiri söyleyene rahmet eyledi. Buna benzer çokça vardır; ^[180] sultanların sıralanması ve onlara saygı ifadesi, geçmişteki hayatlarının ayrıntılarının bugüne göre anlatılması uzun sürer. Bunlar, halkın ileri gelenlerinin çoğuna nispetle siyer ve biyografi kitaplarında anlatılmış ve yazılmıştır. Şüphesiz dinî ve dünyevî ilmî konuların çoğu, edebî bilgiler ve edebî sanatlara dair meşhur kitaplar, ilginç delillendirmeler, en iyi hitap cümleleri ve kelimeleri şiirlerin süsüyle süslenmiştir. Düzenin ve dizilişin güzelliği beyitlerin varlığıyla. Şiir:

بی شعر شعاری نبود صحبت کس را بی نظم نظامی نبود هیچ نفس را

Şiir olmadan kimsenin konuşması süslü olmaz

Nizam olmadan hiçbir nefes düzen içinde olmaz

Matematik ilminin en dakiklerinden olan musikî ilmi, şiir kuralları olmaksızın, yıkık bir bina gibidir. Nitekim Emîr Husrev-i Dihlevî'nin beytlerinde olduğu gibi:

مطرب ار گوید بسی هان هان و هن هن در سرود چون سخن نبود همه بی معنی و ابتر بود

شعر را حاصل عروسی دان و نغمه زیورش عیب نبود گر عروس خوب بی زیور بود ¹⁰⁸

Mutrip, şarkısında çoksa han han, hun hun dese de

İçinde söz olmazsa, hepsi manasız ve boş olur

Şiirden çıkan anlamı bir gelin kabul et, nağmesini de onun süsü

¹⁰⁸ Emîr Husrev-i Dihlevî'ye isnad edilen bu kıta şairin matbu divanında tespit edilememiştir.

Güzel bir gelin süssüz olsa da kusur sayılmaz

Bunlar daha şerif, övgüye ihtiyacı olmayan bir grup, nadir bulunan ve az yetişen bir topluluk olsalar da, varlık dairesinde bir şeyi maddesiz, boyutsuz var etmek ilginçtir. Sözün onuru ve ilahî feyzin kemâl şerefi bakımından "Onun peygamberlerinden hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz"¹⁰⁹ anlamındaki bir tek hükmün koruması altındadırlar. Ancak yeteneğin kemâli ve üstünlüğü bakımından "İşte peygamberler! Biz onların bir kısmını bir kısmına üstün kıldık"¹¹⁰ hükmünce, her birinin bir derecesi, bir mevkii ve bir makamı vardır. "Bizim her birimizin bilinen bir makamı vardır".¹¹¹ Kıt'a:

گر چه شاعران از روی اشعار	ز یک جامند در بزم سخن مست
ولی با باده بعضی حریفان	فریب چشم ساقی نیز پیوست
دهان طوطی گفتار ایشان	زبان از نکته صورت فرو بست
کمند فکرت ایشان گه نظم	به دریای حقیقت افکند شست
همه غواص دریای کمالند	که بر دُر حقیقت یافتند دست
مبین یکسان که در اشعار این قوم	برون از شاعری چیزی دگر هست ¹¹²

Gerçi şairler şiiirlerden dolayı

Söz meclisinde aynı kadehten mest olanlar

Ama bazı rakiplerin şarabı ile

Sakînin gözüniün hilesine de kanarlar

Onların dudu sözlü ağızları

Suret sözcüğünde susar kalır

Onların düşünce kemendi bazen nazm yoluyla

Hakikat deryasına demir atar

Hepsi olgunluk deryasının dalgıçlarıdır

Çünkü hakikat incisini buldular

¹⁰⁹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara Suresi, Ayet: 285.

¹¹⁰ *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara Suresi, Ayet: 253.

¹¹¹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Sâffât Suresi, Ayet:164.

¹¹² Kıt'a Şeyh Âzerî'ye aittir. Bk. Yûsuf 'Alî-i Yûsuf Nejad-Muhammed Hasan Behnâmfer, "Nushahâ-yi Hattî-i Dîvân-i Şeyh Âzerî ve Mu'arrefi-i Nushahâ-yi Nov-yâfte", s. 72.

*Hepsini eşit görme, çünkü bu kavmin şiirlerinde
Şairlik dışında, başka bir şey vardır*

Bu yolun erbabları ve bu derin sanatın ehli, başarıya ulaştıktan sonra, usul ve üslupta farklılıklarının çokluğuna, zihniyetlerine ve meşguliyetlerine göre üç kısma ayrılırlar. Bunlar, kendi nefesine zulmedenler, orta halli olanlar ve iyilikte öncülük edenlerdir.

[181] Birinci grup; yumuşak mizaçları, şiir öğrenmede istikrarlı olmaları sebebiyle nesir ve nazım yazma kurallarını öğrenerek şiir yazmayı ve bu sanat düşüncesini kendilerine meslek edinirler, lâf ü güzâf etmeyi şiar edinirler. "İşte bu apaçık hüsrânın ta kendisidir".¹¹³ Şiirlerini kazanç kapısı ve geçim kaynağı olarak kullanırlar. Bunlar öldüğü zaman, devran şiirlerini toprağa gömer.

Fakat ikinci kısım; bu ilmî sanatlara vakıf olarak Allah vergisi yeteneğinin gücüyle şiir yazmada bir dereceye ulaşırlar, ancak daha fazlası olmaz. Söz terkibi ustalığında beğenilirler ve takdir edilmeyi hak ederler. Fakat az ilgi görmeleri ve aşk ruhunun yoksunluğu yüzünden "İşte bu Allah'ın lutfudur; onu dilediğine verir"¹¹⁴ mucibince onun şairliğinde sözünün yaygınlık kazanmamasına sebep olacak kusur yaratır. Şiir:

*قبولیت نشاید کسب کردن کمال فضل بتوان یافت لیکن*¹¹⁵

Fazilet olgunluğunu elde etmek mümkündür ancak

Kabul görmek kazanılır bir şey değildir

Dillerini "Bizi her şeyi konuşuran Allah konuştu"¹¹⁶ hükmünce dile getiren, dünya ve ahiret âleminde aşkın ve muhabbet sırları hazinesinin kapısının gönüllerine açıldığı ve ebediyet sakisinin elinden kâselerle, sıfatlarla, zatın tecelliyat şarabı içirilen üçüncü grup ise, "Kim Allah'ı bilirse dili açılır" hükmünce, veciz sözler bilseler de bilmeseler de, münazara ve sohbet açarlar. Şiir:

*دشنام ز عاشقان چنان خوش باشد کز جمله عاقلان دعا ناید خوش*¹¹⁷

Bütün akıl sahiplerinin duası hoş gitmez ama

Aşıkların kınamaları da o kadar hoştur

¹¹³ *Kur'ân-ı Kerîm*, Hac suresi, Ayet: 11.

¹¹⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*, Cuma suresi, Ayet: 4.

¹¹⁵ Şairi tespit edilemedi.

¹¹⁶ *Kur'ân-ı Kerîm*, Fussilet suresi, Ayet: 21.

¹¹⁷ Şairi tespit edilemedi.

Böyle bir çıplak söze nazım demezler, aksine her birinin, ruh incisinden tezahür etmiş bir cevheri vardır. Şeyh Nizâmî'den:

هر ربطی کان ز سر خوان بود آن نه سخن پاره‌یی از جان بود
چون به سخن گرم شود مرکبش جان به لب آید چو بیوسد لبش
از پی لعلی که بر آرد ز کان رخنه کند بیضه هفت آسمان

*Her canlının varlığında ruhun seyri vardır
O bir söz değil, ruhun bir parçasıdır
Söz ile onun bineği yüklendiğinde
Can dudağa gelir dudağından öperse
Madenden çıkan yakutun peşinden
Yedi göğün yumurtası çatlayıverir*

Şimdi onların sözlerindeki zorlukları yorumlamaya geçelim. Kasidelerin zorlukları bölümünde Hâkânî'ye değil Enverî'ye öncelik verildi. Daha üstün olması yönüyle değil, çünkü Hâkânî'nin şairlikteki makamı düşük bir makamdır bilakis çoğunluk itibarıyla sözlerindeki zorluk bakımından. Çünkü Enverî şairlikte tevhid sırlarını dile getiren Mevlânâ'nın mukabilidir. Kemâl-i Hocendî'nin gazellerindeki zorluklar gibi.

[183] Birinci Sır

باز این چه جوانی و جمال است جهان را وین حال که نو گشت زمین را و زمان را ¹¹⁸

*Dünyanın yeniden gençleşesi, güzelleşmesi nasıl bir şeydir?
Yeryüzünün ve zamanın yenilenmesi nasıl bir haldir?*

Bu beytler baharın nitelikleri, son derece süslü olması karşısında duyulan hayret ve onun sonsuz gariplikleri ve acayıplikleri hakkındadır. Yüce Allah buyurur: "Allah'ın rahmetinin eserlerine bak! Yeryüzünü ölümünden sonra nasıl diriltiyor"¹¹⁹

¹¹⁸ Bu beytler Enverî'nin uzunca bir kasidesinden nakledilmiştir. Kasidenin tamamı için bk. Evhaduddîn-i Enverî, *Dîvân-i Enverî*, İntişârât-i Sikke, Çâp-i evvel, s. 433.

¹¹⁹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Rum suresi, Ayet: 50.

Yeryüzünün ve zamanın canlanmasının sıfatı, bitkilerin yeşerip gelişme, kütleli varlıkların canlanma zamanı olan güneşin kuzey çeyreğe yükselişidir. Bu, feleklerin hareketlerinden meydana gelir. Fakat latif varlıkların zamanı da olup onun letafeti, güzelliği ve büyüyüp gelişmesi, kütleli cisimlerin letafetinden, büyüyüp gelişmesinden çok daha fazladır. Ona gönül ehlinin tabirince, koza zamanı derler. Onun bir saatlik gelişimi, kütleli varlıkların on yıllık gelişimine denktir. Onun gelişim ve tazelik sürecini buna göre hesapla. Bir de daha latif bir zaman vardır, ona da ruhâniyet zamanı derler. Nitekim şöyle derler, Mısra:

طراوت گل رویت بهار عالم جان¹²⁰

Yüzündeki gülün canlılığı can âleminin baharıdır

Ve onda, geçmiş ve gelecek zaman, kış ve yaz olmayıp tümüyle hâldir ki gönül ehli âleminin baharıdır, ruh âleminin nevrudur ve onu şerhetmenin de bir takvimi vardır. Şimdi beytleri açıklamak gerekir. Beyt:

مقدارِ شب از روز فزون بود بَدَل شد ناقص همه این را شد و زاید همه آن را

Gecenin miktarı gündüzden fazlaydı, değişti

Bu hep kısaldı, o hep uzadı

Gece ve gündüzün fazlalık ve eksiklik olarak farkı çoktur. Kısaca açıklanacaktır.

Bil ki feleğin üç yüz altmış derecesini göklerin ilk dairesine; gündüzün yarım dairesini dört eşit parçaya bölmüşlerdir. Bu dört kısımdan her birini doksan derece olarak belirlediler. Bir çeyrek olan doksan derece, üç yüz altmış derecenin dörtte biridir. Bu dairelerin kesişme noktalarından Marre dairesinde dört nokta meydana gelir. Bu noktalardan biri bahara geçiş, diğeri yaza doğru değişim, bir diğeri sonbahara geçiş ve en sonuncusu ise kışa geçiş değişim noktasıdır. İki değişim noktasında, çoğu bölgede gece ve gündüz eşitlenir. Hepsini hakkında söylenenler tam değildir. Eğer iki noktayı aşarsa, gün kuzey tarafta belirgin bir şekilde uzar.

[184] Güney taraftan günden güne gece kısalmır. Yaz değişim noktası, yengeç burcunun başıdır. O noktadan geçince güz değişim noktasında noksanlaşır. Böylece gece ve gündüzün eşitleneceği noktaya ulaşır. O noktadan sonra kış mevsiminin değişim noktasına kadar gece uzamaya başlar. Böylece her çeyrek bölümün müddeti

¹²⁰ Şairi tespit edilemedi.

üç ay olmaktadır. Fakat her burcun başlama ve bitim müddeti eşit değildir. Bu beyitte söylenildiği gibi:

لا و لا لب لا ولا لا شش مه است آل كطو كط لال شهو ر بی گه است¹²¹

Lâ ve lâleb lâ ve lâlâ altı aydır

Lal ket ve ket lal kısa aylardır.

Bu giriş anlaşılınca, beytin manası da bizzat anlaşılmış oldu. “Gecenin miktarı gündüzden fazlaydı, değişti”, yani güney çeyrek kürede geceler kısaldı, güneş kuzey çeyrek küreye ulaşınca gündüzler uzadı. Beyt:

هم جمره بر آورد فرو بسته نَفَس را هم فاخته بگشاد فرو بسته زبان را

Hem Cemre kesilmiş olan nefesi açtı

Hem de tutulmuş guguk kuşu dil açtı

Cemreden kasıt, bitkisel ruhtur. Bitkisel ruh harekete geçer, bu kova burcunun on altısında olur. Bu da Rûmî takvimince Şubat ayının yedinci gününe denk gelir. Yedi gün geçince bir cemre düşer ve ikinci bir yedi gün sonra başka bir cemre düşer, başka bir yedi gün daha geçince, üç cemre de düşmüş olur. Sekiz gün veya dokuz gün kalır. O da Şubatın yirmi birinci gününe denk gelir. İlk cemrede ağaçlar dallarına damarları vasıtasıyla su çeker. On dördüncü gün, ikinci cemre düşer. On beşinde, sebzeleri ekerler, yabani hayvanlar yavru yapar ve kuşlar ötmeye başlar. Kırlangıçlar gelir, reyhan ekerler. Üzüm ağaçları yaprak çıkarır. Yirminci günde, böcekler yer altından çıkar ve pireler ortaya çıkar. Yirmi birinci günde, üçüncü cemre düşer. Cemrenin manası şudur: Araplar eski şiddetli kış dönemlerinde, üçüncü ev ikinci evde, ikinci ev de birinci evin içinde olacak şekilde kıldan üç ev yaparlardı. Deve birinci evde, koyunlar ikinci evde, halk da üçüncü evde kalırdı. Şubatın yedisi olunca deveyi sahrâya salarlardı ve birinci cemre düşerdi. On dördüncü günde, koyunları sahraya çıkarırlardı ve ikinci cemre düşmüş olurdu. Yirmi birinci gün olduğunda ise kendileri için artık ateş yakmazlardı. Üçüncü cemre düşmüş olurdu. Kocakarı soğuklarının başı, Şubatın yirmi altıncı günüdür. Yüce Allah'ın (c.c.), Ad kavmini bu günlerde helâk ettiği söylenir. ^[185] Allahu teâla buyurur: "Yedi gece ve sekiz

¹²¹ Şairi tespit edilemedi.

gündüz."¹²² Kocakarı günleri onlardan kalmadır. Onlar için ağıt yakılıyor ve o günler yâd ediliyordu. Bu yüzden o günlere kocakarı ('acûz) derler. Bazıları, 'acuzenin Arapça karşılığının kıştan bir köşe olduğunu söyler.

Eski Nevruz'a gelince; ona da muğların yenigünü (nevrûz) derler. Bu, güneşin oğlak burcundaki güneşin altıncı gününe denk gelir. Eski Ferverdîn -Mart- ayının başıdır. O günde bir ateşpereste yumurta vermek âlimlerin fetvasınca küfürdür.

Fakat güneşin koç burcuna girdiği nevrûz, Seyyid Şemsu'l-Ei'mme Mahmûd b. 'Omer el-Berzendî'nin fetvasına göre muğların nevruzu değildir. Bu fetvayı vefatına yedi gün kala vermiştir. Kadı Beyzâvî (r.a.) *Nizâmu't-Tevârih* kitabında Cemşîd'in, İstahr şehrini on iki fersah genişlikte, on iki fersah uzunlukta bina ettiğini, güneş ısınınca tahta oturduğunu ve o günü nevruz olarak adlandırdıklarını yazmıştır. Çoğunluk bir noktadan ılıman noktaya gitti. Ancak Cimşîd'in nevruzu muğların nevruzudur.

¹²² **Kur'ân-ı Kerîm**, Hâkka suresi, Ayet: 7.

Şiir:

در باغ چمنِ ضامنِ گل گشت ز بلبل آن روز که آوازه فکندند خزان را
اکنون چمنِ باغ گرفت است تقاضا آری بَدَلِ خَصْمِ بگیرند ضَمان را

*Hazana seslendikleri o gün
Çimenlikte gülün hamisi oldu bülbül*

*Şimdi bağın çimeni arzu etmekte
Evet hasmın karşılığında hâmiyi alsınlar diye*

Bu mananın zorluğu şuradadır: Halk çimeni, arzu eden olarak görür. Halbuki çimen, arzu etmenin nesnesidir. Yani onu arzu etmektedir. Ama bülbülün düşmanlığı kendisine olan gül, düşmanlık etmekten uzak değildir.

Bejt:

آهو ز سر سرو مگر نافه بینداخت کز خاکِ چمن آب بشد عنبر و بان را

*Ahu selvinin başından meğer misk kokusu mu saçtı
Çimen toprağından amber ve gül kozasına su gider*

Bân, üç köşeli gül kozasıdır. Beyaz içi vardır. Habeşistan ve Zengibar'dan getirirler. Eşheb amberiyle karıştırıldığı zaman, çok güzel kokulu bir parfüm elde edilir. Bu beyt hakkında hayret etmişlerdir. Yani ahu Hoten çölünde misk bıraktığında, sanki çimen arzusuyla misk bırakmış olur. Bu reyhanların güzel kokusunun ve baharın meltem esintilerinin kokusunun kinayeli anlatımıdır. Eğer ahuyu rüzgâr yerine kullanmış olsalar da, yakışır. Ama boynuz denilen şey uzar ve göbeğini, göbeği genişlerken misk düşsün diye kaşır. Bu zor ve olmayacak birşeydir. Eşheb amberi hakkında anlatıldığı gibi. Çok değerli ve kimsenin ulaşamayacağı dağlarda yetişen çiçeklerden öz toplayan bir arı türünün ürünüdür. Onun balı denizin ortasında, güneşin sıcaklığıyla denize düşer. Onun balmumu denizdeki dalgalar vesilesiyle dışarıya çıkar. ^[186] Genelin görüşü amberin denizin dibinden çıkarıldığı yönünde ise de, bu konu hakkında ihtilafların çok olmasından dolayı hiçbir âlim buna inanmaz. Nitekim *Hayâtu'l-Hayevân* kitabında, ihtilaflı bir şekilde, onu rivayet etmiştir.

Dediğine göre: Fakihlerin çoğu amberin temiz olduğunu söylemiştir. Söyleyenden şöyle işittim: Amberin denizde bittiğini gördüm, koyun boynu gibi bükülmüştü. Aslının denizde bittiği ve amberin onun içinden çıkarıldığı söylenir. İbn Sînâ, amber denizden çıkarılır ama en iyisi Eşhep, sonra mavi, daha sonra sarı olduğunu söyler. Onu yiyen canlıyı amber zehirler. Şâfi'î, (r.a.) “amberi satmak caiz değildir” der. İlim ehli insanlar, aslında o bir bitkidir ve bitkinin de haram sayılamayacağını söyler. Kitap sahibi ise şöyle der: Halktan bazıları bana, o gemiye binerek denizde olan bir adaya gittiklerini, koyun boynuna benzeyen bir ağaç gördüklerini, meyvesinin ise amber olduğunu anlattılar. Onu, yerde bitmesi için bıraktık. Derken büyüdü daha sonra topladık. Ondan bir koku çıktı, onu denize bıraktık. İşte o, bitmiş olan bitkinin meyvesidir.

Ebû Yûsuf ve diğer âlimler, amber için humus verilmelidir dediler. Bunun üzerine Şâfi'î (r.a.), İbn 'Abbâs'ın sözüne dayanarak onlara delil getirip amber hakkında şunu anlatır: Aslında o denizden çıkarılan bir şeydir. Herhangi bir maden olmadığı için, ona humus verilmesi gerekmez. Onun için zekât verilmeyeceği ondan açıkça rivayet edilmiştir. *Garâ'ib* kitabında denizin içinde bir ağacın zamkı olduğu kayıtlıdır.

Beyt:

گر خام نبسته است صبا رنگ ریاحین از گرد چرا رنگ دهد آب روان را

Saba fesleğenleri kötü boyamamış ise de

Akarsuyu ne diye toprakla boyar?

Fesleğenin özelliği, güzel kokusu ve faydalarının çokluğudur. Çünkü çoğu fesleğen goncasının ortasında, toz gibi ufacık bir şey vardır. Yani fesleğenlerde bulunan o toz, suya renk verme özelliği taşır.

Beyt:

خوش خوش ز نظر گشت نهران راز دل آب تا خاک همی عرضه کند راز نهران را

Güzel güzel! Suyun gönül sırrı gözden kayboldu

Toprak gizli sırrını arz etsin diye

Suyun gönül sırrından murad kar, toprağın gönül sırrından murad, bitkiledir.

Beyt:

همچون ثمر بید کند نام و نشان گم در سایه او روز کنون نام و نشان را

Söğüt meyvesinin adını sanını kaybetmesi gibi

Gün de şimdi onun gölgesinde adını sanını kaybediyor

Yani söğüt gölgesinde. Eğer zamiri toprağın içindeki sırta ait sayarsak, bitkilerin olması uygundur. Bu beytin şarihi, Şeyh Sa'dî'dir. Nitekim şöyle söyler:

تا نه تاریک بود باغ ز انبوه درخت زیر هر شاخ چراغی بنهند از گل نار

Bahçe sık ağaçlardan ötürü karanlığa bürünmesin diye

Her dalın altına nar çiçeğinden bir lamba koyarlar

Beyt:

بادم دو مغز است که از خنجر الماس ناداده لبش بوسه سر و پای فسان را

Badem iki parça olur elmas hançer yüzünden

Eğe taşına baştan başa öpücük kondurmadan

Bu da söğüt yaprağının sıfatıdır. Yeni açılmakta iken, guncası tıpkı badem gibi iki parça olur. “Eğe taşının başına ayağına öpücük kondurmadan”, onun keskinliğinin ve inceliğinin sıfatıdır. Kaf harfinin ötresiyle “Kuh” şeklinde de okumuşlardır. Söylediklerine göre, ne zaman yıldırım dağın eteğine düşse, yarıklar oluşur ve dağın eteğindeki incecik yarıklarda eğe taşı olur derler. O halde buna göre anlam, dağ iki özlü badem gibidir; elmas hançer -bu yıldırımdır-^[187] yüzünden eğe taşını baştan başa dudağıyla öpmeden. Sıfattan sonra sıfat gelir; anlamın çokluğu ve tek kelimedeki anlam çokluğu, konuşmacının şiirdeki gücüne ve kelime hazinesinin zenginliğine, olgunluğuna delildir. Allah'ın keliminde olduğu gibi. Ama bu beyitte bitkilerin ve dağın çokluk sıfatı olduğu görüşü ileri sürülse de zayıf bir görüştür.

Beyt:

ژاله سپر برف ببرد از کمر کوه چون رستم نیسان به کف آورد کمان را

Nisan Rüstemi yayı eline alınca

Jale, dağın yamacından karın siperini kaldırdı

Bu da hüsn-i ta'lil olup kemanı ele almayı karın siperine sebep kılmıştır. Kemandan kasıt, gök kuşağı (kavs-i kuzah)dır. Avam halk onu, Rüstem'in kemanı olarak tanımlar. Kuzah, bir şeytan adıdır; kemanı ona izafe ederler ve o güneş ışınlarının yansımasıdır. Rutubetli ve latif havada meydana gelir ve her zaman güneşin aksi yönünde olur.

Eğer yağmurdan önce meydana gelmiş olursa, yağış gelecek demektir. Eğer yağmur yağdıktan sonra görünürse, havanın açılarak berraklaşacağı anlamına gelir. Önce dört merkezden üç güne bakarlar. Ay saf ve parlak olursa, aydınlığın delilidir ve eğer kızıl olursa veya sanki hareket etmekte olduğunu hissettirecek durumdaysa, o havanın dalgalanacağına sebep olur ve rüzgârın olacağını gösterir. Eğer siyah, kapalı ve karanlık ise, yağmur gelir.

Bilgi: Eğer sabit büyük yıldızlar, olduğundan daha büyük görünürlerse rüzgâr çıkar.

Bilgi: Eğer güneşin batma anında ve onun yükselme anında, kızıl ve uzunca bulutlar görünürse, rüzgâr eser. Fakat yıldızların ardarda oluşu ay feleğinin altında görünen yıldızlardandır. Genelde hemen kaybolurlar. Onlara da ateş saçan yıldızlar denilir ama bazıları da kalıcıdır. Her biri bir şekilde görünür. Bir havuz, baş, sakal gibi ya da aynı güneş yuvarlağı veya asılı duran bir kandil, saçlı bir baş, kuyruklu bir şey gibi. Başka çeşitleri de vardır. Her birinin adı, o şekle uygun olur. Bunlardan iki tanesi oldukça uğursuz ve tesir edicidir. Biri, ışığı gökyüzüne doğru olana “zu-zevâ'ib”, yani saçlı derler. Işığı yeryüzüne doğru olana da “zu zenb” derler, yani kuyruklu. Bu her ikisi, kötülüğün, fitnenin, yıkımın, kıtlığın, katlin, değerli ve üstün şahsiyetlerin kaybedilmesi; soygunların, yağmanın, hastalıkların, kuraklıkların, depremlerin, bitki hastalıklarının, yangınların ve çeşitli sıkıntı ve çözülmez sorunların var olacağı anlamına gelir. Onun sebebiyet verdiği felaketler bir burca bağlı olacaktır. Onda bir günah meydana gelmiş olacaktır ve onların baş tarafında olan memleket, onları gören herkes ve yaşlıların geneli, böyle söylemektedir.

[188] Bunlar kötülüğün delilleridir ve bu alâmetin sebebi bir duman maddesinden kaynaklanır. Duman maddesi hava kuruluşuna sebep olur. Hava kuruluşu, mizaçların kuruluşuna, mizaçların kuruluşu, sinirlilik halinin belirmesine, hastalıkların vücutları sarmasına sebep olur. Suların azalmasını tetikler; öfke ve sinirliliğin üstün gelmesi fitne ve kargaşaya sebep olur. Salgın hastalıklara, toplu ölümlere ve hakların helak olmasına sebep olur. Suların azlığı, bitkilerin yok olması

ve kıtlık demektir. Eğer başka bir şekil meydana gelir ve çabuk kaybolursa, görülmekte olduğu o bölgede, bir sultan oraya gider ve fitne çıkarır. Gerçeği ancak Allah bilir. Gökkuşağının bütün mârifeti söylenecektir yüceler yücesi yaratıcının (c.c.) yardımıyla.

Beyt:

كُه بِيضَة كَافُور زِيَان كَرْد و كُھَر سَوْد بِيْنِي كِه چِه سَوْد اسْت مَر اَيْن مَايِه زِيَان رَا

Dağ kâfur beyazından zarar etti ve cevher kazandı

Bu zarar karşısında nasıl kâr edildiğini anlarsın

Kâfur beyazından, kar, dolu ve benzerleri kast edilmektedir. Cevherden kasıt ise, meyvelerdir. Madenler denirse de doğrudur, çünkü bu da onun sonucudur.

Beyt:

اَز غَايِبِ تَرِي كِه هَوَا رَاسْت عَجَب نِيَسْت كَر خَاصِيَّتِ اَبَر دِهْد طِبْعِ دُخَان رَا

Dumanın tabiatı bulut özelliği taşısa da

Havanın gayet rutubetli oluşuna şaşırılmamalı

Bu beytin anlamının özelliği, hikmet konusunda bir mukaddime yapmaya bağlıdır; uzun uzadıya anlatmak gerekse de onu öğrenmenin faydası çoktur.

Bil ki -Allah seni muvaffak kılsın-; güneşin sıcaklığı sularda ve rutubetli arazide tesir ederse, bunlar duyularla hissedilmeyen suya ait karışımlardan meydana gelen hava maddeleridir. Bunlar karışıtlarında bunlara buhar derler. Yükseldiği zaman ondan güneşin sıcaklık şiddeti sebebiyle suya ait zerrelere küçülür ve değişime uğrar. O zerrelerden ayrılan parçalar, havaya ve soğuk tabakaya ulaşırsa güneş ışınlarının etkisinin kesilmesinden dolayı oluşan yansımaya zemheririyye tabakası denilir. O tabakada soğuk, çok kuvvetli olmaz. Yoğunlaşır ve oradan biraz soğukluk sebebiyle, o buhar toplanıp damlalar halini alırsa, bu bir araya gelmiş buharlara bulut denir ve onun damllarına da yağmur. Soğuk kuvvetli olursa, bulut parçacıklarına, parçacıkların bir araya gelmesinden önce ya da bir araya geldikten sonra ulaşması boşuna değildir. Eğer toplanmadan önce bulut parçacıklarına ulaşmış olursa, ufacık zerreler oluşur ve birbirleriyle iç içe geçip karışırlar. Tıpkı çırpılmış pamuk gibi olup iner ve işte o kar olur; eğer toplanmadan sonra ulaşırsa, donar ve şiddetli bir hareket neticesinde, onun kütlesi sıkışır ve yuvarlak olarak düşer. Ona da dolu derler. Eğer soğuk tabakaya ulaşır, hararetin azlığından ve soğuk tabakanın alt kısmı onda etki

yaparsa o buhar şekillenir ve damlayan bulut halini alır. ^[189] Yere ve suya yakın olan havadan dolayı soğuk keyfiyeti ile nitelik elde eder. Yer ve suyun yakınlığından, soğuk tabaka olmaksızın bu derecede soğuk olmazsa, buhar oluşmaz ve sis şeklini alır. Eğer buhar, az olur ve soğuk ona vurur ama oluşmazsa, ona çisi derler. Eğer soğuğa dönüşürse, ona çığ derler. Geceye girildiğinde buz şeklini alır. Genellikle yağmurun oluşum sebebi budur.

Diğer mukaddime: Güneş, çorak arazi üzerine parladığı zaman, ateş zerreleri bu arazi toprağının içine karıştır; duyularla tespit edilemeyen ayrıştırılmış toprak katmanlarına karışmış olur. Karışmış oldukları takdirde, ona duman derler. Duman buhar ile karıştığında ve soğuk tabakaya yükseldiğinde, buhar oluşur ve bulut meydana gelir. Duman bulutunda hapsolünür, zor ve güçlkle parçalanarak çıkmak ister. Onun parçalanmasından sonra, gök gürültüsü meydana gelir. Eğer ışıklı olursa, hareketin şiddetinden ötürü şimşek meydana gelir ama eğer buhar yumuşak olursa, yıldırım olur. Eğer buhar yoğun olursa havada sönmez, aksine daha aşağılara iner. Eğer bulut soğüğün baskın olması nedeniyle yoğun olursa, daha aşağıya doğru itilir. Hava dalgalı hal alır ve o dalgalanmadan fırtına meydana gelir ve fırtına dünyanın hareketiyle de muhtelif yerlere dumanları dağıtabilir. Hava dalgalanınca ondan rüzgâr meydana gelmesi gerekir. Havanın rahatlaması sebebiyle bulutlar bir yöne doğru yayılır ve dağılırlar. Rüzgârların bir kısmının zehirli olması, onun yakıcılığı ve yıldırım maddesinin kalıntılarının toprağa geçmesinden dolayıdır, çünkü hararet toprağa üstün gelir.

Diğer mukaddime: Güneşin ışığı parlak bir cisim üzerine düştüğünde, parlak cisimden başka bir cisme yansıma yapar. Bu üçüncü cismin durumu, parlak cisimle, aynı ışıklı cismin durumu gibidir. Parlak bir cisim üzerindeki huzmeden nüfuz eden ışık değneklerinin yansımasının görülmesidir ^[190] bir deliğin paralelinde olan bir yüzey üzerindeki su gibi.

Diğer mukaddime: Ayna kırılırsa, görülmesi gereken şekli gösterme görevini yapmaz, görülecek şeyin ışığını yansıtır. Bu söz tecrübeyle sabittir. Bu her iki mukaddimeden anlaşılmaktadır ki, güneş yönünde, güneşin ufka yakın olduğu sırada dönüş heyetine göre dizilmiş saf ve şeffaf şeyler olursa ve bu şeylerin arkasında karanlık oluşturacak yoğun şeyler olursa, nem bu şeylere ulaştığında güneş de bizim bakmakta olduğumuz noktanın zıt tarafında olursa, gözün ışığı bu şeylerden güneşe akseder. Ayna gibi parlak bir cisimdir. Böylece güneş ışını, güneş şekli olmaksızın

yarar sağlar. Ufak bir ayna gibi olduğundan gökkuşağı gözüktür. Ama bu gökkuşağının meydana gelmesi için bu kızıl ötesi ışın parçalarının ardında, bu parçaların saydam bir ayna gibi olmaları için kütleli bir cisim olmalıdır ki bir tarafı yoğun bir cisimle kapatıldıklarında, öbür tarafı ayna görevi görebilmelidir. Bu parçaların renk farklılığından, ışınların ve izotopların farklılığından ve bu parçacıkların karışımından dolaydır. Havada meydana geldikçe, şekilleri dairesel olan bu kristal yonca parçacıkları ince bulutları kuşatırlar bu bulutların ötesi gözleri kapatmaz. Böylece göze ışık bu parçacıklardan yansır. Ay ışığı bu parçacıklara yansidikça ay şekli çevresindeki görüntünün görünmesini sağlar. Bu halde parlak bir daire görünür. O daireye de hâle derler. Beyt:

از غایت تزی که هوا راست عجب نیست گر خاصیت ابر دهد طبع دخان را

Bu da, bizzat ilk sözden anlaşılacaktır. Ama farklı bir yorumunu dinle! Duman, atmosfere ulaştığı ve yerden bağlantısı kesildiği vakit, bu duman ya ince ya da yoğun olacaktır. Eğer ince olursa, ateşle alevlenir ve hızla yalazalanır. Söndüğünü sanarlarsa, ona gök taşı derler. Eğer alevlenmezse, aksine yakıcı olursa ve yanma devam ederse tıpkı hayvan kuyruğu gibi gözüktür. Duman yoğun olursa, ateş atmosfere ulaştığında kırmızı ve siyah alametler meydana geldiğinde, dumanın yerden irtibatı kesilmemiş olursa, yakıcı olur ve yakıcılık yere ulaşır. Ateş gökten yere doğru iniyormuş gibi görünür ve ^[190] onun yakıcılığı anidir.

Beyt:

گر نور چو عقرب نشدی ناقص و بی چشم در قبصه شمشیر نشاندى دبران را

Eğer boğa (burcu) aynı akrep gibi noksan ve kör olmasaydı

*Kılıcın kabzasında oturturdun **Deberan'ı***

Boğa için otuz parlak yıldız bulmuşlardır. Onların yirmi ikisi sabit yıldızdır. Bir tanesi de **Deberan'**dır ve kızıl yıldızdır. Kuzey tarafta ve onun yörüngesinde bir çok yıldız mevcuttur. İşte o padişahın adalet sıfatını niteler. Boğa, tıpkı akrep gibi noksan ve gözsüz olmasaydı, onun gökte olan Deberan'ı boğa burcundan aşağı indirme ve kılıç kabzasına oturtma gücü olurdu. Çünkü Deberana boğa gözüyle bakmışlardır. Bazı söz ustaları Deberanın, kılıç kabzasında olan üç perçin gibi üç tane yıldız olduğunu söyler. Bu, nakledilen şekliyledir.

Beyt:

گر ابر سر تیغ تو بر کوه بیارد آبستنی یی بار دهد مادر کان را

Eğer bulut senin kılıcının başını dağa yağdırırsa

Hamile olan madenin anasına doğurur

Bil ki madenin doğurganlığı, dağların ve yeryüzünün içerisinde hapsedilmiş olan buhar ve dumandan dolayıdır. Madeni cisimler yıl süresinin farklı olması hasebiyle farklı şekillerde meydana gelirler. Eğer buhar dumana galip gelir ve dumana çok fazla yoğunluk arz ederse, çekiçle kırılmayacak şekilde çok sert cevher hâsıl olur; yakut, yeşim taşı, kristal ve cıva gibi. Eğer galip olmazsa, aksine duman ve buhar karışımı olursa, eşite yakın bir şekilde karışım olursa, ondan çekiçle kırılabilir bir cevher vücuda gelir; kurşun, kalay ve benzerleri gibi. Eğer duman buhardan daha yoğun olursa, tuz, sırça, nişadır, kibrit ve başkaları meydana gelir.

Beyt:

در خون دل لعل که فاسد نشود هیچ قهر تو گرهوار ببندد خفقان را

Asla bozulmayan yakutun gönlündeki kanda

Senin küskünlüğün düğüm gibi hafakanlar bağlar

Hafakan gönülde çarpıntı başlamasına sebeptir. Bilindiği gibi yakutun içinde, hareket halinde cıva bulunmaktadır. Burada hafakanı açıklamaya gerek yok.

Beyt:

در بیشه گوزن از پی داغ تو کند پاک هم سال نخست از نُقَط بیهده ران را

Ormanda geyik senin damgan uğruna kendini temizlemede

Hem ön bacağında ilk yılki beyhude benekleri dahi

Beyhude benekler, geyik yavrusunun ilk yılındaki benekleridir tıpkı kaplan derisinde olan benekler gibi. İki yıllık olunca, o benekler onun derisinde azalır. Ve o yanıkların azaltılması memduhun yanığının sebebi sayılmıştır.

Bazıları beyhude beneklerin, ön ayakta kalan yedi nokta hariç, ilk yılda temizlendiğini, ^[192] o yedi noktanın kaybolmasının yılda bir tane olmak üzere yedi yıl sürdüğünü, yedi yıl geçince, o beneklerin tamamen temizlendiğini söylerler.

O halde bu mana onun kastettiğine daha yakındır. Yani geyik yavrusu da ilk yılında o sayılı beneklerden kendini temizler senin kulluğunun damgasıyla onurlanmak için.

Beyt:

چشمِ زره اندر دلِ گُردان بشمارد بی واسطه دیدنِ شریانِ ضربان را

Zırhın gözü taburun ortasında

Atar damarı görmeden nabızları sayar

Atar damarlar, kalbi rahatlatıp ruhu canlandırmak için kalpten uzuvlara süratle kan gönderen damarlardır. Damarların hareket şekilleri uzunluk, genişlik ve derinlik olarak vardır. Onun buradaki ifadesinde uzunluk kastedilir. Öyleyse şair, düşmanlarının takdire şayan savaşlarının yok edici vartalarının sıfatını anlatmaktadır. Zırhın gözü, savaşçıların nabız atışlarını sayabilir. Bu tamamen abartıdır.

Beyt:

باقی به دوامی که در آحادِ سنینش ساعاتِ شمارند اُلوفِ دَوْرانِ را

Onun kalan yaşını birer birer saymak için

Binlerce devri saat sayarlar

Bu şartta aşırılık vardır. Enverî'nin kaydettiği çerçeveden de dışarıdadır. Bu bu bir kaç beyt, bu beytlerin zor olanlarından idi. Doğrusunu Allah bilir.

[193] **İkinci Sır**

فلکِ کژوتر است از خطِّ ترسا مرا دارد مُسلسلِ راهبِ آسا ¹²³

Felek, Hristiyan yazısından daha çarpıktır

Rahipler gibi hep beni zincire bağlı tutar

¹²³ Hâkânî-i Şîrvânî, *Dîvân*, Bâ Mukaddime-i Bedî'uzzemân-i Furûzânfer, s. 15-16.

Bu kaside Efdaluddîn Meliku'l-Kelâm Hâkânî'nindir. O şairlikte ünlü Felekî'nin öğrencisi ise de meşhur olduğu kadar, onun şairliğin ötesinde bir kabiliyetinin de olduğu duyulmuştur. Mevlâna'nın dediği gibi:

Şiir:

شعر چه باشد بر من تا که ز من لاف از او هست مرا فن دگر غیر فنون شعرا¹²⁴

*Şiir benim için nedir ki ondan söz edeyim
Benim şairlerin sanatı dışında başka sanatım var*

Bu kasidenin zorlukları kelimelerindedir. Kasidede Hristiyanlık tabirlerini kullanmıştır. Bu kasideyi hapiste olduğu bir zamanda söylemiştir. Başka bir kasidede ise kendi tutsaklığı hakkında şöyle demiştir: Beyt:

دست آهنگر مرا در مار ضحاکى کشيد گنج افریدون چه سود اندر دل دانای من

*Demircinin eli, beni Dehhak'ın yılanına çekti
Feridun'un hazinesinin benim bilge gönlüme ne faydası var?*

Bu beytlerin en zorudur. Tashihten sonra birkaç tercüme beyt yazın. Mana ehli için mana malumdur; kelime ve tabirlerde zorluk yoktur. Başarı Allah'tandır. Beyt:

نه روح الله در این دیر است ؟ چون شد چنین دجال فعل این دیر مینا؟

*Ruhullah bu manastırda değil mi? Nasıl oldu da
Bu mine renkli manastır böyle Deccal yaradılışlı oldu?*

Rûhullah, Hazret-i İsa'dır (a.s.). Manastır, onların mabedidir ve Mine renkli manastır onların kâbesidir. Aslında Hazret-i Davud'un (a.s.) sarayıdır, Beytu'l-Mukaddes de. Çoğu peygamber orada ibadet etmiştir. Beyt: ^[194]

چه راحت مرغ عیسی راز عیسی که همسایه است با خورشیدِ عذرا

*İsa'nın kuşu ne kadar da rahattır İsa'dan
Çünkü komşudur Azra'nın güneşiyle*

İsa'nın kuşu, yarasadır. Anlatırlar ki, bir zamanlar İsa'nın elinde bir çamur vardı, ona birşeyler okuyup üfleyince kuş olup uçtu. Kur'an-ı Kerim'in ondan şöyle

¹²⁴ Şeyh Âzerî'nin Mevlânâ'ya isnad ettiği bu beyit, Mevlânâ'nın oğlu Sultân Veled'in Dîvân'ının ilk gazelinde yer alır. Gazel için bk. *Divan-ı Sultan Veled*, Nşr. F. Nafiz Uzluğ, Uzluğ Basımevi, İstanbul, 1941, s. 4; Bahâ'eddîn Muhammed Sultan Veled, *Dîvân-i Sultân Veled Piser-i Mevlânâ Celâleddîn Belhî-i Rûmî*, bâ Mukaddime-i Sa'îd-i Nefisî, Tahran 1363 hş., s. 17 (gazel no: 355).

bahsetmiştir: "Ben çamurdan kuş şeklinde bir şey yapar ona üflerim..."¹²⁵ Mevlâna bu manada şunu söylemiştir. Beyt:

تو عیسایی و من مرغت که مرغی ساختی از گل چنان که دردمی در من چنان بر اوج پزانم¹²⁶

Sen İsa'sın ve ben senin çamurdan yaptığın kuşunum

Öyle üfle ki bana, öyle yükseklere uçur ki beni

Calinus'un Külliyyâtında şöyle yazar: Eşya, pişmiş tuğla ve kuş tozunu, fare ve bebek idrarını birkaç tane ilaçla karıştırıp güneşin önüne koyarlar. Bir saat geçince yarasa gibi bir canlıya dönüşür. Külliyyat'ta buna benzer çokça vardır. Beyt:

سخن بر طبع پاک من گواه است چو بر اعجازِ مریم نخلِ خرما

Sözlerim benim temiz tabiatıma şahittir

Hurma ağacının Meryem'in mucizesine tanık olması gibi

Bu beyt, Meryem'in olayına işaret etmektedir -Allah ondan razı olsun-. Doğum sancıları geldiğinde, kurumuş hurma ağacının altına geldi. Orada kurumuş bir çeşme de vardı. O çeşmeden su akmaya başladı. Ağaç yeşerdi ve hurma verdi. Ağaçtan, bu hurmalardan ye ve bu çeşmeden su iç, diye bir ses duyuldu. Allah şöyle buyurur: "Hurma ağacını kendine doğru silkele ki, üstüne taze hurma dökülsün, ye ve iç."¹²⁷ Bu olay, Meryem'in paklığına ve masumiyetine şahitlik eden bir mucize idi.

Beyt:

چو مریم سر فکنده زیرم از طعن سرشکی چون دم عیسی مُصفا

Meryem gibi, kınamalardan dolayı başım eğiktir

Gözyaşı, İsa'nın nefesi gibi berraktır

Bugün Beytu'l-Lahm olarak bilinen yerdeki ağacın altında, Meryem'in düşmanlarının kötüleme ve kınama korkusundan ağlayışını anlatmaktadır. Nitekim Kur'ân'da şöyle anlatılır: "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım."¹²⁸ Onun gözyaşından bir bitki yeşerdi ve o bitkinin meyvesinden bugün tespih yapıldığı rivayet edilir.

¹²⁵ *Kur'ân-ı Kerîm*, Âl-i İmran suresi, Ayet: 49

¹²⁶ Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Dîvân-i Kebîr*, -Tıpkıbasım-, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2012, II. cilt, s. 29b.

¹²⁷ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 25-26.

¹²⁸ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 23.

Beyt:

چرا عیسیٰ طبیبِ مرغِ خود نیست چو اکمه را تواند کرد بینا

Ekme'nin gözlerini açabildiyse madem

Neden İsa kendi kuşunun tabibi değildir

Ekme, anadan doğma kördü. ^[195] İsa'nın (a.s.) mucizesiyle gözleri açılmıştı. Oysa yarasa onun kuşudur ve gündüzleri gözleri görmez. Şair burada kendi tutsaklığından kinaye ile bahseder. Büyük olayların bazen büyüklerin de başına geldiğini bilmiyormuş gibi. İnsanın acizliğinin de bazı vakitler mütevatir olması gibi. Muslihiddîn Sa'dî (r.a.), Yakup (a.s.) hakkında söylediği gibi:

Şiir:

گهی بر طارم اعلیٰ نشینیم گهی در پشت پای خود نیینم

Bazen çok yüksek bir otağa kuruluruz

Bazen de kendi ayağımızın ardını görmeyiz

Beyt:

من اینجا پای بستِ رشته ماندم چو عیسیٰ پای بندِ سوزن آنجا

Ben burada ayakları iple bağlı kaldım

İsa'nın orada iğne yüzünden ayağı bağlı kalması gibi

Hem, kendi bendinin sıfatıdır. İsa'nın (a.s.) iğne sebebiyle, dördüncü semada kalması gibi.

Beyt:

لباسِ راهبان پوشیده روزم چو راهب زان بر آرم هر شب آوا

Gündüz rahiplerin kıyafetini giyerim

O yüzden her gece rahip gibi ilahi okurum

Papaz, Hristiyanların çok ibadet eden zahit kişisidir. Onlar siyah giyerler.

Beyt:

نتیجهٔ دخترِ طبعم چو عیسیٰ است که بر پاکِیِ مادر هست گویا

Annesinin paklığına şahit olan

Mizac kızının mahsulüyüm İsa gibi

Onun tabiatı temizlik vasıflarından ibarettir. İsa'nın (a.s.) Meryem'in (a.s.) temizliğine dair şahitliğidir. Allah şöyle buyurur: "Şüphesiz ben Allah'ın kuluyum, bana kitabı (İncil) verdi ve beni peygamber yaptı."¹²⁹ Onun konuşması annesinin temizliğine sebep oldu. Küçükken konuşan üç çocuktan biri Hazret-i İsa'dır (a.s.). Annesinin temizliğine şahitlik etti ve annesinin karnında, tespih etti. Diğeri de onun nefisini temizliğine şahitlik eden zahidin apaçık şahidi idi. O şahit, Yusuf'un (a.s.) gömleğinin yırtılmasını onun namusunun delili gösteren Yusuf'un (a.s.) dadısının çocuğu idi. O da beşikte bir çocuktu.

Beyt:

پس از تحصیلِ دین از هفت مردان پس از تاویلِ وحی از هفت قُوا¹³⁰

Yedi adamdan din eğitimi aldıktan sonra

Yedi Kâri'den vahy tevil ettikten sonra

Yedi adamdan maksat, seçkin hayırlı kişilerdir. Onlara keşiş de denir. Onlar İbrahim'in (a.s.) milletindedir. Dünyanın her yerinde daima dolaşırlar ve halkı doğru yola davet ederler. Karilerden murad, Allah'ın kelamını ezberleyen hafızlardır. Âsım, Hamza, Kisâî, Ebû Amr, Nâfi', İbn Âmir ve İbn Kesîr gibi Kureyş dilinde yedi tane kıraat eden okuyuculardı. 'Alî Kisâî'nin vefatı yüz yetmiş dokuz, Ebu Âmr'ın vefatı yüz elli altıdır. Emirû'l-Mu'minîn Osman (r.a.) zamanından önceye denk gelen kâriiler, Kur'ân'ı kabilelerin muhtelif kıraat şekline göre okurlardı. Ashaptan duydukları şekilde okurlardı. Hazret-i Fahr-i Kâinat (s.a.a.) Efendimiz zamanında sahabeden Kur'ân öğretmek için her bir şehre veya bölgeye gittiklerinde kıraat usulünü onlara öğretirlerdi.

[196] Emirû'l-Mü'minîn Ebu Bekir'in (r.a.) hilafet dönemine kadar yalancı Museyleme batıl bir iddiada bulunarak ben peygamberlik konusunda Muhammed ile ortağım diyerek kuvvet toplayıp savaşa girdi.

Halid b. Velid, onunla savaşa gidip amansızca savaştı ve savaşta bir rivayete göre yedi yüz tane kâri öldürüldü. Ondan sonra da Kur'ân'ın ihmal edilmemesi düşüncesiyle iki şeyh ile Hazret-i Peygamber ile son iki savaşta beraber olan Zeyd b.

¹²⁹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 30

¹³⁰ Hâkânî-i Şîrvânî, *Dîvân-i Hasan el-'Acem Efdaluddîn İbrâhîm bin 'Alî-i Hâkânî-i Şîrvânî* s. 20

Sâbit'i görevlendirdiler. Kur'an'ı topladılar. O toplanan Kur'ânlar, Sıddîk'in vefatından sonra Zinnûreyn'in hilafetinden Ermine savaşına gidip Şam ve Irak askerleri savaşınca kadar Hafsa'nın evinde muhafaza edildi.

Kıraat hususunda birbirlerini inkâr ettiler. Hazret-i Peygamber'in (s.a.a.) sırdaşı olan Huzeife Yemâni (r.a.), Zinnûreyn hazretlerinin yanına gelerek olayı açıkladı ve Emir (r.a.) on iki bin sahabeyi topladı -bin sahabe diyenler de olmuştur-. Böyle bir sorunla karşı karşıya olduklarını bildirdi. Birlikte Kur'ân'ın tek bir lehçe ile toplanmasına ittifakla karar verildi. Zeyd, 'Abdullâh Zubeyr, Sa'd b. Âs, 'Abdurrahmân b. Hâris b. Hişâm ve Ubeyy b. Ka'b'a mushafın aslını bir araya getirmelerini ve Kur'an'ı Kureyş dilinde yazmalarını buyurdu. Onların bazı kelimelerde tereddütleri oldu. Bunun üzerine Emîr, Ubeyy b. Ka'b'a, "لا تَبْدِيلَ لِلْخَلْقِ"¹³¹ ve "فَامْهَلِ الْكَافِرِينَ"¹³² ifadeleri nasıl yazılmalıdır diye yazdı. Bunun üzerine Ubeyy, lam harfini "li'l-halk" kelimesinden çıkararak "الْخَلْقِ اللهُ" (Allah'ın yaratmasında) şeklinde ve "فَمَهْلٌ" şeklinde yazdı. Kur'ân'ı Kureyş'in dışındakilerden ayırdılar. Harekesiz ve noktasız oluştan arındırdılar. Böylece müzekker ve müennes ihtimallerini de taşımış oldu. Bütün kıraatlarda okunabilmesi için gâib ve muhatab aynı oldu. Bu harekelendirmeyi ve marife takısını Ebu'l-Esved ed-Duelî bulmuştur. Kalam ehline selam olsun. Beyt:

پس از چندین چله در عهد سی سال
شوم پنجاهه گیرم آشکارا

*Otuz yıl süresince birkaç çille çıkardıktan sonra
Gidip göz göre göre elli günlük çileye mi gireyim*

Pencâhe, Hristiyanların oruçlarıdır. Elli gün boyunca hayvan eti yemezler.

Beyt:

من و ناچرمکی و دیر مَجْران
در بقراتیام جا وملجا

*Ben ve Naciremekî tapınağı ve Mecran Manastırı
Bokratlılar arasındayım ve onlara sığınmışım*

¹³¹ "Allah'ın yaratmasında hiçbir değiştirme yoktur" *Kur'ân-ı Kerîm*, Rûm suresi, Ayet: 30.

¹³² "Artık sen kâfirlere mühlet ver" *Kur'ân-ı Kerîm*, Târik suresi, Ayet: 17.

Naciremeki Eflatun'un tapınağı ve *Mecran Manastırı*, Bokratîlerin mâbedidir. Bokratîler bin tane hekim idi. O Mecran Manastırı bölgesinde oturmaktaydılar. Oradan bütün memleketlere giderler ve bütün halk tıp konusunda onlara başvururdu.

[197] Beyt:

مرآ بینند در سوراخ غاری شده مولی زن و پوشیده چو خا

Beni bir mağaranın dehlizinde görürler

Neyzen olmuş, çuha giymiş halde

Mûlî, bir neydir. *Çuha* bir çeşit giysi olup yolcuların giydiği şeydir. Çarha da derler ve aynı tabut gibi dervişlerin giydiği kolsuz bir elbisedir. Ona “salîb” de derler. “Çarha” da Hristiyan tabutu manasındadır. Beyt:

به جای صُدرة خارا چو بطریق پلاسی پوشم اندر سنگِ خارا

Patrik gibi çelik pelerin giymek yerine

Kaya taşları arasında pala örtünüyorum

Sudre, sadın ötresiyle pelerine denir. *Patrik*, Rumların padişahıdır. Beyt:

چو از عود الصلیب اندر برِ طفل صلیب آویزم اندر حلقِ حلقا

Çocuğun göğsündeki ud ağacından yapılma

Haç gibi asarım boğazıma bir halka

Salîb denilen *ud ağacı*, Favina ve Kehyâna da bir tür ud ağacıdır. Rûmî, Hindistan'ın en iyisidir. Müzekker ve müennesi vardır. Üzerinde birbiriyle keşişen haç şeklinde çizgiler olduğu için ona salîb ağacı dendiği anlatılır. “Çelipa” da haçtır. Bazıları salîbin taştan bir sandık olduğunu, üzerine taştan ya da başka birşeyden yapılma haç gibi başka bir taşın dikine ve yatay olarak oturtulduğunu söyler. Bunlar dik açıyla keşişir. Hristiyanların inancına göre o ağaç, İsa'yı (a.s.) astıkları çarmığa benzer. Salîb ağacını sara hastalığını iyileştirmek, kâbusları defetmek için çocukların boynuna asarlar. Salîb ağacı adlaşmış sıfattır, çünkü onun asıl adı Favinadır. Nitekim şöyle söylemişlerdir:

آن که مصروع را ازوست شفا

هست عود الصلیب فاوننا

کند او را ز رنج او رسته¹³³

گر به مصروع بر شود بسته

Favina Salīb denilen ud ağacıdır

Sara hastası ondan şifa bulur

Sara hastasına bağlanırsa

Onu acılarından kurtarır

Haç şöyledir ki, Hristiyan inancına göre, onunla ilgili Hazret-i İsa'ya (a.s.) bilgi verildi ve dendi ki benim karşımda secde etsin. O durumda beni anlar. Onun benzerini haç üzerine nakşettiler. Bu İstafanos'un isteği idi. Yüzü batıya doğru iken onlar güneşe doğru secdeye kapandılar. Buna göre bugün de aynı şekilde haç yapmaktadırlar ve yüz güneşe dönük şekilde mescit yapıp secde ederler. Ama o meselenin doğrusu şudur: Hristiyanlar bu yüzden güneşe doğru secde ederler, “Bizim Ruhullahımız güneştir” derler. ^[198] *Keşşâf* ta şöyle yazar: Rivayet edilir ki, Yahudiler Hazret-i İsa'ya (a.s.) lanet etmiş ve Allah da onlara lanet etmiştir. İsa (a.s.) dua ederek şöyle yalvardı: “Ya Rabbi! Sen benim Rabbimsin ve sözün ile beni yarattın. Ya Rabbim! Bana ve anneme küfür edenlere lanetini gönder.” Bunun üzerine yüce Allah (c.c.) o ikisine küfredenleri maymun ve domuza çevirdi. Onu öldürmek için toplandılar. Allah (c.c.) ona semavata çıkarılacağı haberini verdi. Bundan dolayı ashabına, “Hanginiz benim benzerim olmaya, öldürülmeye ve çarımha gerilmeye ve bu fedakârlıktan ötürü de cennete gitmeye razı olur?” diye sordu. Onlardan biri, "Ben" dedi. Allah (c.c.) onun benzerliğini ona verdi ve Hazret-i İsa kılığına soktu. Bundan sonra öldürüldü ve çarımha çekildi. Derler ki: Bir adam vardı Hazret-i İsa'ya (a.s.) karşı münafıklık ederdi. Onu (İsa a.s.) öldürme fikrine kapıldıklarında, “Ben sizi ona yönlendirebilirim” dedi. Hazret-i İsa'nın (a.s.) evine girdi. Bu sırada da Hazret-i İsa (a.s.) semaya yükseltildi ve İsa'nın evine giren münafık, Allah tarafından Hazret-i İsa kılığına getirildi. Bu sırada eve girenler karşılarında o münafığı görünce, onu öldürdüler ve öldürdüklerinin Hazret-i İsa (a.s.) olduğunu zannettiler. Daha sonra ihtilafa düştüler. Bazıları, “Eğer bu bizim arkadaşımız ise, İsa (a.s.) nerededir?” dedi, bazıları “Sima Hazret-i İsa'nın (a.s.) yüzüdür ama beden arkadaşımızın bedendir” dedi.

¹³³ Şairi tespit edilemedi.

Beyt:

دبیرستان نهم در هیکلِ روم کنم آنینِ مَطران را مُطرًا

Rum heykeli üzerine okul kurayım

Başı taçlı papaların ayinini yenileyeyim

Rum heykelinden murad, Hristiyanların puthanesidir. Piskopos, onların aşağı seviye hekimleridir. Nitekim daha büyük hekime Katolikos derler. Beyt:

بدل سازم به زُنار و به بُرنس رداء و طیلَسان چون پورِ سَقًا

Ridâ ve taylesanı değiştireyim

Zünnâr ve burnus ile bir mürted gibi

[199] *Ridâ* Müslümanların omuzlarına attığı ve sünnet olan bir çeşit örtüdür. *Taylesan* cübbedir. “İnsan iyi ve faydalı konuşmasıyla tanınır, cübbesiyle değil” denildiği gibi. O da İslâmî bir kisvedir. *Zünnar* genişçe bir şerittir, Hristiyanlar onu kendilerine sarar. *Burnus* bir çeşit etekli külahtır ve Pûr-i Sakka dinden dönmüş biridir.¹³⁴

Beyt:

کنم در پیشِ طورِ سنقوسِ اعظم ز روحِ القُدسِ و ابنِ، ابِ مُجارا

Büyük Sankos dağının önünde

Rûhu'l-Kudus, oğul ve babayla rekabet edeyim

Cebraill'in (a.s.) Meryem'e İsa kelimesini fısıldamasına işarettir. Beyt:

مرا أسقفِ محققِ تر شناسد ز یعقوب و ز نَسطور و ز ملکا

Papaz beni Ya'kûb'tan, Nastûr ve Melikâ'dan

Çok daha iyi tanır

Necranlı papaz, Hristiyanların reisi idi. *Ya'kûb*, *Nastûr* ve *Melikâ*, inanç ve yollarının farklı olmasına rağmen İsa'nın müritlerindendir.

¹³⁴ Pûr-i sakkâ, bir Hristiyan kıza aşık olarak din değiştiren ve daha sonra tövbe eden Şeyh San'ân'dır. Bk. 'Alî Ekber-i Dihhodâ, *Lugatnâme*, Cild-i Çehârum, Çâp-i Evvel, 1373 hş., s. 5039.

Beyt:

قَسِيَسَان رَا كَشِيَش بِيْنِي وَ كُوْشِش بَه تَعْلِيْمِ چُو مِنْ قَسِيَسِ دَانَا

*Rahipleri bir keşiş gibi çalışırken görürsün
Benim gibi bilge bir keşişi eğitirken*

Keşiş, Hristiyanların bilge kişisidir. Beyt:

بَه قَسَطْنَطِيْن بَرَنْدَازِ نُوْكَ كَلِكَم خُنُوْطُ وَ غَالِيَه مَوْتِي وَ أَحْيَا

*Kamışımın ucundan çıkan hunut ve gali yeyi
Ölü ve canlı için Konstantin'e götürürüler*

Konstantin Rum şehirlerinden biridir. **Hunut ve galiye** hoş bir kokudur. Hunut sidre ağacı gibi bir ağaçtır Hindistan'dan getirilerek ölümler için kullanılır ve çamaşırcılar da kullanmaktadırlar.

Beyt:

بَه سَرَكِيْنِ خَرِ عِيْسَى بِيْنَدِم رُءَاْفِ جَاتَلِيْقِ نَاشَكِيْيَا

*İsa'nın eşeğinin gübresinden bağlasam
Sabırsız köhne burun kanamasına*

Ru'âf, burundan kan akmasıdır. Ve o eşeğin gübresinin toprağıyla, gübresiyle durdurulur. Caselîk'in manası, eski demektir yani eski burun kanı ve hekim manasına da gelir.

Beyt:

سَه أَقْنُوْمِ سَه قُرْقُفِ رَا بَه بَرَهَان بَغْوِيْمِ مَخْتَصِرِ شَرْحِ مُقَفَا

*Uknum ve üç gurguf'u delile
Azıcık izahatını söyleyeyim kafiyeli.*

Uknum, manası asıldır. Bu bir Hristiyan tabiridir. Hristiyanlar, Allah'ın zatını üç asıldan mürekkep bilirler. Varlık, ^[200] ilim ve hayat; buna baba, oğul ve Rûhu'l-Kuds derler. Peygamberimiz (s.a.a) buyurur: “Baba ezeli güçtür, Rûhu'l-Kuds onun hayatıdır ve ben onun sözüyüm.” Derler ki: Uknûm ilmi İsa'nın (a.s.) bedenine

intikal etmiştir ve üç gurguftan amaç da Hristiyanların tabirlerinde olduğu üzere, üç çeşit şaraptır. Kur'ân-ı Kerim'de berrak -tehûr- şarabı, zencefil şarabı ve selsebil şarabı olduğu gibi.

Şiir:

چه بود آن نفخ روح و غسل و روزه که مریم حور بود و روح تنها

Ne idi o Ruhun üflemesi, abdest ve oruç

Çünkü Meryem huri idi ve ruh yalnız

Bu üflemeden gaye, Hazret-i Cebrail'in (a.s.) üflemesidir. Rivayet edilir ki ruhun üflenmesi, Adem (a.s.) kalıbı yapıldığında, ki buna "Kendi ruhumdan ona üfledim"¹³⁵ ayeti işaretler, melekler hazır oldular. Ruh baştan, boyundan onun göğsüne ulaşınca aksırdı ve oturarak "el-hamdü lillâhi rabbi'l-âlemîn"¹³⁶ dedi. Hazret-i Allah (c.c.) ona dedi ki: Rabbinin rahmeti sana olsun ve seni bunun için yarattı. Daha sonra Yüce yaratıcı (c.c.) Cebrail'e (a.s.) söyledi: Bu aksırmadan dolayı bizim sevgili kulumuza söylediği şükürün bereketi hürmetine bir peygamber yaratacağım. Onun nefesiyle ölü dirilecek, hasta iyileşecektir.

Keşşâf kitabında şöyle denilmiştir: İsa (a.s.) dört kişiyi gücüyle diriltmiştir. Cebrail (a.s.) ise sekiz bin ölü diriltmiştir. Hazret-i Meryem'in başından geçen serüvenin hikâyesi tam olarak şöyledir: Meryem'in (a.s.) annesi Hanne, Meryem'i Aksa Mescidi'nde çalışması için getirdiğinde, Zekeriya (a.s.), mescidin bir odasında onu görevlendirdi ve "Bizler ibadetle meşgul olurken sen dışarıya çıkar, mescidin işlerini yaparsın. İbadetimiz bitince de sen odadaki yerine geri döner, ibadetle meşgul olursun" dedi. Hazret-i Meryem (a.s.) aynı şekilde on dört yaşına gelinceye kadar çalışmaya devam etti. Aybaşı görmeye başladı. Mescitten çıkarak Selva çeşmesinin başına gidip kendisini yıkadı, temizlendi. Çeşmenin başına geldiği zaman, perdenin arasında bir adam gördü. Korkarak, "Senden Rahman'a sığınırım, eğer Allah'tan sakınan biri isen"¹³⁷ dedi. Şöyle anlatırlar: Beni İsrail'de bir adam vardı. Taki adında, kötü fiiller sahibi, kadınlara musallat olan bir adamdı. Hazret-i Meryem (a.s.) onu o kötü adam sandı. O, Cebrail'in (a.s.) ta kendisiydi. "Ben ancak

¹³⁵ *Kur'ân-ı Kerîm*, Hicr suresi, Ayet: 29 ve Sad suresi, Ayet: 72.

¹³⁶ *Kur'ân-ı Kerîm*, Fâtiha suresi, Ayet: 2.

¹³⁷ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 18.

Rabbinin elçisiyim. Sana ancak tertemiz bir çocuk bağışlamak için gönderildim"¹³⁸ dedi....

[201] Onu hamilelik sancısı sardı ve Hazret-i İsa (a.s.) dünyaya geldi. Nasturilerin ve Hristiyanların mezhebi oranın Romalılarındandır. Meryem nasuti özelliklerin bütününe sahip olmak bakımından, fani oldu ve lahuti beka, onu kucakladı; İsa (a.s.) onun sonucu oldu. Böylece o, annesi ve Hak, bir bakide baki oldu. 'Uknûm'da söylendiği gibi, O zalimlerin dediğinden daha pak ve münezzehtir. Sonuçta, Meryem (a.s.) şaşkınlık içinde kaldı. Bu babasız çocukla İsrailoğullarının karşısına bu çocukla nasıl gidip çıkarım diye. Cebrail (a.s.) geldi ve şöyle dedi: Korkma ve yürü. Eğer bunu nereden getirdin diye sorarlarsa, kendi ağzına işaret ederek konuşmamak için, oruçlu olduğunu ve onun konuşacağını işaretle anlat. Allah, "Şüphesiz ben Rahmâna susmayı adadım, bugün ben hiçkimse ile konuşmayacağım, de"¹³⁹ buyurur. Nihayet Hazret-i İsa (a.s.) dile geldi: "Doğduğum gün, öldüğüm gün ve yeniden diriltileceğim gün bana esenlik verilmiştir."¹⁴⁰ Nitekim bu beyt ona işaretler. Cebrail'e dedi: Bu aksırığı sana emanet ettim. Meryem ergenlik çağına ulaştığı zaman, Hakkın (c.c.) emriyle o aksırığı ona üfledi. O ruhani maddeden, Meryem'de lezzet ve şehvet oluştu ve hamile kaldı ağaç altında gusül ettiği güne kadar.

Beyt:

اگر قیصر گشاید راز زردشت کنم زنده رسوم زَند و استا

Eğer Kayser Zerdüş'tün sırrını açarsa

Diriltirim Zend ve Avesta'nın ayinlerini

Tarih kitaplarında nakledilir: Lohresb zamanında iki kardeşi vardı. Birisine Sâhibu'l- bahr derlerdi, diğere Zerdhişt. Onun gibi olmak için otuz yıl Satürn'ü davet ettiler. Öyle ki alışılmamış işlerde, harikulade olaylarda, ne istedilerse yaparlardı. Büyüye dair iki kitap yazdılar, bütün büyü ve sihirleri bu kitapta yazdılar. Ona Zend ve Avesta adını verdiler. Ondan sonra, Peygamberlik iddiasında bulundular. Peygamberlerin (a.s.) mucize olarak gösterdiklerini, onlar sihirbazlıkla göstermeye çalıştılar. Nihayet Zerdhişt birgün Lohrasb'ın karşısına geçip oturdu.

¹³⁸ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 19.

¹³⁹ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 26.

¹⁴⁰ *Kur'ân-ı Kerîm*, Meryem suresi, Ayet: 33.

Bana bir mucize göstermelisin dedi. Lohresb'in torunu olan İsfendiyar küçük idi. Lohresb onu yanında tutuyordu. Zerdhişt onu Lohresb'in yanından alarak ona bir şeyler okudu. Kış idi, ateş mangalı yanmaktaydı. Onu ateşe attı; yanmadı. Bir saat geçtikten sonra onu ateşten çıkardı ve ^[202] Lohresb'e teslim etti ve "Ona okuduğum bu duanın bereketiyle ateş ona etki edemedi" dedi.

Ona hiç bir silah asla tesir edemeyecektir. Lohresb onun dinini kabul etti ve yeryüzünün hepsi, Zerdhişt dinini kabul etti. Sâhibu'l-Bahr da denizleri hükmü altına aldı. Halkın Mazdek zamanına kadar işlerini o kitaplarla yürüttü. Nitekim şöyle ifade edilir,

Beyt:

نگویم کان چه زند است و چه آتش که زو پازند و زند آمد مُسما ¹⁴¹

*Onun ne Zend olduğunu, ne ateş olduğunu söylemiyorum
Çünkü o hem Pâzend, hem Zend olarak adlandırıldı*

Beyt:

به قسطاسی بسنجم راز مؤبد که چون سنگش بود قسطاس و لوقا

*Mubedin sırrını bir tartıyla tartarım
Çünkü onun ölçüsü Kistas ve Luka gibidir*

Kistas, tam ve eksiksiz tartan bir terazidir. Mu'bed, esre ve üstün harekeyle, Hristiyanların hekimidir, kadıya da denir. Mu'bed-i Mu'bedân, başkadır. Sözün akışından şöyle anlaşılır: *Kistas ve Luka* iki dağdır. Luka İncil'i toplamıştır. İncil'i dört kişi toplamıştır: Luka, Matta, Markus ve Yohanna. Luka, lâyük manasına da gelir. Bu itibarla Kistas'ın sıfatıdır.

Beyt:

به نام قیصران سازم تصانیف به از ارتنگ چین و تنگلوشا

*Kaysarlerin adına kitaplar yazarım
Erteng-i Çin ve Tengloşa'dan daha iyi*

Erteng-i Çin, tanrılık iddiasında bulunan ressam Mani'nin kurallar kitabıdır. Halkın çoğu zaman bu kitaptaki resimlerden dolayı hayretler içinde kaldığı ve

¹⁴¹ Şairi tespit edilemedi.

şimdilerde de bu kitabın, Çin krallarının hazinesinde bulunduğu anlatılır. Teng-i Loşa'nın bir çeşme olduğu söylenir. Ressamlar, Mani'yi ilk başlarda onunla karıştırdılar, suya benzemekteydi ama su değildi. Aynı Hazret-i Süleyman'ın (a.s.) Belkis için yaptırdığı parlak, pürüzsüz köşkü gibi. Ressam Mani'yi suya gönderdiklerinde onların hileleri ortaya çıktı. Onlara bir ölü eşek resmi yaptı ve geri gelip "O çeşme suyunda ölü bir eşek vardır" dedi. Onlar, bu şekilde onu kesin olarak tanıdılar. Fakat **Teng-i Loşa**'nın bir çeşme olduğuna dair bir vesika yoktur.

Beyt: ^[203]

به مهر آستينِ حاملِ بکر به دست و آستينِ بادِ مَجرا

*Bâkir hamilinin eteğinin sevgisiyle
Rüzgârın eliyle ve yeniyle salındı*

Derler ki: Cebrail (a.s.) Meryem'e Hazret-i İsa'yı (a.s.) yeninden üfledi. Bu beyt o manaya işaret eder. Beyt:

به ناقوس و به زُنار و به مندیل به یوحنا و شمّاس و بحیرا

*Nâkûs'a ve Zünnar'a ve Mendile
Yohanna'ya ve Şemmâs'a ve Bahîrâ'ya*

Nâkûs, Hristiyanların namaz vaktinde hareket ettirdikleri deve çanına benzer çandır. Onun sesiyle, insanlar vaktin geldiğini anırlar. **Zünnar**, daha önce söylendi. **Mendil**, günümüz şeyhlerinin özellikle taşıdıkları kuşak, havlu ve benzerleridir. **Yohanna**, Hazret-i İsa'nın (a.s.) havarilerindedir. **Şemmas**, onların en âdil olanıdır. **Behîrâ** onların ezancısıdır. Zahit Behîrâ, Hazret-i Resûl'ün (s.a.a.) nübüvveti ile alâkalı Ebû Tâlib ile Hazret-i Hatice'nin (a.s.) malını ticaret için Şam'a götürürken Peygamber'in (s.a.a.) peygamberliğine tanıklık eden ve Ebû Tâlib'i, onun peygamberlik alâmetlerinden haberdar eden kişiydi.

Beyt:

به بیت المقدس و اقصی و صخره به تقدیساتِ انصار و شلیخا

*Beytu'l-Mukaddes'e, Aksa ve Sahraya
Ansar ve Şaliha kudsîyyetine*

Beytu'l-Mukaddes'ten kasıt Filistin'deki mescittir. Hazret-i İbrahim (a.s.) Keykâvus'un ölümünden sonra oraya gidince orayı imar etti ve oraya yerleşti. Orada bulunan kavim ondan kible yapmasını istedi. Cebrail (a.s.) cennetten bir taş getirdi ve bugünkü adıyla Beytu'l-Mukaddes denilen mescide koyarak dedi ki: Ey İbrahim! Bu senin ve senden sonra gelen peygamberlerin kıblesidir. Yüz kırk bin hatta daha çok peygamber, Hazret-i Muhammed Mustafa (s.a.a.) zamanına kadar o taşa doğru yöneldi. Bugün ona "sahra" denilmektedir. Fakat Aksa Mescidi'nin yapılışı Hazret-i Davud'un (a.s.) zamanında başlatılmış, Hazret-i Süleyman (a.s.) tarafından tamamlanmıştır. Aslında o, Nasuha'nın mülkü idi. Davud'a (a.s.) ondan satın alsın diye emir verildi. Orası bin beş yüz gez uzunluğunda ve bin beş yüz gez eninde bir alandı. ^[204] Duvarlarının yüksekliği de yüz gez idi. Kısas kitaplarında anlatıldığı gibi altınla doldursun diye onu Davud'a (a.s.) sattı. Nasuha bir rüya gördü. Satmaktan vazgeçip tövbe etti. Burası Hazret-i Süleyman (a.s.) zamanında tam olarak tamamlandı. Siyer ve tarih kitaplarında anlatıldığı üzere Buhtunasr, Danyal ve Armiya (a.s.) zamanında oranın süs ve ziynet eşyalarını çalıp götürdü. O mescide Beytu'l-Mukaddes denilmektedir. Ensar, Hazret-i İsa'ya (a.s.) iman edenlere denir. Yüce Allah buyurur ki: "Allah yolunda benim yardımcıları kim?"¹⁴² Nitekim İsa (a.s.) belagata ulaştı; Cebrail (a.s.) "Söyleyin Beni İsrail Allah'tan korkunuz ve Allah'tan başka ilah yoktur ve İsa Allah'ın elçisidir" deyiniz" diye emir getirdi. Bu emir onlara duyurulduğunda, hepsi bir araya toplanıp dediler ki: "Biz Musa'nın (a.s.) milleti olarak bir babasız çocuğun sözüne tabi olmayız." Hiç kimse kabul etmedi. İsa (a.s.) ondan dolayı rahatsızlık duydu, şehrin dışına çıktı. Çamaşır yıkamakta olanları gördü. Onlar güneşte kuruması için giysilerini bir yerlere sermişlerdi. İsa (a.s.) onların yanına giderek şöyle dedi: "Bu elbiseleri yıkayıp temizlerken kendinizi neden temizlemezsiniz?" dediler. "Neyle temizleneceğiz?" diye karşılık verdiler. İsa (a.s.) "Allah'tan başka ilah yoktur ve İsa Allah'ın elçisidir" dedi. Onların hepsi Hazret-i İsa'ya (a.s.) iman ettiler ve İsa'nın (a.s.) havarilerinden oldular. Giysilerini rablerine adadılar ve İsa (a.s.) ile gittiler. Denizin kenarında balık tutmakla meşgul bir kavim gördüler. İsa (a.s.), "Sizleri bağışlamam için ne istiyorsunuz?" diye sordu. Dediler: "Biz yiyeceğimizin bundan daha temiz olmasını isteriz." İsa (a.s.) buyurdu: "Allah'tan başka ilah yoktur ve İsa Allah'ın elçisidir, deyin." Onlar da İsa'ya (a.s.) iman ettiler. Havarilerden oldular. On iki kişi çamaşırcı, yedi kişi de avcı idi. Hepsi

¹⁴² *Kur'ân-ı Kerîm*, Âl-i İmran suresi, Ayet: 52.

birlikte on dokuz kişi oldular. Hazret-i İsa (a.s.) onlarla birlikte şehre geldi ve Yahudileri davet etti. Ensar'ın hikâyesi bu idi. Şaliha, söylendiği gibi İsa ile birlikte hicret eden Uhza'ya derler. Anlatılır ki, İsa (a.s.) semaya kaldırıldığı zaman şöyle dedi: Gökteki babanın yanına gidiyorum ve döneceğim. Siz gelmemi bekleyin. Onlar hâlâ hayattadırlar ve Hazret-i Resûl (s.a.a.) bilindiği gibi Mehdi (a.s.) zamanında ortaya çıkacaklar ve onun yardımcılarında olacaklardır, diye haber vermiştir. İsa (a.s.) Beytu'l-Mukaddes'te almış olduğu abdestiyle gelecektir, diye *Kısas*'ta yazılıdır. Şeyh Sa'duddîn el-Hamevî (r.a.), Şam'a inecektir diye buyurmuştur. ^[205] *Faslu'l-Hitâb* kitabında şöyle anlatılır: Hazret-i İsa (a.s.) Şam'da bulunan beyaz minareye iki parça elbiseye bürünmüş halde iki meleğin arasında, meleğin biri sağ tarafında biri sol tarafında olmak üzere, başından su damlaları tıpkı yağmur gibi damlarken iner. Duada olduğu gibi çıkar ve halk ikinci namazındayken imam onun için makamından gelip yerine götürür. Muhammed Mustafa (s.a.a.) sünnetine göre halkla namaz kılar; haçları kırar, domuzları öldürür ve Allah emirleri istikametinde hüküm verir. Mehdi onu tertemiz olarak karşılar. Deccal'ı öldürür. Sa'lebi, Peygamberimizden (s.a.a.) şöyle rivayet eder: Ahir zamanda Deccal adında bir adam çıkacak ve Yahudiler ona tabi olacak. Bir rivayette; bir gün Yahudiler Hazret-i Resûl'e (s.a.a.) şöyle dedikleri anlatılır: Bizim bir Peygamberimiz vardır. Ahir zamanda meydana çıkacak, denize girecek. Su topuklarından yukarıya çıkmayacak. Başı bulutlardan yukarıda olacak. İki kulağının arası kırk zira (bir zira yüz beş santim) olan bir eşeğe binecek, doğu ve batıya sahip olacak. Bunu Deccal olarak bilecekler. Genellikle ona kadınlar ve aptal olanlar uyacak. Yüce Allah (c.c.) ona şeytanları musallat edecek. Yeryüzünde insan şeklinde gezerek halkın ölmüş olan babalarının, annelerinin, kardeşlerinin, peygamberlerinin ve kız kardeşlerinin şekline girerek onlara bizi tanımadınız mı? Bizler sizin ölmüş olan babalarınız ve kardeşleriniziz. Bu gördüğünüz de –Deccal'i kastederek- âlemlerin rabbidir, diyecek. Allah müminleri o şekilde bırakacak. Deccal'a gelince: İşte onun hakkında Hazret-i Resûl-i Ekrem (s.a.a.) buyurmuştur: Rabbiniz tek gözünü kaybetmiş bir kör değildir ama Deccal sağ gözü kör olmuş, tek gözlü yaratıktır. Onu müminler böylece tanırlar. Ve o çok büyük bir kıtlığın başlamasından sonra meydana çıkacak. Çıkmadan üç sene önce şunlar olacak: Birinci sene, meyvelerin, suların ve yağmurların üçte biri eksilecek. İkinci ve üçüncü sene, yiyeceklerin, meyvelerin yarısı eksilirken, yağmur yağdırmayan bir gökyüzü, bitki vermeyen bir yeryüzü ve meyveleri tükenen ağaçlardan başka bir şey olmayacak. Halkın kısmeti, azami derecede çalışmak,

ölünceye kadar uğraşmak olacak. Öyleki halk açlıktan artık ölüme mahkûm olacak. Feryat figan yükselecek. İşte tam bu zamanda Deccal çıkacak ve çeşitli meyvelerle dolu, her yeri yeşilliklerle kaplı bir dağ ve her yeri karanlık başka bir dağ olacak. Diyecek ki “Ben sizin Rabbiniz'im. Bu da benim cennetim ve bu da cehennemimdir.” Şeytanlar onunla beraber halkı onun etrafında toplanmaya çağıracaklar. Deccal Beni Temim kabilesinden bir kişidir. Onunla beraber çalgıcılar, eğlence malzemeleri ve benzeri şeyler olacak. Deccal'ın adı 'Abdullah b. Sa'îd, künyesi Ebû Yûsuf'dur. O Arap adalarının hepsini dolaşacak ancak dört yere giremeyecek. Mekke, Medine, Beytu'l-Mukaddes ve Tûr-i Sînâ Mescidi'ne. Yüce Allah, melekleri onları o mekânlardan uzaklaştırmaları için görevlendirmiştir. Allah'ın istediği kadar yeryüzünde kalacak; Doğu'yu Batı'yı, her yeri gezip dolaşacak. Müminler onunla amansız şekilde savaşa tutuşacaklar ve savaşların en şiddetlisi onun için Beni Temim olacak. Onlar büyük Cuma günü en savaşçı olanlardır ve mızrakları en uzun olanlardır. Yüce Allah (c.c.) benim ümmetimden kimsenin ölümüne musallat etmez ve onlara kimsenin gücü yetmez ancak bir adamın gücü yeter. O Nuh (a.s.) oğlu Sam'ın oğlu Melkan'dır. O Muammer'dir. O Hazret-i Adem'in (a.s.) kabrinin koruyucusudur. O benim ümmetimden bedel olarak indirilmiştir. ^[206] Ona Ahsiya dedi ki: Ey mel'ûn! Sen Sa'îd oğlu Deccalsın. Bizlere Muhammed bin Abdullah (s.a.a.) senin hakkında bilgi verdi. Ona hücum edip öldürürler, ama Allah (c.c.) yine onu diriltir ve ona önceden söylemiş olduklarını söyler. Deccal'a şöyle söyler: Yazıklar olsun sana! Ben seni öldürüp diriltmedim mi? Ona “Yalan konuştun ey lanetlik! Beni Allah diriltti. Senin gücün yetmez o işe. Eğer doğru söylüyorsan beni yeniden dirilt.” Ona gücü yetmedi ve başkasına da musallat olamadı. Allah hakikatleri iyi bilir.

Nesnâse bilinen bir hayvandır. İlginç yaratıklar ve hayvanların hayatlarını anlatan kitaplarda şöyle anlatılır: Yüzü tıpkı insan yüzü gibidir; insan gibi konuşur ve bedeni konuşamayan hayvan bedeni gibidir. Deccal'ın eşeğinin sahibidir. Peygamber'in (s.a.a.) rivayet ettiği gibi Temîm b. Dârî'den bir cemaat Kızıldeniz'de Nesnâse'ye kavuştular. Adada, Nesnâse onları Deccala davet etti. Onun yanına geldiklerinde, bahsedilen şahsı bağlanmış olarak gördüler. Onlara “Taberiyye denizi nasıl?” diye sordu. “Suyla doludur” diye cevap verdiler. “An ağacı nasıldır?” “Onun halkı meyvelerini toplar”. “Za'ar çeşmesi nasıldır?” “Halkı ondan su içer” dediler. “Eğer bunlar kurursa, ben bu bağdan kurtulurum” dedi. Şeyh Ebû Bekr 'Alâ-yi Hâtemî (r.a.), Hâtem-i Essem'in evladıdır. Hâtem Essem ise, iki yüz otuz yedinci

senede Şecer vadisinde Hatlânât hududunda vefat etmiş ve Servent Ramit tepesinde defnedilmiştir. Adı geçen Şeyh'in, Şeyh Necmuddîn Muhammed-i Edekânî'nin kendi hattıyla yazdığı Makamat kitabında, aynı şekilde, Deccal'ın Kızıldeniz'de olduğu zikredilir.

Beyt:

به خمسين و به دنج و ليلة الفطر به عيكل هيكل صوم العذار

Elliyе, Kutsal Haç Bayramı'na ve Fıtr gecesine

Aykel'e, Uzara orucu (büyük oruç) mabedine and olsun

Aykel'in padişahların ibadet etme yeri olduğu söylenir. Heykel ise, Hristiyanların kilisesidir. '*Uzârâ orucu*, galiba 'Uzârâ'nın (a.s.) orucudur. Bir takım şeylerden kaçınılarak bir yılda tutulur. Bazılarının dediğine göre 'Uzârâ orucu, bakire kızların Hazret-i Meryem'e (a.s.) tabi olmak adına kiliseye oturarak kıyamet gününe kadar tuttuğu oruçtur.

Beyt:

به پاکي مریم از تزويج يوسف به پاکي عیسی از پیوند عیسا

Yusuf'la evliliğinde Meryem'in temiz oluşu,

'Ayşâ ile evliliğinde İsa'nın temiz oluşu üzerine and olsun

Yusuf (a.s.) İmran'ın yakınlarından. Halk, Meryem'e onun üzerinden iftira atmış, ondan hamile olduğunu -bu büyük iftiradan Allah'a sığınırız- söylemişlerdir. ^[207] Meryem (a.s.), Hanne'nin, Hanne ise, İmran'ın kızıdır.

İmrân, Mâsân b. Süleyman b. Dâvûd b. İşey b. Yehûd b. Ya'kûb b. Hârûn b. İmrân Yesher b. Fâhit b. Lavi b. Yakup kızıdır. İki İmrân arası bin sekiz yüz senedir, *Keşşâf* da zikredildiği şekilde.

Beyt:

به بیخ و شاخ و برگ آن درختی که آمد میوه اش از روح أعلا

Meyvesi yüce ruhtan gelen

O ağacın köküne, dalına, yaprağına and olsun

Ağaç, Hazret-i Mesih'in (a.s.) altında dünyaya geldiği ağaçtan kinaye olabilir. Cebrail'den (a.s.) de kinaye olabilir. Bu bilgiye bağlı bir şeydir. Rivayetlerde, tabiatın tasarrufu yoktur. Şimdi mevcut bilgilerle, bu kasidede bu kadar kelimenin tashihi yapıldı. Zaman dardı ve vakit bundan fazla vefa etmedi. Hakikat, Allah'ın izniyle bitişte söylenecektir.

[208] Üçüncü Sır

Ebu'l-Mefâhir'in Kasidesindeki Beytlerin Zorlukları

بالِ مرصع بسوخت مرغ ملمع بدن اشک زلیخا بریخت یوسف گل پیرهن¹⁴³

Bedenin parlak kuşunun altın işlemeli kanadı yandı

Züleyha'nın gözyaşı döküldü gül gömlekli Yusuf'a

İlk mısra, feleğin sıfatı, ikinci mısra, güneşin ve doğuşunun sıfatıdır. *Züleyha*, güneş aydınlığında kaybolan yıldızlardan kinayedir. İstiarelere ve teşbihlere girişecek olursak, kitabın hacmine sığmaz. Kasidede anlamca pek zorluk yoktur, aksine teşbihte zirveye çıkmış birkaç garip kelime vardır.

شعله خاور گرفت در سر کبریت دوده فرو شست پاک، تیغ شعاع از فسن

Kibritin ucuyla Doğu alev aldı

Ustura taşından çıkan yalazayla is güzelce temizlendi

Fesen, fesân'dır, yani ustura taşı.

Beyt:

دوش دگر باره داشت طارم نیلوفری در بن طاسی دو مرد بر سر نعشی سه زن

Diün gece yine nilüfer çember peyda oldu

Bir tas dibinde, üç kadın naşı başında iki adam

İki adamdan murad, uçan akbaba ve konmuş akbabadır. Üç kadından murad, Kuzey kutbu yönünde ve birbirinin uzantısında yer alan yedi yıldız (benâtü'n-

¹⁴³ Ebu'l-Mefâhir-i Râzî'nin altmış üç beyitten ibaret bu kasidesinin Şeyh Âzerî tarafından yapılmış bu şerh kısmı, ayrıca makale olarak yayınlanmıştır. Bk. 'Abdullatif-i Şîrvânî-Âyetullâh Hasanzâde-i Âmulî, "Risâle-i Hall-i Mâ Yenhal", s. 19-23. www.Ghaemiyeh.com, Erişim tarihi: 28.02.2018.

na‘ş)¹⁴⁴ kümesidir. Fakat ilim sahipleri nazarınca, Yengeç burcunda piramitler ve uçan akbaba üzerine bina edildiği doğrulanmamıştır. Çünkü İslâm inancına zıttır. Bir hesaba göre, şimdi oğlak burcunda olduğuna göre, dönüşü yaklaşık on iki bin yıldır. Bu, bilge kişilerin görüşüne ve âlemin kadim oluşuna daha uygundur. Kasten yanlış savunulardan olan kâfirlerin üçüncü itikadı böyledir. Âlemin ömrü yaradılıştan itibaren sekiz bin zeyndir ve her bir zeyn, on bin yıldır; seksen bin yıldır diyenler de vardır. Bir rivayete göre kırk bindir, artık nereden kaynaklanmı ise! Premitlerin inşasını Yâkût-i Yemenî –Allah rahmet eylesin- Mu‘cemu’l-Buldân’da doğrusunu yazmıştır. Rivayetleri, çeşitli ve daha doğru rivayetlere göre şöyle anlatmıştır: İnsanoğlunun filidir. Onlar bir padişahın oğullarından üç kardeşiler. İsimleri aklımda kalmadı. Her biri bir piramit yapmıştı malum olduğu üzere. İlmini de Yâkût zikretmişti, ancak hatırdaki kalmadı. Fakat Garâyib’de şöyle mezkurdur: Hiramın Mısır sınırında bir kaledir. Kalenin uzunluğu dört yüz arşındır. Yüzeyi kristal ve mermerden yapılmış. ^[209] Mermer, tutkal, zamk ve yapıştırıcı birbiriyle karıştırıldı. Her bir taşı on arşın ve tek parça. Her bir taşta ilginç kuş, ağaç ve diğer şeylerin resimleri nakşedilmiştir. Her bir kolanına uçacak gibi duran büyükçe bir kartal resmi yapılmış. O kartalın ağzına bin tane taş da atsan çıkmaz. Nereye gittiğini de kimse bilmez. Bir piramit; birinin içinde küçük bir kapı var. Oradan şiddetli bir rüzgâr eser, kimsenin oraya girmesine izin vermez. Oldukça da karanlıktır. Her bir kolonda yazıt buldular. Kim iktidar ve krallık iddiasında bulunursa, de ki bu piramiti yık. Yıkmak yapmaktan daha kolaydır. Halife Me‘mûn’un bu piramitin on arşılık bir kısmının yıkılması için harcama yaptıysa da yıkamadığını; ona demirin işlemediğini, ateşin yakmadığını, kimsenin onun üzerine çıkamadığını, karanlıkta şeytan ve perilerinin denetiminde olduğunu ve içerisinin giderek genişlediğini söylerler. Ayyârlardan biri şöyle der: Kartalın yutması için ağzına yem bağladı. Üç gün yol gitti. Derken taşlardan birinin arasından başını çıkardı ve bir şey söyledi. Hangi dilde olduğunu kimse anlamadı ve kayboldu. Piramit iki tufan gördü; biri yangın, diğeri sel. Ateş, kireçlendirdi, su mil doldurdu. Toz toprak tufanına bir şey kalmadı.

Aristoteles turunçtan bir kandil yaptı, üzerine bir lamba koyarak içeri girdi. Karıncadan tutun âlemin hayvanlarının burçlara göre ayrılmış heykellerini gördü. Her birine de “Onun talihi falan burçtadır” diye söylemiş. İskender âlemi feth

¹⁴⁴ Benâtü’n-na‘ş için bk. Ahmet Talât Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Haz.: Cemâl Kurnaz, TDV Yayınları, Ankara, 1992, s. 74.

ettikten sonra onu yıkmak istedi, yıkamadı. “Bunun yapısı dört unsurdan başka bir şey midir? Ne taşır, ne demir! Geriye dönün. Altında dört sofa ve her bir sofasında Ebu'l-Hovl dedikleri bir put vardır. Kimsenin ona bakmaya cesareti yoktur. Bodrumunda hazine haritaları olan bir kuyu vardır. Büyük İskender hikâyelerinde anlatılmıştır. *Suver-i Ekâlîm* kitabında şöyle yazılmıştır: “Nil nehrinin güney yakasında, Fustât hudutları içinde büyükçe bir bina vardır. Döşenmiş taşların sayıları, yüksek binalardan daha fazladır. Adına İhram denir. Fustât güzergâhında, iki fersahlık bir mesafede başka bir büyük bina yer alır. En büyükleri iki tanedir. Her birinin yüksekliği dört yüz arşındır; taban genişliği dört yüz arşın, uzunluğu dört yüz arşındır. Bu imar şekliyle basık bir kare oluşturmakta ve sonra yükselmektedir. Yükseldikçe de git gide daralmakta ve en yüksek noktaya kadar daralarak bir deve hörgücü halini almaktadır. Binası ^[210] yazıtlarla doludur ve içerisinde bir yol vardır. Halk, yaya olarak zirvesinin yakınlıklarına kadar yönlendirir. Bu iki piramidin altında geçiş amaçlı bir yol yapılmıştır. İşittiğim kadarıyla baştanbaşa taşla yapılarak yükseltilmiştir.”

قوهه داستانِ ثور سوخته در مجمر رانِ قریبِ حَمَلِ دوخته بر بابزن

Boğa burcunun parmaklarının ucu tütsü kabında yanmış
Koç burcunun budunun eti şişe takılmış

Kûhe: kûhân; bâbzen: şiş kebaptır.

تا یَزْکِ بادِ صبحِ دستِ یغما نکرد چاک نزد پرنیان بر تنِ نازک پَرَن

Tanyeli bekçisi yağmaya girişmedikçe
Pervin yıldızının narin bedenindeki ipek kumaş yırtılmaz

Yezek, bekçidir: sançak da derler. Perniyân, lacivert elbise; *peren*, Pervin'dir.

چرخ چو پروانه بود قطب چو شمع از قیاس جرمِ زُحَلِ چون دُخانِ دَورِ قمرِ چون لَگَن

Felek kelebek gibi idi, kutup yıldızı mum. Bu kıyasla
Zühal yıldızının kütleli duman gibi, ayın çevresi leğen

Ayın çevresinden murad, onun leğene benzetilen dairevi şeklidir. Sabit bir nokta olan kutbu, muma; Zuhal yıldızının kütleli dumanına benzetmiştir. Çünkü Zühal yıldızı, özelliği itibarıyla siyahtır. Feleği mumun ve kutbun pervanesine benzetmiştir. Ne kadar güzel şiirsel hayaller ve istiarelerdir!

تاخنک جوشنش در بر بهرام شب از افقِ بهرمان وز شفق برهمن

*Gecenin Behrâm'ının göğsünde asılı cevşenin ılıklığı
Behremân'ların ufkundan ve Brahman'ın şafağındandır*

Brahman, Hintlilerin bilge kişisidir. **Cevşen**, gecenin yıldızlarla süslü yüzünün vasfıdır. **Behremân**, yalancı safran gülü olup ufuk şafağından kinayedir. Brahman, puthanedir.

دایره اژدها بر تنِ گردون کمند نایره فرقدان در چه هامون شطن

*Ejderha çemberi feleğın bedeninde kemend gibi
Ferkadan'ın ateşı sahra kuyusunda urgan gibi*

Ejdhâ çemberinden murad, burç ve yıldızların vasfıdır. Şetan, uzun urgandır.

ساقی شب را سواد در فرجی جامه یافت منشی خط را دبیر در شطوی خامه زن

*Sâkî gecenin karanlığını elbisenin bolluğun buldu
Müellif yazı yazanı kalem yontanın yeleşinde buldu*

Birbiriyle doğrudan alakalı benzetmeleri açıklamaya gerek yoktur. Ancak kelimelerin anlamını vermek gerekir. Şetvâ kelimesi, yelek demektir.

ماهی چون فیل تن گشته پلنگینه پوش کژدم چون بیورس رسته دو افعی ز تن

*Fil cüsseli balık kaplan postu giymiş
Akrep, Bîversb gibi vücuttan zuhur etmiş iki yılan gibi*

[Pelengîne-pûş], burç ve yıldızların vasfıdır. Bîver, Farsçada on bin demektir. **Bîvers**, Dahhâk-i Mârân'dır, yani on bin at sahibi. Tarih kitaplarında, onun yılan olmadığı, şeytanın Bîver'in iki omzunu öpmesi sebebiyle ^[211] peydahlanan iki ur olduğu rivayet edilir. *Tuhfetu'l-Garayib* kitabında onun bir tür dev olduğu yazılıdır. 'Amâlîka bilgisini *Sa'y u Safâ* kitabında doğru biçimde yazdık.

Efrûdîn (Feridun), Dahhâk'ı yakalayınca, Dahhâk ondan beni öldürme diye ricada bulundu. Rivayet ederler ki: Onu Demavend Dağı'nda hapsedti. O çok büyük bir dağdır. Onun zirvesinde yüksek dağlar ufacak tepeler gibi kalır; Hazar Denizi ufak bir havuz gibi gözüktür. Demavend Dağı ve deniz arasındaki mesafe, yirmi fersahtır. Üzerinden çokça pınar akar ve avam halk ona Bîvers bevl ediyor der. Tarih kitaplarında, orada kırmızı ve sarı kibrit madenleri olduğu yazılıdır. Ama onun

kırmızı ürünün elde etmek çok zordur. Muhammed b. İbrahim şöyle rivayet eder: Emîr Mûsâ Ca'fer'in hizmetinde idim. Me'mûn'un ulaşı gelip "Demavend'e hapsolanı tanıdık" dedi. Emir ayağa kalkıp o dağdaki boğaza gitti ve dağın durumunu sordu. Yaşı doksandan fazla olan bir ihtiyar gelip, "O mahkûma ulaşmak mümkün değil, ama isterseniz sizlere bilgi vereyim" dedi. Emir, ihtiyarın sözünü dinleyince onun peşisıra, dağa doğru yöneldi ve halk da bir noktaya varıncaya kadar onun peşinden gitti. "Şurayı kazmalısınız" dedi. Kazmaya başladılar. Kazma sırasında taştan oyularak yapılmış bir eve rastladılar. Orada garip bir surette bir heykel vardı. Heykelin elinde bir çekiç, önünde bir örs çekiçle örse varmakta. Emir verdi, heykeli eski hali ne getirdiler. "Bu tılsım olduğu gibi kaldığı sürece bu mahkûmun şerri de defedilmiş demektir" dedi. Daha sonra yaşlı adam uzunca merdivenler getirilmesini istedi. Birini bir diğerine bağladılar. Her biri yüz gez uzunluğunda idi. O merdivenlerden çıktıklarında demirden bir kapı görüldü. Üzerinde "Dağın zirvesinde yedi kapı vardır ve her bir kapıda kırk kilit vardır" yazılıydı. Her kapıda da "Burada ömrünü ancak Allah'ın bildiği bir hayvan vardır. Bu kapı açılmamalıdır. Bu kapı açıldığı zaman bu bölgeye defedilmesi mümkün olmayan bir bela gelecektir" yazılıydı. Kapıda yazılan ikaz üzerine Hali feye yazdılar. Me'mûn cevabında "Orada bulunanlara kimse dokunmasın" diye yazdı. Garâyib kitabında şöyle anlatılır: Bu dağda şiddetli soğuk yüzünden hiç bir hayvan yaşayamaz. 'Alî Rezîn şöyle der: "Bu dağın durumunu öğrenmek istedim. Birkaç kişiyi zirveye gönderdim. Beş gün yol aldılar. Nihayet dağın zirvesine vardılar. Zirvesinde, dediler, yüz dekarlık bir alanda yetmiş tane delik gördük. Oradan kibrit dumanı çıkıyor. Ne zaman karınca bu dağda dane toplayıp ambar ederse, kıtlığa delildir. Dağın zirvesindeki kar erirse, hangi tarafta olduğuna bakılır, o yıl o tarafta fitne kopar. Bazıları Hazret-i Süleyman'ın (a.s.) oraya bir cin hapsedtiğini söyler.

[212] Beyt:

جِسْمِ شَبِّ تِيرِه رَا هَم بَرَص و هَم خَذَام چِشْم مَه خِيرِه رَا هَم سُبُل و هَم وَسَن

Karanlık gecenin bedeni hem alaca hem cüzamlı

Şaşkın ayın gözü, hem katarak hem pinekliyor

Alaca hastalığından murad, yıldız beyazlığıdır. Cüzam hastalığı, ay ve güneşe nispetle gece karanlığıdır. Sübül, gözde bulunan örümcek ağı benzeri perde gibi bir ağrıdır. *Vesen*, nu'âs anlamındadır ve nu'âs uykudur.

Beyt:

در نظر مردمک چون تره زاری سپهر روشنیش کوکنار تیر گیش پرپهن

Felek, gözbebeğinin nazarında tıpkı tere tarlası gibidir

Parlaklığı haşhat, matlığı semizotudur

Kûknâr, haşhaştır ve perpehen, semizotudur. Beyt:

پرپهن آسمان راست چو آن طوطی کز طرف بچگان باز نهد پر پهن

Semanın kırlangıcı o papağan gibidir

Çünkü çocuklardan taraf yine açar geniş kanadını

Perpehenden güneş kastedilmiştir, ancak kelime aslında kırlangıçtır (ebabil)

کشتی دریای خاک لنگر بینی شراک از جبل و از مغاک خارکش و خارکن

Toprak deryasının gemisi, çatlak burun demir

Dağdan ve çukurdan çalı çeker ve çalı yer

Devenin sıfatı, çatlak burunlu oluşudur. Bu, sultan devesinin vasıflarıdır. Beyt:

نار توان بر فراز آب روان در نشیب باد وزان در کنام خاک روان در عطن

Kudret ateşi yukarıya, akan su aşağıya

Esen rüzgâr yuvada akan toprak deve ağılında

Devenin muhtelif vasıflarından her birini bir unsura benzetmiştir özel bir vasıfla. Onun hareketini ateşe benzetmiştir. *Tuhefu'l-Garâyib* kitabında, ateşlerin en süratlisi ve yakıcısının, batı memleketlerinden Endülüs'ün ateşi olduğu yazmaktadır. Oradan Mısır'a kadar bin fersah mesafe vardır. Derler ki, onun ateşi taşı yakar, ancak ateş üç şeyi yakamaz. Gölgede kurumuş yosunu, semenderi ve de biberi. Ateşe tapmak ilk olarak Hazret-i Adem'in (a.s.) zamanında Hâbil ve Kâbil olayında oldu. İkincisi Hazret-i İbrahim'i (a.s.) yakmaması sebebiyle. 'Abdullah b. Ziyâd der ki: Hazret-i İsa (a.s.) Erdeşîr'in krallığı döneminde dünyaya geldi. Bir şimşegin çaktığını ve yıldızın onu yaktığını gördü. Erdeşîr korktu. Bu olayın Hazret-i İsa'nın (a.s.) doğumu münasebetiyle olduğunu anladı. Üç kişinin eline biraz tatlı vererek, Hazret-i İsa'ya (a.s.) gönderdi. Bunun üzerine Hazret-i İsa (a.s.), üç tane arpa ekmeğini Erdeşîr'e gönderdi. O elçiler, "Bu ekmeklerin özellikleri vardır" dedi. İki kişi

kendilerine verilen ekmeği yedi; diğeri verilen ekmeği sakladı. Erdeşîr'in yanına vardıkları zaman, "Sizlere ne verdiler?" diye sordu. İkisi, "hiç" dedi. Fakat diğeri, "Bizlere üç tane ekmeği verdi. Ben onu sakladım." dedi. Kral onunla oraya gitti. Araştırdılar, bulamadılar. Yeri kazdılar. Oradan büyük bir ateş çıktı, krala yöneldi ve kral secdeye kapandı. ^[213] O günden sonra ateşe tapmaya başladılar. Rivayet edilir ki, ateşe tapmanın nedeni, Beytu'l-Mukaddes'de meydana gelecek kutlu bir doğumdur. Bunu Behram oğlu Husrev oğlu Hürmüz okumuştur. O bir sandık altın gönderdi Meryem'e (a.s.). Meryem bir sandık toprak gönderdi Hürmüz'e. O yaşadığı Şiraz şehrinde o toprağı bir yere gömdü. Başka bir padişahın haberi oldu, o toprağı bir bina yapsın diye birini gönderdi, fakat orayı bulamadı. Gece olunca, orada büyükçe bir ışık görüldü. O ışığın etrafına bir çizgi çekti ve evini oraya yaptı. Oradan batıya ve doğuya ateş götürdüler. Biri de Enuşirevan'ın, Hazret-i Muhammed Mustafa'nın (s.a.a.) korkusundan yaktığı ve Keyhûsrev'den sonra Şiraz'a getirdiği Cimşîd ışığıydı. Mecusiler, o ateşe Siylan adında bir meleğin vekil kılındığını ve Siyavuş o ateşe girdiğini ve çıplak bir halde sağ salim çıktığını söyler. Zerdüş'te ateşi Nişabur dolaylarındaydı, ona tapıyorlardı.

کرد ز خارا خمیر همچو امیر غدیر وز کف او پر فطیر پشت تنور و دمن

Mermeri hamura çevirdi, Gadîr'in emiri gibi

Tennur ve demenin ardındaki dolu avucuyla

Taşa ayak izinin çıkması imamların devesinin vasfıdır. Derler ki, bazı yerlerde imamların devesinin ayak izi taşa işlemiştir. Emîr-i Gadîr, Mü'minlerin emiri 'Alî - kerremûllâhu vechehu- hazretlerine işaretidir. Gadîr-i Hum (Hum Gölcüğü), Mekke ve Medine arasında, "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni duyur"¹⁴⁵ ayetinin nazil olduğu bir yerdir. Yani 'Alî'nin üstünlük ve faziletlerini halka tebliğ et. Bu olay Veda haccından dönerken olmuştu. Minbere çıkıp şöyle seslendi:

"Ey Müslümanlar! Ben sizlere nefislerinizden daha ileri ve evlâ değil miyim? Dediler: Evet öylesin Ey Allah'ın peygamberi. Bunun üzerine Peygamber (s.a.a.) buyurdu: Ben kimin mevlâsı isem, işte bu 'Alî de onun mevlâsıdır.

Ya Rabbim! Onu seveni sen de sev, ona düşmanlık edene sen de düşman ol, ona yardımcı olana sen yardımcı ol, onu aşağılayıp küçük göreni sen de rezil et, hakkı onunla her yerde her zaman beraber kıl. Bu duadan sonra Ömer (r.a.) gelerek

¹⁴⁵ *Kur'ân-ı Kerîm*, Maide Suresi, Ayet: 67.

şöyle dedi: “Helal olsun sana, kutluyorum seni ya ‘Alî. Sen bugün benim ve bütün mümin kadın ve erkeğin mevlâsı oldun.” [214] Fakat Muhammed’in babası ‘Alî’nin oğlu Hasan (a.s.) Medine’de, Vâkîdî’nin ve başkalarının yazdığına göre Hicretin kırk dokuzuncu senesinde, bir çoğunluğa göre, hicri kırk beş senesinde kırk yedi yaşındayken -elli bir yaşındayken de denilmiştir- vefat etmiş ve Medine’de çok bilinen bir noktaya Baki mezarlığında defnedilmiştir. Fakat Ebû ‘Abdullah Hüseyin b. ‘Alî (a.s.) Aşura günü, Cuma gününde Hicretin altmış birinci senesi Kerbela’da elli sekiz yaşındayken öldürülmüştür. Cumartesi günü öldürülmüştür de denilmiştir. Mezarı herkesçe bilinmektedir. Mübarek başı annesi Fatıma’nın (a.s.) mezarının yanına defnedilmiştir. Bu bildirilenlerin en doğru olanıdır. Mübarek başı Askalan’da veya Kahire’de defnedilmiştir, sözü doğru değildir. Tertemiz mübarek başı kefenlendikten sonra gömülmüştür. Kutlu doğumları Hicretin dördüncü yılının Şaban ayının beşinci günü olmuştur. Fatma’yı (a.s.) Müminlerin annesi Hatice (a.s.) Kureyş’in yapmış olduğu evde Hicrete beş yıl kala dünyaya getirmiştir. Fil yılının kırk birinci yılında dünyaya getirdiği söylenmektedir. Doğrusu bu hanımefendi Peygamberimiz (s.a.a.) hazretlerinin en küçük kızı olup Uhud Savaşı’ndan sonra Hazret-i Resûl-i Ekrem (s.a.a.) ‘Alî (a.s.) ile evlendirdi. Doğru bilindiği gibi Peygamberimiz Hazretlerinin (s.a.a.) vefatlarından üç ay sonra vefat etmiştir. *Câmi‘u’l-Usûl* kitabında belirtildiği üzere Hazret-i Peygamber (s.a.a.) Pazartesi günü vefat etmiş, yıkayıp gusül verme işleminde ‘Alî (a.s.), Abbâs, Abbâs oğlu Fâzıl ve Peygamberin (s.a.a.) kölesi Salih ve Şa’rân hazır bulunmuşlardır. Zeyd oğlu Usâme de onlarla birlikte olmuştur. Rivayet edilir ki, Kabir kazdık. Hazret-i ‘Alî (a.s.) Peygamberimiz Hazretlerini defnederken şöyle söylemiştir: Ağlamak, sızlamak yanlıştır ama senin için değil. Sabretmek çok güzel ancak senin ayrılığına değil.

‘Abdurrahmân b. Âfv’in da olduğu söylenmiştir. Başkaları da vardı denilmiştir. *Câmi‘u’l-Usûlu’d-darân*’da Ebû Bekr Sıddık (r.a.) Salı günü döndü. İmam Rıza’dan (a.s.) Hazret-i Fatıma’nın (a.s.) mezarının nerede olduğu sorulduğunda buyurdu: Vefat ettiği zaman mescitte bir mezar daha yapıldı ve mübarek mezarları mescittedir. *Faslu’l-Hitâb*’da şöyle zikredilmiştir: en-Neha’iyy, ‘Alî oğlu Muhammed’e (a.s.) arz etti ki bana doyurucu ve baliğ bir şey öğret ki imamlardan birinin mübarek kabrini ziyaret edeceğim zaman onu okuyayım. Bunun üzerine İmam (a.s.) şöyle buyurdu: Kapıya ulaştığın zaman, kapının eşliğinde dur ve gusül abdesti almış olduğun halde kelime-i şehadeti oku. İçeriye girdiğin ve mezarı

gördüğün zaman, dur ve otuz defa "Allahu Ekber" de. Sonra biraz ilerle ve yavaşça ve vakur bir şekilde mezara yaklaş ve dur. Yine otuz defa "Allahu Ekber" de. Biraz daha kabre yaklaş ve kırk defa yine "Allahu Ekber" söyleyerek tekbirleri yüze tamamla. ^[215] Daha sonra: "Selam olsun sizlere ey nübüvvet ailesi! Allah elçiliğinin mevzisi, Meleklerin uğrak yeri, vahyin iniş ehli, rahmet madeni, ilim hazineleri, yumuşaklık ve efendiliğin son noktası, kerametın aslı, esası, ümmetlerin lideri, iyiliklerin temeli, özgürlüklerin yaşatıcısı, iman kapıları, Rahmanın eminleri, nebilerin nesli, elçilerin beğendikleri ve âlemlerin Rabbinin seçtiği yüce şahsiyetin ailesi! Allah'ın rahmet ve bereketi üzerinize olsun. Selam olsun Allah'ın mârifetinin mahalline, Allah bereketinin indiği yerlere, Allah hikmetinin madenlerine, Allah sırrının korunduğu yere, Allah kitabının yüklenicisine, Allah nebisinin vâsilerine, Allah elçisinin tertemiz nesline ve Allah'ın rahmeti ve bereketi onlara olsun. Yüce Allah'a (c.c.) benim için şefaâtçi olmanızı diliyorum. Dileklerimi, ihtiyaçlarımı istemekte benim öncüm olmanızı istemekteyim. Selam olsun kelam ehline.

شسته به صابون دوش باقی اشنان خاست بوقلمون دلش از کسل و از شحن

Yıkadı sabunla omuzu, kalanları da yağmaladı

Gönlü, hantallık ve çeviklikten ötürü bukalemun gibi

Bukalemun her an renk değiştiren bir canlıdır, hatta el sürüldüğü zaman başka bir renge girer, *Tuhfetu'l-Gârayib* kitabında, Basra denizinde bir balığın olduğu, onu kurutup tıpkı pamuk gibi eğirdiklerinde ondan elbiseler yaptıklarını, ona da Venüstüs dedikleri, ondan ipek örüldüğünü, aynı Bukalemun gibi yanar döner olduğu yazmaktadır. Yine *Gârayib* kitabında, Nesreyn kentinde bir hayvanın olduğu ve kendini taşlara sürttüğü yazar. Ondan yün dökülür tıpkı ipek gibi yumuşak, altın renginde değerli olur. Ondan kumaş dokurlar. Günde bin renge girer, her an ayrı bir renk alır. Ondan yapılan elbise binlerce dinara değer. ^[216] Eğer birinde bir tırnak büyüklüğünde olsa onunla övünür. Padişah o elbisenin oradan başka yere götürülmesine izin vermez. Şahan, uzak yol demektir ama burada tembel ve hantalın zıt anlamında yazılmış olduğu için süratli anlamına gelmiştir.

در صفت قران مجد حممة مرکبش جود کش تنگ چشم از نمک ذوالمنن

Kur'an-ı mecîd safında bineğinin kişnemesi

Çekik gözünü cömertliğini yüze vurması minnet sahibinin tuzundandır

Hamhama, bağırarak, uzatmak anlamına da gelir. Birincisi evlâdır. Bu, devenin sıfatıdır. Ama *Garâyib*'de yazılan şudur: Devenin Rum'da, kedinin Çin'de doğurmaması gibi. Çünkü kedi Çin'de balığa meyillidir. *Hayâtu'l-Hayevân*'da şöyle yazılmıştır: Atın dalağı olmadığı gibi devenin de safrası yoktur. Deve kuşunun yumurtasının da sarısı yoktur; araştırılmalıdır. Beyt:

راست نشین کژ میوی دادِ حدیثی بده درد من از داغ کیست چون تو نداری درن

Düzgün otur, yanlış gitme, söziün hakkını ver

Benim derdim kimin yüzündendir, çünkü sana ram olanın yok

“Dren”, ram olmak ile şakacı olmaktır.

Beyt:

عصمت پالوده را روشن و صافیت جام تهمت آلوده را دردی وفا نیست دن

Temiz olanın namusu camın parlaklığı ve saflığıyladır

Küp, kirlinin töhmetine vefa etmeyi derd edinmez

“Denn”, küp demektir.

رسم تباه است ظلم، نزد هنر بر انام نام الهی است حشو، سوی خرد بر وئن

Zulüm, mahlukât nazarında yok oluşun kuralıdır

Putun aklınca ilahî isim gereksizdir

İmam'ın methi içindir. “Vesen” puta derler.

ابروی طاقش چراست جفت گره همچون زره لاله لعلش ز چیست رخ همه چین چون سقن

Kaşlarının takına niçin zırh gibi çift düğüm atmış

Yakutunun allığı nedendir? Yüzü niçin hep hurma sırası gibi ekşidir

Sultanın dert ve hastalığının şiddetini anlatmak içindir. *E'lâmu'l-Verâ* kitabında şöyle anlatılır: Hazret-i İmam Rıza (a.s.), Ebu's-Salat-i Hirevî'ye dedi ki: Beni, Me'mun çağıracaktır. Onun meclisinden dışarı çıktığım zaman, eğer başım açık ve güler yüzlü çıkmış olursam, bana her şeyi sorabilir, konuşabilirsin. Eğer başım örtülmüş olarak dışarı çıkmış olursam, beni hiç konuşurma. Nar suyu sıkmakta olan adamın tırnak aralarına zehir koymuşlardı. Adam, İmam'a (a.s.) nar

suyu ikram etti. Ayrıca üzümün içine de zehir yerleştirmişlerdi. Me'mun, İmam'a (a.s.) üzüm ikram etti. Üzümü yedikten sonra cübbesini başına çekerek ayağa kalktı. Me'mun, "Nereye" diye sordu. İmam (a.s.), "gönderdiğin yere" dedi ve dışarıya çıktı. Ebu's-Salat, ^[217] İmam'ın (a.s.) alnı kırışık ve başı örtük olarak dışarıya çıktığını gördü. Ona hiç bir şey söylemedi, anlayacağını anladı.

Beyt:

عطسه آدم شی با تو بر آمیخت راز مرغش از آن غنچه کرد غنچ نگار ختن ¹⁴⁶

Adem'in aksırığı bir gece seninle sır paylaştı

Onun kuşu o goncadan ötürü Hoten güzelini kısılandı

Adem'in (a.s.) aksırmasından murad, Hazret-i İsa'dır (a.s.). Bunun izahını ileride yaptık ve onun kuşu ise yine başta söylendiği gibi yarasadır. Beyt:

تا به تو قربی نجست از تو عنایت نخواست أفعی چوبین نکرد صاحب سلوی و منّ

Sana yakınlık göstermedi, senden yardım istemedi

Bıldırcın ve helva sahibi ağaç bastondan yılan yapmadı

Bıldırcın ve helva sahibinden murad, Hazret-i Musa'dır (a.s.). Ağaç baston ve yilandan kasıt ise, mücadele günü, rivayet edildiği gibi, yetmiş bin baş çıkardı ve her bir baş üzerinde yetmiş bin ağız. O Firavun'un dört bin çuval sihrini aşağılayarak topladı ve bir defada yuttu. Selvâ'dan maksat, bir kuştur. O zamanlar İsrailoğullarının Tih Çölü'ndeki yiyeceğiydi. Bazıları, o vadinin yüksek yerlerinde bulunduğunu söyler. O çölün avlarından biri de çöl çekirgesiydi. Bazıları onun her ikisi de Musa'nın (a.s.) duasıyla gökten indirildiğini rivayet eder. Her kuşun üzerine bu falan adamın yiyeceğidir diye yazılmıştı.

Bu kasidede, beytlerden bazılarının açıklaması bu idi. Kasidenin yorumlanmasında fazlaca özen gösterilmedi. Allah en iyi bilendir.

^[218] **Dördüncü: Enverî'nin Kasidesi**

چون مراد خویش را با ملک ری کردم قیاس ¹⁴⁷ در خراسان تازه بنهادم اقامت را اساس

¹⁴⁶ Bu beyt, 'Abdullatîf-i Şîrvânî ve Âyetullâh Hasanzâde-i Âmulî'nin neşrettikleri "Risâle-i Hall-i Mâ Yenhal" adlı çalışmada ilgili kaside metni içerisinde yer almadığı gibi şairi de tespit edilememiştir.

Gönlümün arzusunu Rey mülküyle mukayese edince

Horasan'da ikamet etmeye karar verdim

Bu kaside, muradının hâsıl olması için Enverî'yi Rey mülküne yönlendirmek isteyenlerin sözlerine cevaben söylenmiştir onlara hayır cevabı vermek maksadıyla. Vücudun sıhhati, güvenlik ve esenlikle dolu Horasan'daki kanaati, çile ve meşekkat veren Rey memleketinden ayrılmakla kıyas edince, kanaati tercihe şayan buldum ve Horasan'da ikamet etmeye karar verdim. Nitekim bir matla' beytinde şöyle söyler:

چون قناعت را مقابل کرده شد با ایمنی عقل سی روز و طمع ماهی بود راساً برأس

Kanaat güvenlikle karşılaştırılınca

Akıl otuz gün ile doymazlık bir ay, birbirine denk gelir

Yani doymazlık hakkında bir kerede kapsamlı olarak akla gelen şey, ayrıntılı düşünmenin kısaca düşünmeyle eşit olduğudur. Doymazlık üzerine kısaca düşünmek, aklın otuz gün ayrıntısıyla düşünmesine eşittir. Hırsın fazlalığı ve doymazlığın çokluğu suretinde, açgözlülük ortadan kalkar. O halde doymazlık, aklen çabayla, artniyetsizlikle artmaz. Kanaat için de, kısaca, akıl yoluyla ayrıntıyla düşünülmesi, güvenliği artırmaz, Zahîr'in dediği gibi. Beyt:

کسی که عزّ قبول تو یافت در عالم به چشم همت او ملک ری نماید خوار¹⁴⁸

Kim şu âlemde senin huzura kabul şerefine nail olduysa

Rey memleketi onun himmet gözüne küçük görünür

[219] Beşinci

ترا عطیة عمری دهد که هیلاجش دهد کیبسه سالش عطای کبری را¹⁴⁹

Sana ömrünün 'atıyesini verir talih yıldızı

Onun artık yılı da sana en büyük hediyeyi verir

¹⁴⁷ Yirmisekiz beyitten ibaret bu kaside için bk. 'Alî b. Muhammed-i Enverî, *Dîvân-i Enverî*, be İhtimâm-i Muhammed Takî Muderris-i Rezevî, Çâp-i Çehârom, Cild-i evvel, İntişârât-i 'İlmî yu Ferhengî, 1382 hş., s. 262-263.

¹⁴⁸ Zahîr-i Fâryâbî, *Dîvân-i Zahîr-i Fâryâbî*, Tashîh ve Tahkîk: Emîr Huseyn Yezdgirdî, Neşr-i Katre, Çâp-i Evvel, 1381 hş., s. 91.

¹⁴⁹ Enverî'ye ait kırk iki beyitten ibaret kasidenin son beytidir. Kaside için bk. 'Alî b. Muhammed-i Enverî, *Dîvân-i Enverî*, Cild-i evvel, s. 3 (Kasâ'id).

Bu beytin değerlendirmesi imkânsız değilse de izah ölçüsünün sınırları dışındadır. Enverî, zannınza ve bilgisince söylemiştir. Beyan edilmesi de o kadar yararlı değildir. Fakat izdihâm, hîlâc, kedhudâ ve kebîse yıla dair çokça bilgi sahibi olmanın yararı vardır. Bebeğin halleri hakkında ^[220] hîlâc ve kedhudâ, önemlidir. Bilinmelidir ki Hilac ve Kedhuda dünyaya gelen çocuğun durumunu anlamakta muteberdir. Sınama ve kıyas iki sebeple hüküm koyarlar. Astroloji biliminin kurallarını belirleyenlerin deyimiyle birine hîlâc, diğerine kedhudâ derler. Hîlâc, ömrün nedenselliği hususunda maddi sebep değerindedir. Kedhuda ise, şekilsel sebep ölçüsündedir. Biri ruhun delilidir ve ömrün kalitesidir. Diğerisi cismin delili ve ömrün niceliğidir. Bazılar hîlâcın, bedeninin delili olduğunu, kedhudanın ise ruhun delili olduğunu söyler. Kısacası her ikisinin görüşü ve uyuştığı husus, kişinin bekasına sebeptir. Yıldızname cetvelinde hîlâca ait delil beştir: Yıldızlar ve sonuçları ve çoğunluğa göre, talide ya onuncuda veya on birincide ve bu üç konumun benzerinde bulunmak şartıyla taliin derecesi. Bazıları da taliin sekizincide, dokuzuncuda ve ayın üçüncüde olmasının daha çok makbul olduğuna inanır. Güneş müzekker burçta olmalı ve ay müennes burçta olmalıdır. Eğer böyle olmazsa, o doğmuş olan hîlâc taliinin derecesinin dışında olmaz ve kedhuda hîlâcın yerine pay sahibi olur. Hîlâc ve pay sahipleri, beş tanedir: Beyit, şeref, had, müsellese (üçgen) ve vecih. Böylece yedi yıldızdan her biri aynı şartlarda doğurma durumunda hisselerinden her birisinin üzerinde olur. O yıldız kedhudadır, aksi takdirde şartlar kaybolmuş olur. O doğmuş olanda kedhuda olmaz. Her doğmuş olanda Kedhuda ve hîlâc yoksa o doğmuş olanın bekası olmaz. Yıldızlar da hîlâciyete lâyık oldukları gibi Kedhudaiyete de lâyıktırlar. Kedhuda eğer onda olursa, büyük mükâfat verirler. Dilerlerse normal hediye verilir ve eğer düşük olursa, küçücük bir hediye verilir. Yıldızların büyük hediyesi, felek devrinin üçte biri derecesinde olur. Ama ayın on iki gün miktarındaki bölümü kaplanmış olursa, bu miktarı onun büyük hediyesinden kesmişlerdir. Güneşin küçük hediyesi, şeref derecelerinin miktarı kadardır. Ama güneşin normal hediyesi bir görüşe göre büyük hediyein toplamının çeyreği ve küçük hediyein yarısı kadardır. Bir görüşe göre de; her iki hediyein yarısı kadardır. Ayın orta hediyesi, güneşin normal hediyesi gibidir her iki görüşe göre. *Hamsetu'l-Mutahayyirîn'de* büyük mükâfat, onların derecelerinin mislidir. Yakınlarının hududundan her yıl derecesine göre ve onların küçük atıyyesi onların yakıcılık uzaklığı kadardır. Zerresinde aynı zerrede yansımaları için ve onların orta atıyyesi onların her iki atıyyesinin yarısı kadardır, hilafsız. Böylece, güneşin büyük atıyyesi, yüz yirmi yıldır. Ayın yüz sekiz

yıl, Zühalin otuz yedi, Jüpiterin, yetmiş dokuz, Merihin, altmış altı, ^[221] Zührenin seksen, Merkür'ün yetmiş altı ve güneşin orta atıyyesi, bir görüşe göre otuz dokuz yıl ve yarısı, bir görüşe göre de altmış dokuz yıl ve yarısıdır. Ayınki, bir görüşe göre otuz dokuz yıl ve yarısı, bir görüşe göre altmış altı yıl ve yarısıdır. Zühalin kırk üç yıl ve yarısı, Jüpiterin kırkbeş ve yarısıdır. Merih'in kırk üç ve yarısıdır. Zühre'ninki kırkbeş, Merkürün ise kırk altıdır. Güneşin küçük atıyyesi, ondokuz yıl, ayınki yirmibeş yıl, Zühalin otuz, Merkürün on iki, Merih'in onbeş, Zühre'nin sekiz ve Jüpiter'in yirmi yıldır. Bu ön bilgiler bilindiğine göre, bilmelisiniz ki, gerçek güneş yılları, güneşin burçların noktasında bulunma yerinden ayrılmasından ibarettir. Onun dönüşü aynı noktada olmalıdır. Bu miktar güneşin hareketini, İlhanlı ölçümüyle üç yüz altmış gün ve bir çeyrek güne yaklaştığını tespit etmişlerdir. Ancak az miktar kısalma başkadır. Kısalma miktarı ise bazı gözlemlerle farklıdır. Böylece tarih otoriteleri, hareketlerin kolaylığı bakımından, o çeyrek bir günü dikkate almamışlardır. Tam günler üzerinde itibar etmemişlerdir. Her dört yıla bir gün yıl sonunda çeyreklerin tamamından ilave ettiler ve ona kebise adını koydular. Böylece, kebise mana bakımından, muayyen bir ayın sonunda yılların eksikliğinin toplamından ibarettir. Eğer güneşin büyük atıyyesi olursa, onun kaydı bir çeşit garipliklerle olur. Allah çok süratli hesap yapandır. Beşinci bölümdeki abartı ve şekiller Enverî Hazretlerine aittir. Enverî'nin sözlerinden bu kadar özet yapıldı. Esas gerçekleri Allah bilir.

Altıncı

اگر غبار بگیرد پدید گردد مهر نهان شود مه من چون غبار بگشاید¹⁵⁰

Eğer toz çekilirse meydana çıkar güneş

Toz açılınca benim ayım kaybolur

Bu beytin zorluğu şuradadır: Toz burada mecaz anlamdadır. O tozdan, hicap kasedilmiştir, zülf, burka ve benzerleri gibi.

^[222] **Mihr** güneş kelimesi belki de gerçek anlamda kullanılmıştır. Mecaz kabul edersek şu mana çıkar: O zülfü topladığı zaman, güneş yani onun yüzü görünür ve benim ayım aynı örtü gibi açılır. Yani zülûf dağıldığı zaman, onun yüzü kapanır. Ama mihr kelimesini gerçek anlamında alırsak manası şöyle olur: Yüz örtü içinde olduğu zaman, güneş açığa çıkar. Yani sanki cemalinin ışığının istila edişindeki

¹⁵⁰ Şairi tespit edilemedi.

satveti, ağırlığı güneş inkişaf ettiği zamanda perdelenmişti ve yüzü gecenin zülfünün örtüsü altına girdiğinde, güneş meydana çıkmıştı. Bu güneşten daha aydınlıktır.

Yedinci

نسیم او که صدف را به آب دندان کُشت زُلالِ خُضر ز دندانِ مار بکشید¹⁵¹

*Sedefi dış suyuyla öldüren onun meltem rüzgârı
Hızır'ın zülalini yılanın dışından çıkardı*

Bu beyt için yorumlar yapılmıştır. Bunda Zahîr'in suçu yoktur. Hepsisi de zordur. Tenasüp ve tezat sıfatlarla abartılı biçimde memduhun hicvi, yani parlaklığı ve aydınlığı anlatmada örnek verilen sedefi, dış suyuyla öldüren iğne uçlu meltem rüzgârı hakkında. Hızır'ın zülalini yılanın dışından çıkarır, yani son derece temiz ve latif oluşundan onun rüzgârı yılanın dışına değdiğinde zehirler ve helak eder. Hayat suyu olan Hızır'ın berrak suyu onunla açılır. Bu halde onun mızrağına sıfat yapmıştır yaşatma ve öldürme özellikli birbirinde farklı iki sıfatı. Birini mizacın temizliğinin sıfatı, biri gözyaşının gereği olan kahr ve öfkenin sıfatıdır. Bir başka şairin dediği gibi:

اگر نعلِ سمند تو بر آهن بساید زو آبِ حیات در زمان بگشاید
وز خصم تو در آئینه رو بنماید دستِ اجل از آئینه بیرون آید¹⁵²

*Eğer kır atının nalı demire sürtünürse
O anda ondan hayat suyu çıkar
Ve senin hasmından ötürü aynada yüz gösterirse
Ecel eli aynadan dışarı çıkar.*

Bu manaya yakındır. Ama hasmın sinisinin sedefinden ve yılandan mızrak ve Hızır'ın zülalinden kastettiği siyahlıktır. Hepsisi şüirsel hayallerdir ve onların anlamlarını güçleştirir. İstiarelerin belirlenmesini manaya bırakmak gerekir. Doğruyu Allah bilir.

[223] Sekizinci

بر فرق تو موسی ید بیضا بنمود تا عقد صد از نوزده انداخته‌ای¹⁵³

¹⁵¹ Zahîr-i Fâryâbî, *Dîvân-i Zahîr-i Fâryâbî*, Tashîh ve Tahkîk: Emîr Huseyn-i Yezdgirdî, s. 88

¹⁵² Rızâ Kulî Hân-i Hidâyet, *Mecma'u'l-Fusehâ*, s. 537.

*Senin başının üzerinde Musa beyaz parlak elini gösterdi
On dokuzdan yüz düğüm çözesin diye*

Bu ‘Unsûrî’nin rubaisidir. Rubainin ilk beyti şöyledir:

هر چند که سرو قامت افروخته‌ای و اسباب جمال مو به مو ساخته‌ای
بر فرق تو موسی ید بیضا بنمود تا عقد ده از نوزده نداخته‌ای

*Her ne kadar boy atmış uzamışsan da
Ve güzellikleri tel tel dizmişsen de*

*Senin başının üzerinde Musa beyaz parlak elini gösterdi
On dokuzdan on düğüm çözesin diye*

Bu, nazar ilmine aittir. Aşık mizaçlı görüş sahipleri sevgiliyi baştan ayağa güzellik noktasında on dokuz babda sınıflandırmıştır. Saçını, herşeyin üzerinde tutmuşlardır. Siyah renkten daha üstün bir renk olamaz ve uzuvların uyumundaki güzellik noktasında birkaç güzelliği tamamlamada şart koşmuşlardır. Sırasıyla on iki bölüm yapmışlardır ve o kırk sıfat, on vasfı gerekli kılar. Böylece on çarpı dört, kırk olur. Şairin dediği gibi:

ده نام لازم آمد تا خوب، خوب شد نیز هر نام را از آن بطلب در چهار چیز
خورد و کلان و گرد و بلند و دراز باز باریک و تنگ و سرخ و سفید و سیاه نیز¹⁵⁴

*Güzelin güzel olması için on isim gereklidir
Ondan her bir adı dört şeyde iste*

*Küçük, kocaman, yuvarlak, yüksek ve uzun hatta
İnce, dar, kırmızı, beyaz ve siyah da*

Ve o on dokuz bab, bu dört güzellik sıfatını içerir. Birincisi, saçın güzelliği babıdır. İkincisi, alnın güzelliği babıdır. Üçüncüsü, kaşların güzelliği babıdır. Dördüncüsü, gözlerin güzelliği babıdır. Beşincisi, kirpiklerin güzelliği babıdır. Altıncısı, yüzün güzelliği babıdır. Yedincisi, tüyün güzelliği babıdır. Sekizincisi, benlerin güzelliği babıdır. Dokuzuncusu, dudağın güzelliği babıdır. Onuncusu, dişlerin güzelliği babıdır. On birincisi, ağzın güzelliği babıdır. On ikincisi, çenenin

¹⁵³ Şairi tespit edilemedi.

¹⁵⁴ Şairi tespit edilemedi.

güzelliği babıdır. On üçüncüsü, boynun güzelliği babıdır. On dördüncüsü, göğsün güzelliği babıdır. On beşincisi, bileğin güzelliği babıdır. On altıncısı, parmakların güzelliği babıdır. On yedincisi, boyun güzelliği babıdır. On sekizincisi, belin güzelliği babıdır. On dokuzuncusu, ayak bileğinin güzelliği babıdır. Bunlar, Arap ve Acem şairlerinin tamamını sıralayarak on dokuz bap üzere sıraladığı sıfatlardır. Şairin dediği gibi, Kıt'a:

باش تا چشمِ بخت بگشاید منگر بی خبر که در خواب است
رفع صد گونه حُسن خواهد کرد آن که در مهّد نوزده باب است ¹⁵⁵

Baht gözünü açana kadar bekle
Uykuda olana habersizce bakma
Yüz çeşit güzelliği alıp götürecektir
On dokuz bap beşiğinde olan

O halde böylece, senin başın üzerinde Musa (a.s.) beyaz parlak elini gösterecektir, yani kim saçını traş ederse başı Musa'nın (a.s.) beyaz parlak eli gibi aydınlık oldu. ^[224] Yüz düğümünden murad, baştan kesilip atılan saçlardır. Musa'nın saç traş etmesine delildir.

Dokuzuncu

سرودِ خارکن از عندلیب نیست عجب که مدتی سرو کارش نبود جز با خار ¹⁵⁶

Diken kazıcının şarkısı bülbülle alakalı değil hayret!
Çünkü epeydir işi ve gücü dikenle uğraşmaktan başka bir şey değildi

Bu beytin mermer kazıcısı hikâyesiyle alakalı olması dışında fazla zorluğu yoktur. Şöyle rivayet ederler: Yaşlı bir adam mermer kazıcısı idi. Yüce Allah (c.c.) ona bir kız vermişti. Bu kız güzel seslilikte dillere destan olmuştu. Kimse onun okuduklarını duymaya dayanamazdı. Şimdi musikîde bir taksimi onunla açarlar. Buna mermer kazıcısı (har-ken) derler. Hâce'nin dediği gibi:

خیری خود بر دمید از دلِ خارای کوه مرغِ سحر برکشید زمزمه خارکن ¹⁵⁷

¹⁵⁵ Kıt'a için bk. Hasan b. Muhammed Şerefuddîn-i Râmî, *Enîsu'l-'Uşşâk*, be Tashîh ve İhtimâm-i 'Abbâs-i İkbâl, Şirket-i Sihâmî-i Çâp, Tahran 1325 hş., s. 4.

¹⁵⁶ Zahîr-i Fâryâbî, *Dîvân-i Zahîr-i Fâryâbî*, Tashîh ve Tahkîk: Emîr Huseyn-i Yezdgirdî, s. 90.

¹⁵⁷ Şairi tespit edilemedi.

Dağın granit kayalı gönlünden kendi hayrına olan çıktı
Sabah kuşu mermer oyucusunun şarkısını söylemeye başladı

Onun ana makamlardan hangi makamdan doğduğu bilinmemektedir. Makamlar on iki tanedir; altı okunuşu, yirmi dört dalı vardır. Bunlar, önceki dönemlere ait makam kitaplarında vardır. Burada, zevk ehlinin yararlanması için asıl makamlar anlatıldığı gibi manzum olarak söylenecektir. Zikredilen bu dallar sırasıyla verilmeyecektir.

راست عشاق تو شلنگ یسار	با نوا اصفهان بزرگ نواز
زیر افکن عراق و زنگوله	پس حسینی و راهوی و حجاز شش آواز
چون شنیدی ز من دوازده مقام	بعد از این گویمت ز شش آواز
ماده نوروز و سلک است و بکوشت	بعد گردونیه بخوان شهناز
بعد اینها همه بود شعبه	عدد بیست با چهار بساز
چون دو گاه و سه گاه و پنج و چهار	ز اول است و حجاز ترک آغاز
پس مرقع مقهور است و حصار	چهار گاه و عراق و دوست نواز
پس محیر نهفت تا مغلوب	بعد وجه حسینی و دمساز
پس نشابورک و مخالف و راست	گوش نستان نگار با اعجاز
پس عشیران مخالفک غزال	پس اسیر مادر پر ساز
بعد نوروز شاهی و عجمی	شعبه گردانیه است و شاهی باز
لیک بعضی بر این شعب زاید	شعبه‌ها گفته‌اند دور و دراز ¹⁵⁸

Rast *Uşak senin sola sıçraman*

Işfahan makamıyla büyük yüksekte çal

Gir Zîrkeş, Irak ve Zengûle makamına

Böylece Hüseyinî ve Rahvî ve Hicaz altı ses

Benden on iki makam işittiğin zaman

Bundan sonra söylerim sana altı makamdan

¹⁵⁸ Şairi tespit edilemedi.

İlki Nevrûz, Silk ve Geveşt
Daha sonra Gerdûniye oku Şehnâz

Sonra bunların hepsi oldu şube
Yirmi sayısını dört ile topla

Dugâh, Segâh ve Penc u Çehâr gibi
Hepsi öncedir, Hicâz taksimi bitirmek

Sonra hüznü perde gelir ve Hisar
Çârgâh ve Irak ve Dûst-nevâz

Sonra Muhayyer gizlendi ve yenildi
Sonra Hüseyinî şekli ve Demsâz

Sonra Nîşâbürek, Muhâlif ve Rast
Güzel dinleyemez İ'câz ile

Sonra gazzâlin 'Aşîrân-muhâlefek
Sonra per yapan annenin Esîri

Sonra Şah-nevruz ve 'Acemî
Gerdâniye perdesidir ve yine Şâhî

[225] *Ama bazısı bu perdelere eklenir*
Şubeler demişlerdir uzun uzadıya

Daha önce bahsedildiği gibi sonrakiler öncekilerin tariflerinde olmayan birkaç tanım daha eklediler. Araştırmalara göre her iki üç makamdan birleşik nağme itibarınca birkaç şube buldular ve ona bir ad verdiler.¹⁵⁹ Çünkü her makam ve şubenin tîzlik ve peslik derecesine göre bir hükmü vardır muhalif gibi. Derler ki, makam üzerindeki düşük perdede **Mütehayyirin** üç yerden yumşak tona ulaşınca buna **zîr-efkende** derler terkip değerindeki **Bûselik** ve Isfahan'dan doğan **'Aşîrân** gibi. **Bozorg** dedikleri, on iki perdeden olmayıp şubelerdendir. **Rast** muhalifinden

¹⁵⁹ Türk musikisinde de kullanılan bu makam, perde ve şubeler, Ahmed-i Dâî'nin Çengnâme adlı mesnevisinde de anlatılmıştır. İzahları hakkında bk. Gönül Alpay, "Çengname'de Musikî Terimleri (Perde, Nağme, Makam, Seyir, Şube, Âvâz), AÜ DTCF. Felsefe Bölümü Dergisi, Cilt: 10, Yıl: 1972, s. 91 vd.; Okan Murat Öztürk, "Makam, Âvâze, Şube ve Terkip: Osmanlı Musiki Nazariyatında Pisagorcü Kürelerin Uyumu/Musikisi Anlayışının Temsili", Rast Müzikoloji Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 1 (2004), s. 12-22.

çıkarmıştır. Çünkü güneş her bir burca ulaştığında, onun seyrinin birbirine zıt ayrı bir ses oluşturduğunu gördüler. Dolayısıyla on iki makamı buradan aldılar ve musiki şubelerini yirmi dört saat münasebetiyle yirmi dörde çıkardılar. Nağmeleri yılın üç yüz altmış günü münasebetiyle üç yüz almış kısma böldüler. Burada kısaca anlatılmıştır. Uzatılmasında bir engel yoktur. Terkip havası sonsuz bir deryadır ve Süryani dilinde muhu ve küre derler. Yani bu sanatın sahibi Muhi daireler oluşturdu. İmâm Fahrüddîn-i Râzî (r.a.) *Hadayiku'l-Envâr* kitabında şöyle yazmıştır: Filozof Pisagor, Süleyman'ın (a.s.) öğrencisi idi. İlimde beceri kazandı. Sanki ilim onun nefsiyle bütünleşti. Gece rüyasında kendisine, “Yarın denizin kenarına git, orada senin bildiğin vardır” denildiğini gördü. Sabah erkenden denizin kenarına gitti ve akşama kadar orada bekledi, bir şey bulamadı. Ertesi gece yine aynı rüyayı gördü. Uyanınca yine aynı emir doğrultusunda deniz kenarına gitti, bir şey bulamadı. Üçüncü güne kadar aynı rüyayı gördü. Deniz kenarına geldiğinde demircilerin dağdan demir çıkardıklarını ve bir topluluğun belli bir ritim ile demiri örsün üzerinde dövmekte olduğunu gördü. Onların vurmalarının âhenk ve ritminden musiki ilminin özelliklerini anlatılan biçimde keşfetti. Bir ağaçtan tar yaparak dünyayı kınamak ve aşağılamak adına vaaz biçiminde bir kaside söyledi. ^[226] Bir meclis oluşturup o kasideyi o tar ile musikiye uyarladı. Onun uyarlanması İsrailoğullarının durumunu değiştirdi ve halkın çoğunluğu yumuşak nağmelerin kullanımından, çalınışından, uyarlanışından, o nağmenin notaya dökülüştünden ahiret mutluluğunun şerefine vasıl olup tövbe ettiler. Bu ilim ruh ilmi derecesindedir. Gerçeklerin esaslarına ulaşmada tam bir araçtır. Nitekim şöyle demişlerdir:

Beyt:

دل وقتِ سماعِ بوی دلداری برد جان را به سراپرده اسرار برد

این نغمه چو مرکب است مر روح تو را بر گیرم و خوش به منزل یار برد¹⁶⁰

Gönül sema sırasında sevgilinin kokusunu alır

Ruhu sırlar perdesinin ötesine götürür

Bu nağme senin ruhunun merkebi gibidir

Farzedeyim, hoşça sevgilinin diyarına götürür

Zevk ve vuslat ehline selam olsun

Onuncu

در باب هنر گرنه ضمیر تو غیور است چندین گره از بهر چه در جذر اصم زد¹⁶¹

Hüner konusunda niyetin gayret göstermek değilse

Neden kesirli sayıya birkaç düğüm vururlar

Bu beyitteki zorluk, cezr ve mukabele (kara kök ve denklem) bilmeyi gerektirir. Cezr, onların deyimiyle ne manaya geldiğini bilmelidir. Bil ki cezr, bir sayıyı o sayının dengiyle çarpmaktır. Çarpılana cezr, çarpımın sonucuna da meczûr derler. Cezr iki türdür: Cezr-i esemm ve cezr-i mantık. Cezr-i esemm, tam sayısı olmayan sayılara denir. Cezr-i mantık da tam sayısı olan sayıya denir, dokuz ve on gibi. Çünkü dokuzun karakökü üçtür ve üç tam sayıdır. Çünkü üçün üçle çarpımı dokuzdur, karekökü üç ve üçün üçte biri olan on sayısının tersine. Çünkü üçü üçte birlikte tutmak gerekir ve üçte birliği de on sayısını elde etmek için üçe nispet etmelidir. Elde edilen meczur, çok kesirli ise, onun karekökünde kafa karıştıracak kadar çok küsurat hâsıl olur. O halde beyt, memduhun fazilet ve hünerini vafeder. Güya, onun gönlünden tam sayısı olmayan kareköklere birkaç küsurat atılmıştır. Çözümleyen değil aksine kural koyandır.

On birinci

آن شد که به زنگار و بقم سبزه و لاله گویی که سُم گور و لب رنگرزان است¹⁶²

¹⁶⁰ Rubai, Sa'uddîn Hamevî-i Cuveynî'ye aittir. Bk. Rizâ Kuli Hân-i Hidâyet, *Tezkire-i Riyâzu'l- 'Ârifin*, s. 150.

¹⁶¹ Şairi tespit edilemedi.

Pasın yeşile, bakkamın laleye yaptığıını

Sanki yabaneşeginin toynağına, üzüm bağı keçisinin dudağına yapmıştır

Bu beyitteki tereddüt, reng kelimesi itibarıyladır. Reng, dağ keçisidir. Dudağının kırmızılık ve saydamlık bakımından lâle yaprağı gibi olduğunu söylerler. Yabaneşegi yavrusunun toynağı renk olarak yeşildir. Kasidenin matla beyti ve devamı bunun cinasıdır.

[227] Beyt:

تا باد خزان رنگرز رنگ رزان است گفتی که چمن کارگه رنگرز ان است

بر برگ رز اینکه به زر آب نوشته ان کس که چنین رنگ کند رنگرز ان است ¹⁶³

Hazan rüzgârı, üzüm bağı renginin boyacısı olduğı sürece

Sanırsın çimen boyacıların atölyesidir

Şimdi asma yaprağına altın suyu ile yazan

Kim ki böyle boyar, asıl boyacı odur

İKİNCİ FASIL

[228] **Meçhul Kasidelerin Zorluklarının Beyanı**

Birinci zorluk:

مرکز حجم زمین و مرکز عالم یکیست پس زمین چون مغز باشد آسمانها همچو پوست ¹⁶⁴

Yerin kütesinin merkezi ve âlem'in merkezi birdir

O halde yer beyin gibidir, gökler de aynı deri

Merkez, dairenin ortasında bir noktadır. Merkezden muhitin hatları, dairenin bütününe eşit şekilde dağılır. Geometri ıstılahınca söyledikleri gibi. Bu takdirce, bu beyte itiraz edilmektedir. Çünkü yer merkezinin kütesi ve âlemin kütesi bir olarak görülmüştür. Mantıksal olarak bunun tersi görünse de yerin kütle merkezi ve âlemin merkezi bir olursa, doğrusu suyun dönüş yörüngesi yeryüzünün bütün yönleri deniz olmalıydı. Halbuki onun kuzey tarafında su daha yüksektedir. Öyleyse merkezde

¹⁶² Beyit, mısra başlarındaki farklılıklarla Selmân-i Sâvecî'nin bir kasidesinde geçmektedir. Beyit ve kaside için bk. Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, Mukaddime Tashîh: 'Abbâs 'Âlî Vefâyî, Suhen, Tahran, 1389 hş., s. 47.

¹⁶³ Otuz üç beyitten ibaret bu kaside için bk. Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, s. 47-49.

¹⁶⁴ Şairi tespit edilemedi.

oluşu doğru değildir, aksine merkezden daha yüksek tarafta olur. Nitekim bazı nüshalarda yeryüzünü su ile birlikte tek bir küre sanmışlardır. Şimdi bilinmelidir ki bu itiraza Öyleki yeryüzünün yüksekliğine rağmen hata ortadan kalkmış olmaz diye cevap vermişlerdir. Onun kütle merkezi, âlemin merkeziyle örtüşür ve bu çok önemli bir meseledir. Astronomiyle ilgili kitapların genelinde vardır. Güneş merkezinin dışındaki en uç noktayı, yüceler yücesi yaratıcı, üstün hikmetiyle kuzey tarafta konumlandırmış ve onun aşağısını güney tarafta. Böylece güneşin merkezi, yerin kuzey tarafında dönmeye başlar. Güney tarafında yere daha yakın hale gelir ve cezbetme konusunda güneşin etkisinin yed-i beyzâ oluşu gibi. Böylece onun merkezi çekme etkisi ile yere daha yakın olan güney taraftan yer küremizin eksenini yarmış ve güney tarafına çekmiştir. Demek ki yer, ortanın sağ tarafında bulunmaktadır. Ama meskûn çeyreğin hararetinin kuzey taraftan çekilmesini yok etmektedir. İşte bu, her şeyi iyi bilen, güçlü kuvvetli yüce varlığın takdiridir. Kuzeyin serin seyretmekte olmasının sebebi de budur. Güney taraf sıcak seyretmektedir. ^[229] Astronomi bilginlerinin dediğine göre kuzey tarafta altı ay gündüzün, altı ay gecenin olduğu bir bölge vardır. Adanın halkı erken saatlerde ziraat yaparlar ve öğleye yakın mahsüllerini toplarlar ve ikinci zamanı geçim hesabı yaparlar, soğğun şiddetinden sıcak yerlerde otururlar. Öbür altı ayda da gizlenirler.

Bu ifadeye göre, güneş güney yarım küre tarafında olduğunda kuzey tarafın karşısında yani altmışlık yarım küredeki o yerin sakinleri de güneşin batacağı zaman soğğun şiddetinden sıcak yerlere kaçmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Bunun hilafı da bellidir ve aynı şekilde güneş denizlerin yakınlığı sebebiyle güney tarafına çekilmiştir. Yani kuzey tarafa çekileceği zaman rutubetin geri dönmesi gerekir. Bu da gerçeğin aksinedir. Astronomi ilminde musamete, güneşin kendi yörüngesinde kuzey taraf ecdasından bir noktada olmasına denir. Dokuzuncu gök kubbesi onu gündelik seyrine yönlendirir. Günlük dönüş denilen bir daire meydana gelir. O cüzün mukabilinde de özel yörüngesiyle başka bir cüze ulaşır. Dokuzuncu gök kubbe onu gündelik seyre yönlendirir, başka bir daire meydana gelir. İlk daireye intibak sağlar yani aynı dönüşe sahip olurlar. Çünkü birinci cüz ikinci cüzün mukabilindedir. Her ikisinde aynı döngüde olmasından dolayı birinci cüzün özelliğini göstermelidir ama göstermez. Çünkü güneş terazi burcunda olduğu zaman, bütün her yere sıcaklık hakim olur. Koç burcunda olduğu zaman aynı döngüdedir. Aynı özelliğe sahip olması gerekir. Halbûki güneş koç burcunda olduğu vakit şehirlerin geneli daha

soğuk olur. Musametedede devamlılığın muteber oluşu bu yüzdendir. Birbirlerinin müsametinde olsalar da güneş terazi burcunda olduğunda devamlılık esasına göre yeri ısıtır. Onun hareketi tıpkı koç burcu döngüsünün aynısıdır, ama soğuk yere baskın gelemmez. Bu durumda musametenin devamlılığı şarttır. Bu görüşe göre, güneş güney yarım küreden ayrılır ama hararetin devamı, güney yarım küreyi öyle ısıtır ki rutubet geri dönemez. ^[230] Bazı mahsüller bir yılda iki kez yetişir. Çünkü güneş bir yılda iki kez onların tepesinde yer alır. Kaşgar sınırında ve diğerlerinde olduğu gibi.

Bilgi: Yerkürenin kütlesi ve ağırlık merkezin olduğu gibi, dört unsurun da değişim bakımından oluşum merkezleri ve bozulma merkezleri vardır. İşte bundan dolayı garip bir olay nakledirler. Bir kabı suyla doldurup ölçüsünü belirlerler ve aynı su dolu kabı bir minare tepesine çıkarıp tarttıklarında o kabın suyu bir miktar azalır suyun fasit merkezde olduğu anlaşılır. Mevlâna Kutbuddîn-i Şîrâzî, Nihâyetu'l-İdrâk'da anlatılır ki, yeryüzü bize en yakın olduğu noktada ay küresinden kırk bir bin dört yüz otuz altı fersah yakınlıktadır ve yerküreyi de üç yüz altmış derece kabul ederler. Bu da sekiz bin fersah eder. Her derecenin payı yirmi iki fersaktır ve bir fersahın da iki dokuzda biri kadardır.

İkinci:

روغن مصری و مشک تبتی را در دو حال هم معلم سیر باشد هم مزکی گندنا

Mısır yağı ve Tibet miski her iki durumda

Hem sarımsağı test edebilir hem pırasayı

Misk, sarımsakla test edilebilir. Şöyleki sahte misk ile hakikisini birbirinden ayırt etmek istediklerinde, bir ipliği iğnenin deliğinden geçirerek sapladıktan sonra sarımsak dişinin içinden geçirilir. Sarımsağın kokusunu tam almış olmalıdır. Ondan sonra sarımsaklı ipliği parfüme çekerler. Eğer misk, saf ve hakiki olursa sarımsağın kokusu iplikte kalmaz ve eğer sahte olursa sarımsağın kötü kokusu ipliğin üzerinde olduğu gibi kalır. Mısır yağını da anlamak isterlerse, pırasa yaprağını onunla yağlandırıp ateşe koyarlar. Eğer yağda sahtecilik yoksa hemen tutar fakat yağda sahtecilik varsa, tutmaz. Belesân yağına Acem bölgesinde mısır yağı derler. Çünkü o yağ, Mısır'dan başka yerde yetişmez; orada da ancak bir bölgede yetişir. Halita'da bir kuyudan sulanır. Hazret-i Musa dünyaya geldiğinde onu bu kuyunun suyuyla yıkadıklarını ve o yağın işte o ağaçtan Şa'rânın doğduğu vakitte elde edildiğini ve

altı litreyi geçmediğini rivayet ederler. ^[231] Hatta, yağı suya dök, hemen suyun dibine çöker ve eline aldığı anda elin arkasından sızarsa, bu o yağın halis olduğunun bir alametidir, derler. En iyisini Allah bilir.

Üçüncü:

صفر زیور دهد از نقطه زرین هر سال الفی را که در او عین بود گوشه دال¹⁶⁵

Koç burcu altın noktadan her yıl süsler
Dal köşesinde gözü olan elifi

Bu beytin manasının özeti şudur: Safer'den amaç, koç burcudur. Nukte-i zerrînden murad güneş ve eliften maksat boğa burcudur rakamlar kuralınca. Daldan murad, Boğa burcunun boynuz şeklindedir. 'Aynu's-sevr (boğa gözü) adı verilen yıldız onun bir köşesinde yer alır ve ikizler burcuna (deberan) yakındır. Nukte-i zerrîn'in faili güneştir. Güneşin şeref evi olması itibarıyla koç burcuna maliktir. Bir dal onun süsüdür, adeta altın noktasıyla diğer evleri süslemektedir.

Bilgi: *Cihân-i Dâniş* adlı kitapta şöyle yazılmıştır: Burçlar dairesi, yüz elli sekiz milyon bin yedi yüz elli üç bin iki yüz kırk bir fersahtır. Her bir burcun uzunluğu on üç milyon iki yüz yirmi dokuz bin dört yüz otuz altı fersahtır. Her derecenin uzunluğu dört yüz kırk bin dokuz yüz seksen bir fersah, yirmi iki bin yedi yüz altmış gezdir. Bir gezin üçte ikisi ve her dakikanın uzunluğu altmış bir derece, yedi bin üç yüz kırk dokuz fersahtır. Bir fersahın üçte ikisi, iki yüz kırk altı gezdir. Altmış bir dakika olan her saniyenin uzunluğu yüz yirmi iki fersahtır. Fersahın üçte ikisi bin yedi yüz dört gezdir. Her sali senin uzunluğu on sekiz bin üç yüz elli gezdir. Her dörtte birlik, üç yüz beş gezdir. Bir gezin altıda birlik uzunluğudur. Her bir sadise üç parmak ve bir parmağın onda birinin yarısıdır ve her bir sâbi'e bir arpa ağırlık biriminden daha azdır, ve's-selâm.

Dördüncü:

وَلَدَ الزَّنا اسْتِ خِصْمَتِ تَوِيَّ أَنْ كِه دَوْلَتِ تَوِ
وَلَدَ الزَّنا كَشِ أَمَدِ چو ستاره یمانی¹⁶⁶

¹⁶⁵ Beyit, Bedr-i Çâçî'ye aittir. Bk. 'Alî Muhammed Gîfî-furûz, "Berresî-i Şivehâ ve Şigirdhâ-yi Bedr-i Çâçî der İhâm-sâzî ve İşâret-perdâzî bâ Mefâhîm u Mustalahât-i Nucûmî", *Nâme-i Ferhengistân –Vîjenâme-i Şebekâre*, s. 249, 251.

Senin düşmanın zina evladıdır

İşte o sensin, devletin de

Zina evlatlarının katili oldu

Yemen yıldızı gibi

Sitâre-i Yemânîden murad, Yemen ufuklarında doğan Süheyl (Yıldırak) yıldızdır. Ara sıra bazı yerlerde görünür, bazı bölgelerde asla görünmez. Güney kutbuna ondan daha yakın bir yıldız yoktur. Bazı insanların inancına göre, şair Süheyl yıldızına teşbih etmekle memduhunun devletini, niyetinin temizliğini ve berraklığını; düşmanın varlığının önemsizliğini ispat etmiştir. Süheyl yıldızı hakkında, zina sonucu doğan çocuk Süheyl yıldızına bakarsa ölür, derler. Şair beyti bu manada söylemiştir.

Beşinci:

بچه مورچه سیمتن از لجه بحر خورد پای ملخ و سیم سلب را به زیاب

Gümüş tenli karınca yavrusu denizin derinliklerinde

Gümüş giysili çekirge bacağıni yedi kızartarak

Bazıları bu beyti, Tabîb Mevlâna ‘Abdurrahmân’ın baharın tavsifi ve yağmur damlacığını betimleyen gümüş tenli çekirge yavrusu hakkında dediğini söyler. Bunu açıklamak için buraya aldık. Mürçeden dolu, lucceden de havanın bozması kasedilmiş olabilir. Umulur ki doğrusu böyledir. *Gümüş giysili çekirge bacağıni yedi sağır fare*, gümüş giysili çekirgenin ayağından. Şimşeğin çakmasından maksat, zavallı ve gümüş renkli çekirge ayağıdır. Zubâb, kelimesini “ze” ile okursan sis anlamına gelebilir. Çünkü çekirge ayağına benzeyen yıldırım bulutta kaybolur. “Dat” ile okursan da sis anlamına gelir, yıldırımın siste kaybolması, yutulması itibarıyladır. Çekirge ayağından da hilal şekli kasedilmiş olabilir. Çünkü hilalde sis kaybolur. İnce hayaller olduğu için, ince ihtimnalleri de kapsar. Muhtemelen beyt, ateşin ilk kıvılcımına ve kıvılcım çakmaya yorumlanabilir. Çünkü gümüş tenli karınca denizin derinliğinden, el ile taşın birbirine sürtülmesiyle meydana gelen ateşin başlangıcına delalet eder. *Gümüş giysili çekirgenin bacağıni yedi*, yani kükürdü kızartarak yedi. [233] Mana şairin karnındadır.

¹⁶⁶ Şairi tespit edilemedi.

Garâyib'te rivayet ederler ki, Türkistan diyarında altın çıkan bir yerde, her biri köpek büyüklüğünde karıncalar varmış. ‘*Acâyibu'l-Mahlûkât*’ta bu karıncanın ömrünün bir yıldan fazla olmadığı, aşırı derecede güçlendiği, bir şey koku saldıığında, bir mil uzaklıktan o kokuyu aldığı; kokmayan bir şey olursa da, bir karınca o şeye ulaştığında diğerlerini de haberdar ettiği, bütün karıncaların oraya yöneldiği, ceviz ve bakla gibi bir şey olursa bitmesin diye kabuğunu açtıkları, bir yaşına vardıklarında kanat çıkardıkları ve kanat çıkardıklarında da öldükleri anlatılır. Tuhfetu'l-Garâyib'te anlatılır ki, Mısır çölünde ne tür çekirge olursa olsun, ona Firavun çekirgesi derler. Nereye inse insanları ezer ve ayağa kalkamaz. Şöyle anlatılır: Bir kervan arasında idim. Çekirge geldi. İki büyük kazanımız vardı. İki kişi altına sığındık. İki gün iki gece o kazanın altında kaldık. Çekirge sesleri kesilince dışarı çıktık. Kervandan, hayvanlardan geriye semerlerinden ve kemiklerinden başka bir şey kalmamıştı. Diyarbakır'a bağlı Nusaybin şehrinde çekirge ve sivrisineğin olmadığı söylenir. Ancak kale burcunun duvarı yıkılınca yıkıntılar arasından bir kazan çıkmış ve o kazana bir çekirge, bir sivrisinek ve bir sinek yuva yapmıştı. Bu üçünü kazandan kovduklarında bütün şehri çekirge, sinek ve sivrisinek sarmış. Bunun bir büyü olduğunu anladılar. Tekrar kazanı yerine koydular, bir daha görünmez oldular, vesselâm.

Altıncı:

در نظر همت تو پرده خواب است سرمة لا، چشم پاسبان نَعَم را ¹⁶⁷

Senin himmetin nazarında “lâ” sürmesi

“Evet” bekçilerinin gözüne uyku perdesidir

Memduhun himmeti vasfında mübalağadır. Yani senin himmetinin etkisi o derecedir ki evet bekçilerinin gözüne perde inmiyor. Yani olumsuzlukla alakalı herşey ^[234] senin askerlerinin ve gazabından ayrıldığı gibi, uyku da bekçilerin gözünden ayrılmıştır. Bu manada şöyle dedikleri gibi, Beyt:

وجود لا نرود بر زبان او هرگز مگر در اشهد ان لا اله الا الله ¹⁶⁸

Onun dili lâ'nın varlığını asla söylemez

Ancak Eshedu en-lâ ilâhe illallahda söyler

¹⁶⁷ Şairi tespit edilemedi.

¹⁶⁸ Şairi tespit edilemedi.

Farklı bir yorum:

در نظر همت تو پرده خواب است سرمه لا، چشم پاسبان نغم را

Derler ki, lâ sürmesi bir karışımdan ibarettir. Yapıp bu sürmeyi bekçilerin gözüne sürerler. Uyumasın diye onun gözü açık alır. Nitekim özelliği hakkında şöyle söylerler: Yarasanın kanını birkaç şeyle karıştırıp göze sürerler, göze uyku girmez. Fakat lâ sürmesi ve bu karışım dillerde dolaşan bir sözdür. Bunun özü şudur: Lâ sürmesi senin himmet nazarında evet bekçisinin gözüne uyku perdesi mesabesindedir. Yani ona ne sorarlarsa gözünü kırpar. Yani lâ için olan sürmenin faydası, senin himmetinin etkisiyle uyku perdesinin tesirini verir; bu da evettir.

Yedinci:

گر عقاب قلمت عین به توقیع برد کرکسان قاف بر آرند به نون از دل یم¹⁶⁹

Eğer kâleminin kartalı fermana bir göz atarsa

Akbabalar deryanın derinliklerinden Kaf Dağı kadar balık çıkarırlar

Azim ve sebat sahibi peygamberliğin ve memduhun idareciliğinin vasfı hakkındadır. Senin hükmün o kadar kesin ve arzu edilir ki senin ferman kâleminin kartalı, sultanın fermanına bir harf yazarsa buyruk altında olmayan havadaki kuşlar nuna yani balığa deryanın derinliklerinden kaf getiriler. Yani senin fermanınla deryadan o kadar balık getirirler ki Kaf Dağı kadar olur. *Hayâtu'l-Hayevân* kitabında Ektemküt'ün özellikleri, mârifet ve gücü hakkında şunlar yazılmıştır: Hint hurması büyüklüğünde bir taş parçasıdır. Bazısı ceviz gibidir; eşi hasta olan Hindistan'a gider, onu bulurdu. *'Acâyibu'l-Mâhlûkât'* da, bir günlüğüne onu getiriler, eşi sıhhat bulsun diye onu yuvaya koyarlar. O taşın bir kaç özelliği vardır. Sallanırsa ondan bir ses duyulur. Kırılırsa içinden fındık kadar bir taş daha çıkar.

^[235] *Tuhfetu'l Gârai'b* de Kartal, çaylak olduğu ve çaylağın da, kartal olduğu yazmaktadır. Halk taârifinde çaylak bir yıl erkek, bir yıl da dişidir. *Tuhfe'* de yılanların kumrunun sesinden kaçtıkları yazmaktadır.

¹⁶⁹ Şairi tespit edilemedi.

Sirâcu's-Salavât'da ve diğer kitaplarda bütün canlıları aynı şekilde zikretmişlerdir. Karıncanın şeklini zikir ederler. Bu zikir Enbiyadan (a.s.) zikir edilmiş olursa daha muteber olur.

Sekizinci:

از برای دفع یاجوج هوا از آب خشک خاکپاشان بین که سد بر آتش تر بسته اند¹⁷⁰

Kuru sudan havanın Yecüc'lerinin defedilmesi için

Toprak serpenlerin taze ateşin ağzını nasıl kapattıklarına bir bak!

Bu beytin anlamı, yağmurun yağmasından kinayedir. *Havanın Yecüc'ü* ile yağış kastedilir. Kuru sudan murad, şişedir. Taze ateş, şaraba işarettir, çünkü toprak serpenler, yağmurlu günde havanın Yecüc'ünün soğukluğunu uzaklaştırmak için şişeye taze ateş salarlar. Bu sanata şairlerin tabirince, kinaye teşbihi denir. Benzetme edatı atılarak benzetilenin söylenmesidir. Ancak belagat istilahınca bu manaların başka açıklamaları da vardır. Onlar bu sanata gerçekçilik istiaresi derler. Fakat Yecüc ve Mecüc hikâyesi siyer ve kasas kitaplarında yazılmış ve anlatılmıştır. Hayâtü'l-Hayevân kitabında şöyle denilmiştir: “Onlar Nuh'un (a.s.) oğlu Yafes'in evlatlarıdır. Hazret-i Peygamber'den (s.a.a.) sana onların davet edilmesi ulaştı mı diye sorulduğunda şöyle buyurdu: Onların olayı bana miraç gecesi sunulduğunda davet ettim onları, davetime icabet etmediler...” Kasasta şöyle yazar: “Onlardan erkek ve dişi olarak bin ikiz çocuk dünyaya gelmedikçe ölmeyecekler. Ahir zamanda Zülkarneyn Seddi'ni yıkacaklar ve dışarı çıkacaklar; onlar Şam'da ortaya çıkacak, yarısı da Belh'te.^[236] Fakat Kıpçak Derbendi seddine de Yecüc seddi derler. Bazılarına göre Yecüc seddinin Türkistan'ın doğusunda olduğu düşüncesi hatadır. Kitap ve sünnette şöyle denmiştir: “Güneşin doğduğu yere varıncaya kadar gitti.” Nitekim buyurur: “Getir bana erimiş bakır dökeyim, dedi.” Fakat Derbend seddini İl Deşt sınırına kurduklarına inşa ettiler. İki sedden ibarettir. Birincisini İskender'in yaptığını, ikincisini ise, kitaplarda rivayet edildiği gibi, Kısra b. Kubâd on iki yıl orada ikamet edip yaptı. Tamamlayınca şükür secdesi etti ve “beni kendi karar kıldığın noktaya ulaştır” diye dua etti. Uykuya daldı. Nehirden bulut gibi bir karartı yükseldi. Ufku kapladı ve onun bulunduğu yere yöneldi. İnsanlar yaylarını gerdi ama o, “Bu seddin bir süre zulme engel olması için Yüce Allah (c.c.) bana başarı nasip

¹⁷⁰ Şairi tespit edilemedi.

etti. Bunu yıkıp beni de yok etmeyi ona nasip etmesin” diyerek engel oldu. O sırada o karartıdan bir ses geldi ve ona “Kralım! Buranın sakinleri sayesinde bu seddin avlusunu yedi defa mamur, yedi defa da yıkılmış gördüm. Yüceler yücesi yaratıcı bana, “bir kral bu seddi yapacak ve kıyamete kadar yıkılmayacak” diye vahyetti. İşte o kral sensin. Allah senin rızkını bollaştırsın, dedi ve kayboldu. Nuşîrevân yine secde etti.

Dokuzuncu:

آنچه بر دل دارم ار بر اشتری باشد ز غم در زمان کافر زند بر جنۃ الماوی علم¹⁷¹

Kederden dolayı gönlümde olan bir deveye yüklense

O anda kâfir en yüce cennete bayrak diker

Bu beytin manası, Yüce Allah’ın buyurduğu ayetin manasına işaretidir. Yüce Allah (c.c.), kâfirleri deve iğne deliğinden gecene kadar cehennemde tutacağını” buyurur. Mümkün olmayacak bir durumla durumlarını izah eder. Yani ebediyete kadar cehennemde kalacaklar. Yüce Allah’ın (c.c.) buyruğu: "Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler!"¹⁷² Böylece şair, kendinin gam ve derdini anlatmaktadır. Eğer benim gönlümdekiler bir deveye vurulsaydı, deve güçsüzlükten öyle bir duruma gelirdi ki iğnenin deliğinden geçirdi. Yani kâfirler cehennemden kurtulup cennetin ortasına bayrak dikerlerdi. Bu, beytin manasıdır. Fakat yüce cennet, nebilerin ve siddîklerin makamıdır. Çünkü cennetlerin en üstünüdür. ^[237] Kâfirler sadece kurtulmakla cennete bayrak dikemezler. *Keşfu’l-Mahcûb* kitabında şöyle anlatılır: “Resûl olarak gönderilen peygamberlerin makam ve derecelerinin en düşük seviyesi nebilerin makamlarının en üst derecesidir. Nebilerin en düşük makam seviyesi, siddîklerin makamının en üst derecesidir. Siddîklerin makamlarının en alt derecesi şehitlerin makamlarının üst derecesidir. Şehitlerin makamlarının alt mertebesi salih kulların makamlarının üst derecesidir. Salihlerin makamlarının aşağı derecesi müminlerin makamının en üst derecesidir. Kâfir mertebesi, imanla müşerref olsalar dahi, mümin makamlarının en alt sınırında olurlardı. *Keşfu’l-Mahcûb* kitabının müellifine Ebu’l-Hasan ‘Alî b. ‘Osmân b. ‘Alî el-Gaznevî derlerdi. Tarikat sultanı Şeyh Ebû Sa’îd b. Ebi’l-Hayr’ın akranlarındadır.

¹⁷¹ Şairi tespit edilemedi.

¹⁷² *Kur’ân-ı Kerîm*, Â’râf suresi, ayet: 40.

Bu pirlerin süsü her iki büyüğün lideri, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hasan es-Serahsî'dir.

ÜÇÜNCÜ FASIL

[238] Meşhur Gazellerin Zorluklarına Dair

Nazım ve nesrin incileri olan, ince duygulu söz ustaları bilirler ki şiir sanatının değerli taşlarından hiçbir taş, gazel mücevherinden daha hoş ve değerli değildir. Hepsi makamların, durumların, aşk sonuçlarının, maşukla muhabbetin, ayrılık sırlarının etkilerinin ve kavuşmanın meyveleridir. Elde edilen sonuç, şiirler bağında çimenlerin gülüdür. Gazel söyleyen kesim de o gül bahçelerinin bülbülleri ve söz sanatının şeker madenlerinin dudu kuşlarıdır.

Beyt:

از فنون شعر فن بهترین آمد غزل چون نکورویان که در صورت بهند از جن و انس¹⁷³

Şiir sanatlarının en iyisi gazel olmuştur

Görünüşte cinden ve periden daha iyi olan güzeller gibi

Bu değerli sözden kasıt işveli, fettan, gönül çalan ve gamze çıkarandır. Aşk düşkünleri ve bu sanatın sahipleri de, hepsi değerli, üstün, âlemi kuşatan, şehri güzelliğiyle karıştıran, acayip güzel tabiatlı, sözleri alt eden, benzersiz ve benzeri nadir bulunanlardır. Son gelenlerin en faziletlisi Şeyh Kemâl-i Hocendî (k.s.) kendisinden öncekilere ve sonrakilere bakmayarak, lafız ve mana açısından bu sanatı kendi olgunluğuna ulaştırmıştır. Aslında doğrusu da budur. O, kullandığı tazelik, letafet, hayaller ve gizliliklerin inceliğiyle zamanının şeyhi ve çağının tek şahsiyeti idi. Tarikat pirlерinden birine bağlı olduğu işitilmiştir. Tebriz'de vefat etmiştir. Veliyân Dağı'nda medfundur. “يکتب الله تراه” (1094) vefat tarihidir. Nitekim Mevlâna Şemseddîn Muhammed Hâfız'ın fikri, suret âlemi dairesinden dışarıya çıkmış, lâhutî sırların gerçeğini bulmuş, dünyevî viranelerin sarhoşluğuna yönelmiştir. Hint yanmışları gibi ateşin manalarına Hint illerinden tütsü getirmişlerdir. Tıpkı Semerkant sofrası gibi acayip şeyler söyler ve latif sözlü oluşuyla ruhu neşelendirir. Şüphe yok ki gazel okumak ve gazel söylemek Mâveraûnnehir meşrebine özeldir. Letafet, zariflik, sözde tekellüf ve tabiat güzelliği, tıpkı suret güzelliği gibi, o diyar

¹⁷³ Şairi tespit edilemedi.

halkının tabiatına baskındır. Yakutun Bedahşan'dan, incinin Bahreyn'den ve akikin Yemen'den çıkması gibi. ^[239] Çünkü söz ustalığında her bir sanat, halk tabiatının gelişiminin ilerlemesi nispetinde bir memlekete ve bir bölgeye aittir. Söz söyleme sanatının, kelimeleri sıralama kabiliyeti gücünün Horasan ve Irak halkının hakkı oluşu gibi. Özellikle Horasan şehirleri bölgesi -Allah bela ve felaketlerden korusun- ilim, fazilet, kemal, saltanat durağı, makam ve celâl yeridir. O bölgenin halkı söz ustalığında, söz üretme ve anlamlandırmada, yüreklilik ve bilgide ünlü ve şöhret sahibidirler. Peygamberimiz Hazretleri (s.a.a.) şöyle buyurmuşlardır: “İlim öyle bir ağaçtır ki kökü Mekke'de, ağacı Medine'de, dalları Irak'ta, yaprakları Şam'da, meyveleri ise Horasan'dadır.”

Etrafta şöhret kazanan şeyh ve eşrafın çoğu, meşhur şairler gibi, hepsi Horasanlıdır. Sözün onun mahsülü olduğu aşk, Horasanlıdır. Seyyidu't-Tâ'ife'nin dediği gibi, Aşk Horasanlı'dır. Şeyh Ferîduddîn-i Attâr, Mevlâna Celâleddîn, Belhli Hüseyin dedikleri Şeyh Muslihuddîn, Mehene Vadisinden Enverî, Gurlu 'Abdulvâsi'-i Cebelî, Zahîr, Şemseddîn Tabesî, İbn Yemîn, İmâmî-yi Herevî, İbn Husâm gibi asrın bilginlerinden idiler. Kuşatıcı şairlerden Nizârî-i Kûhistânî, hakikat şairlerinden ve Herat platosundan Emîr Huseyn ve Mevlâna Muzaffer ^[7] gibi. Bir sözünde ^[7] şöyle söylemektedir: Muzaffer b. Ebî Darru'l-Fûr Dâbî, Firdevsî-i Tûsî gibi ve Hâce Süleyman da Horasan havasıyla beslenmiştir. Âlimlerin, bilgelerin ve evliyanın -bunlar yazmakla bitmez- çoğu da bu bölgeden, bu toprağın tohumudurlar. Horasan, Müminlerin Emiri Osman'ın (r.a.) hilafeti döneminde 'Abdullah b. 'Âmir tarafından yirmi yedinci yılda feth olunmuştur. Herat ve Merv'in fethi de böylece Ensâb kitabında zikredilmiştir. İslâm'ın tacı, Kitâbu'l-İnsân'ın müellifi İmâm 'Abdulkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, beş yüz altmış birde vefat etmiştir.

“Fakirlik zenginlikten daha üstündür” gibi sözler söylemişlerdir. Doğrusu şudur: Gençlere nisbeten fakirlik daha faziletlidir.” ^[240] Şimdi sözün hakikatinin sırrına geçebiliriz. İçinde olanların da dışında kalanların da hoş mizacılı kişiler dendiği gazel şairlerinden Şeyh Kemâl-i Hocendî -Allah rahmet eylesin- ile başlayalım. Bu sanat, ona yakıştığı gibi onun malıdır da. Nazm:

خوبان که دانه دانه کنند اشک عاشقان از ساحری زند بر آب روان گره¹⁷⁴

آن دو ابروی مَقْوَس دو کمانند بلند که به صد قرن چنان طرفه کمان نتوان ساخت¹⁷⁵

Âşıkların gözyaşlarını tane tane akıtan güzeller

Büyü ile akan suya vururlar düğüm

O iki yay kaş iki büyükçe yay gibidir

Yüzyıldır böylesi orijinal bir yay yapılmamıştır

Lafız ve mana bakımından söylenecek bir şey yok. Şerhe başladım.

Birincisi:

دل ز یاران کهن برداشتی چیست چندین جنگ پیش از آتشی¹⁷⁶

Eski dostlara küstiün

Barış öncesi bu kadar savaş niye?

Bu beytin zorluğu şuradadır: Gönül ehlinin eski dostlara küsmesi, bir savaştan ibarettir. Görüldüğü gibi değil; çünkü küsmek ile savaşmak arasında çok fark vardır. Çünkü savaşın olduğu yerde küskünlüğün olması gerekmez. Dostlar birbirine küs olduğu sürece aralarında birkaç savaşın meydana gelmesi neye yarar? Eski dostlar sözü birkaç savaşın olduğunu gösterir; yani o ilişkiyi koparmaktan şikayet ediyor, bu da küsmektir. Yani, önceki savaşları ortadan kaldırmadan ve barışmadan, dostluğu kaldırırıyorsun. Küsmek de birkaç savaştan ibaret olmalıdır, o da barıştan önce olmalıdır. Yani barıştan önce birkaç savaş yapılmıştır. Kemâl-i Hocendî'nin ifadesinde olduğu gibi, beyt:

گذشت از خون من باز انده شمشیر چه حکمت بود پیش از آشتی جنگ¹⁷⁷

Kılıcın hüznü yine beni bağısladı

Barıştan önce savaşmanın ne hikmeti ola?

¹⁷⁴ *Dîvân-i Kâmil-i Kemâluddîn Mes'ûd-i Hocendî*, Tashîh ve Tahşîye: Mecîd Şafak, Çâp-i Evvel, İntişârât-i Senâî, Tahrân, 1389 hş., s. 371.

¹⁷⁵ Bu beyit, Şeyh Kemâl-i Hocendî'ye nispet edilip beytin devamında verilmiş ise de *Dîvân*'ında tespit edilememiştir.

¹⁷⁶ Şairi tespit edilemedi.

¹⁷⁷ Beytin geçtiği gazel için bk. *Dîvân-i Kâmil-i Kemâluddîn Mes'ûd-i Hocendî*, s. 278.

Onun maşuğunu bağışlaması, birkaç savaşın yapıldığı anlamınadır. Şairlerin huzursuzluğu, barıştan önce savaşın olması ve geçmişten haber verişinden gafil olmalarıdır. O da bağışlamaktır.

İkincisi:

نام آن لب به خط سبز به چاهی دیدم کاغذی یافتم و قند درو پیچیدم¹⁷⁸

O dudağın adını yeşil yazı ile bir kuyuda gördüm

Bir kağıt buldum ve şekerini ona sardım

Ona sardım, şekerini kağıda koydum anlamında değil, aksine aceleyle şeker yemek manasınadır, vesselâm.

[241] Üçüncüsü:

ساقی حدیث سرو و گل و لاله می رود این بحث با ثلاثه غساله می رود¹⁷⁹

Saki! Bak serviden, gülden ve lâleden bahsediliyor

Bu bahis selâse-i gassale ile gider

Bu söz Mevlâna Şemseddîn Muhammed Hâfız'ındır ve ona gayb âleminin dili derler. Onun şairlik görüşü, Rûm'un âşığının söylediği gibidir:

شعر چه باشد بر من تا که زلم لاف ازو هست مرا فن دگر غیر فنون شعر¹⁸⁰

Şiir benim için nedir ki ondan söz edeyim

Benim şairlerin sanatı dışında başka sanatım var

Hâfız şairler arasında tektir. Asla onun gibi biri olmamıştır. Bu tarzda, -Allah her şeye kâdirdir- ilahî bilgi ve sınırsız hakikatleri somut olarak hiç bir meşrep sahibi onun gibi kullanamamıştır. Derinliğinin de genişliğinin de bir mesafesi vardır. Tavır sahibi bilmelidir ki, Yunan bilginleri içki meclislerinde bir tabir kullanırlar. Sabahleyin üç kâse içerler ve buna da mideyi yıkadığı için selâse-i gassâle derler. Yemekten sonra beş kâse içerler. Yemeği sindirmeye yarar. Ona sindirici beş (hamse-i hâzime) derler. Yemekten sonra yedi kâse içerler ve ona da uyutucu yedi

¹⁷⁸ Şairi tespit edilemedi.

¹⁷⁹ Behâ'uddîn-i Hurremşâhî, *Hâfıznâme*, Cild-i Evvel u Devvom, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî yu Ferhengî ve İntişârât-i Surûş, Tahran 1366 hş., Cild-i Devvom, s. 774.

¹⁸⁰ Şârih, "Rûm'un âşığı" tabiri ile Mevlânâ'yı kastetmektedir. Daha önce de şârih tarafından zikredilen bu beytin ilk geçtiği yerde (bk. Bu Çalışma, s. 51) Sultan Veled'e ait olduğu belirtilmişti.

(seb‘a-i nâime) derler, uyudukları için. O halde Hâfız, hekîmce bir ifadeyle, baharın canlanışını vafediyor. Çünkü servi, gül, lâle sözü, nefsimizi temizlediğimiz bir halde söylenir. Bu da gassâle-i selâseden sonra olur, özellikle bahar sabahında.

Dördüncüsü:

پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت آفرین بر نظر پاکِ خطا پوشش باد¹⁸¹

Pirimiz dedi ki yaratıcının kaleminde hata olmaz

Onun hata örten temiz nazarına aferinler olsun!

Bu beytin güçlüğü, ikinci mısraının nakil bir söz ve kimin sözü olduğunun bilinmesiyle giderilir. Yani eğer söylenen söz, müridin sözü sanılırsa, mana yanlışır. Çünkü, güya bir hata varmış da müşdidimiz onu örtmüş. Eğer söylenen sözü, müşdidin sözü olarak alırlarsa, mana doğrudur. Çünkü müşdid, kulların hatasını örten Allah'ın pak nazarına aferin demektedir. Öyleyse zamir, hazrete aittir ve mana doğrudur. Fakat durum itibarıyla bu beyt hatadan noksan değildir. Mısrâ‘:

آن کسانِ کاهلِ صوابند، خطا پر کنند

Sevap hususunda gevşek olanlar, çokça hata ederler

[242] Beşincisi:

دوال دارِ منی کز رکابِ اهلِ کرم دوال بستد و در گردنِ بخیل کشید¹⁸²

Benim kemerimsin ki kerem ehlinin üzensinden

Kemer alarak cimrinin boynuna bağladı.

Bu beyit, Emîr Husrev'in gazellerindendir. Ona, Emîr Husrev b. Emîr Muhammed-i Lâcînî derler. Lâcîn emirlerindendir. Sultan Hune Dilvârî adıyla bilinen Muhammed Tutukşâh'ın görevlilerindendir. Ezik büyük ve meczup halde bir adammış. O, terbiye sevgisinin fesahatini aşıkların ve âriflerin şeyhi, Şeyh Nizâmuddîn Evliyâ'dan almıştır. O ve Hasan, Hâcetaşlar tarikatındandır. Şeyh Nizâmuddîn -Allah ruhunu şad eylesin- duyulduğu üzere, hoş sohbetli Şeyh Ferîd ile sohbette bulunmuş, Hâce Kutbuddîn Bahtiyâr-i Kâkî'den hırka giymiş; o da Hâce

¹⁸¹ Behâ'uddîn-i Hurremşâhî, *Hâfıznâme*, Cild-i Evvel, s. 462.

¹⁸² Emîr Husrev-i Dihlevî, *Dîvân-ı Kâmil-i Emîr Husrev-i Dihlevî*, Musahhih: Sa'îd-i Nefîsî, Sâzemân-i İntişârât-i Câvîdân, Tahran 1361 hş., s. 288.

Mu'înuddîn Hasan-i Sencerî'den, o Hâce 'Osmân Hârûnî'den, o Câmî-i Şerîf'ten icazet sahibidir, o Şeyhu'l-İslâm Hâce Kutbuddîn'den Çiştîlik icazeti almıştır. O da Hâce Nâsıruddîn Ebû Yûsuf'dan Çiştîlik icazeti almıştır, o Hâce Ebû Muhammed'den Çiştîlik icazeti almış, o Hâce Ebû Ahmed-i Abdâl'dan, o Hâce Ebû İshâk-i Şâmî'den almıştır. O, 'Aleviyy-i Dîneverî'den, o Şeyh Mîru'l-Basrî'den, o Ebû Hadîkatu'l-Murte'as'dan, o Sultân İbrâhîm Edhem'den almıştır. İbrâhîm Edhem'in (k.s.) tövbe etmesinin sebebi şudur: Bir gün padişahların geleneğine uyararak avlanmaya çıktı. Bir tilkinin ya da bir yaban kedisinin peşinden koşmaktaydı. Bir ses işitti: "Bunun için mi yaratıldın veya bu iş üzere mi emredildin?" Sonra at üzerindeki eyerin çıkıntı yerinden ses geldi: "Allah'a yemin olsun ki bunun için yaratılmadım ve bu iş üzere emredilmedim." Bunun üzerine atından inip, babasının çobanlarından bir çobanı gördü. Ondan yünden dokunmuş bir şey aldı ve Mekke'ye gitti. Sufyâni Sûrî ve Fuzayl 'Ayâz ile sohbetlerde bulundu. O'na Ebu'l-Fuzayl b. 'Ayâz derler. Mervlidir. Semerkand'da doğduğunu, Ebîverd'de yetiştiğini söylerler. Fazl b. Mûsâ şöyle der: O çevik bir adam idi. Bâdrûd ve Serahs arasında gidip geldi. Bir cariyeye aşık oldu. Bir gece onun evinin duvarından tırmanıyordu. Birinin Kur'ân'dan, "İman edenler için, Allah zikri ile kalplerinin korkup da uyanma zamanı gelmedi mi?"¹⁸³ ayetini okuduğunu işitince, "Evet, zamanı geldi" dedi. Mekke'ye gitti. Orada vefat etti. Yüz seksen sekizde; Seksen dokuz yılının muharrem ayında vefat ettiğini de söylerler. Fakat Sultân İbrâhîm Edhem, Mûsâ b. Yezîdu'd-Dâî'den hırka giymiş, o Uveys-i Kârânî'den, o evliyaların babası "Aliyyu'l-Murtezâ'dan - kerremallâhu vechehu-, o Emîru'l-Mu'minîn 'Omer b. el-Hattâb'dan (r.a.), onlar kâinatın efendisi Hazret-i Muhammed Mustafa'dan giymiştir. Kısacası Merv'in sultanı ateş meşrep idi ve görüş sahibiydi. Nitekim Şeyh Nizâmuddîn Evliyâ buyurmuşlardır: "Kıyamet günü, herkes bir şey ile iftihar eder.^[243] Benim övüncüm bu yanan gönlüm olacaktır." Sultan'ın kendi kitaplarında vasıfları çokçadır. Şeyhin yüceliği hakkında şöyle söylerler, beyt:

به سققش کرده جبرائل آشیانه فلک در صحن او گنجشکِ خانه¹⁸⁴

Tavanına Cebraîl yuva yapmış

¹⁸³ *Kur'ân-ı Kerîm*, Hadid Süresi, Ayet: 16.

¹⁸⁴ Şairi tespit edilemedi.

Felek avlusuna serçe yuvası

Sözlerinin derli toplu oluşuyla ve nazımının çokluğuyla mana denizinin sultanıdır. Kimse onun derecesinde değildir. Onun Durretu'l-Kemâl adlı eserinde duyulduğu üzere eserde şöyle yazmıştır: “Benim sözüm şiir olarak beş yüz binden az, dört yüz binden fazladır.” Gençlik döneminde Şeyh Sâ‘dî ile görüşmüştür ve bununla manen övünür. Özellikle şairlerin nezdinde çok muteberdir; sultan hazinesi gibidir. Tevhid ve şükür anlamında şöyle söyler, beyt:

قطره آبی نخورد ماکیان تا نکند روی سوی اسمان¹⁸⁵

*Ördekler bir damla su içmezler
Gökyüzüne doğru yönelmedikçe*

Övünme ve teşbihe dair beyt de ona aittir, beyt:

وقت می خوردن چو جام نقره را بر کف نهی بازگونه گشت گوی در کف دریا حباب¹⁸⁶

*Şarap içerken gümüş kadehi avucuna aldığında
Döküldü; sanırsın avucunda derya bir kabarcığa dönüştü*

Bu beytin manası şöyle bilinmelidir: Benim yularım senin elinde. Kerem ehli üzensinden yular bağlar, cimrinin boynuna çeker. Fazla zorluğu yoktur. Lafızları uygun olmadığı için zor görünmektedir. Şarabın kıvam özelliği ve onun cömertliği, bu bizzat onun mizacının özelliğidir, cimrinin boynunu cömertlerin ipiyle bağlar. Yani cimriler kerem ehliyle kıyas ediliyor. Güya bu zamanda şarabın bu özelliği kaybolmuştur. Bu beytin söz ve anlam özelliği itibarıyla Husrev de ilk beyt gibi, dilsizdir. Şöyle der, beyt:

گر آبی نزد خسرو نیمروزی دو روزه عمر او آید به دو نیم¹⁸⁷

*Eğer Husrev'in yanına gelsen gün ortasında
Onun iki günlük ömrü iki parçaya ayrılır*

Bu ondan daha zor görünmektedir. O, iki günü bir güne taksim etmektedir. Çünkü gün ortasında gelirse, onun iki günlük ömrü iki yarı olacaktır. Ama iki gün

¹⁸⁵ Şairi tespit edilemedi

¹⁸⁶ Şairi tespit edilemedi.

¹⁸⁷ Şairi tespit edilemedi.

lafzı mecazdır ve onunla miktar kastedilmektedir. Mananın aslından ayrılık ve vuslat kastedilmiştir; yani, “eğer bir gün ömürlük günün yarısı olan gün yarısında”. Husrev’in yanına gelirsene iki günlük ömür deyimiyle ifade edilen miktar ikiye bölünür. Yarısı, sen gelmeden önce ayrılıkla geçmiştir. Diğer yarısı senin gelişinden sonra vuslatla geçecektir. O halde iki günlük ömür iki yarıya ayrılır. Yarısı ayrılıkla gelmeden önce, yarısı da vuslatla geldikten sonra. Artık hangi anlamı derlerse! Gece ve gündüz, hayat ve ölüm gibi, hepsinin gerekçesi bir olacaktır. Zorluk, mecaz karıştırılması bakımındandır. Söz gerçek anlamında değildir.

Altıncısı:

ما نشین گفتیم از چشم برو گفتش رقیب بر حدیث ما نرفت و قول بدگو هم نکرد

Biz, otur diye işaret ettik gözümüzle, rakip çek git dedi ona

Bizim sözüümüze uymadı, kaba konuşanın dediğini de yapmadı

Bu beyt Bisâtî-i Semerkandî'nin gazellerindendir. Şiir tabiatına sahip, yeni gazelcilerden olup eşsiz sözler söylerdi. Gazel sanatında üstün özellikli ve üslup sahibidir. Allah vergisi şairlik kabiliyeti verilmişse ve süslü söz söylüyorsan, ^[244] işte şair mizacının asıl cevheri budur. Sözü mazbut söylemişsen sözün olgunluk haddi budur, ister tafsilatıyla söylemiş ol. Şairlerin üstünlüğü herbirinin rengiyedir. Her birinin halk nezdinde bir itibarı vardır. Kemâl İsmâ'îl, manaların yaratıcısı Kemâl-i İsfehânî, Husrev-i Dihlevî gibi, bazılarının üstünlüğü lafzîdir. Hâcû-yi Kirmânî'nin, Lutfullâh-i Nîşâbûrî'nin fazileti gibi. Bazılarının tercihi de kasidede Zahîr-i Fâryâbî, mesnevîde münakkaş Şeyh Nizâmî ve gazelde Şemsuddîn Muhammed Hâfız ve bütün şiir türlerinde söz olarak Selmân-i Sâvecî, mana itibarıyla Şeyh Rukneddîn 'Alâuddevle Selmân gibi. Sözü'nün şekli ve terkip biçimi, ruhani aşk ve zevk taşıyorsa asla reddetmeye gerek yoktur. Bisâtî'nin beytinin manası, “*Biz, otur diye işaret ettik gözümüzle, rakip çek git dedi ona- Bizim sözüümüze uymadı, kaba konuşanın dediğini de yapmadı. Olduğu yerde durdu gurur ve kibri yüzünden.* Zorluk, kelimeyi yanlış okumaktadır.

Yedincisi:

گرچه از ما شد جدا روی رقیبان شد سیاه بد نکرد اما به وجهی نیز نیکو هم نکرد¹⁸⁸

Gerçi bizden ayrıldı ama rakiplerin de yüzü karardı

Kötü yapmadı fakat bir bakıma iyi de etmedi

Aynı gazeldendir. Anlamı tersidir. Maşuk ondan ayrı düşer ve rakibin yüzü kararır. Ama onun maksadı, rakîb her ne kadar aşığın düşmanı ise de onun onur ve itibarı, maşuğun aşıkla hemhal olmasındadır. Maşuk aşıktan ayrıldığında ve rakîb yaptığı işten alıkonursa yüzü kara olur. Kötü etmedi, ama bir bakıma iyi de etmedi. Rakîbin yüzü karardığından kötü etmedi, fakat onun sözünde söz ve anlamca yeteneğinin eksikliğinden ötürü bu tür uzun ve geniş bir tereddüt hâsıl olur. Başka bir gazelde söylediği gibi, beyt:

می چکد دم به دم از سم دهن آب حیات صاد چشمی را که مثل هیچ ذات¹⁸⁹

Ağız deliğinden her an hayat suyu damlar

*Yokluğun örneği olan **dât** gibi sad gözünüün*

Çünkü söz terkibi, bu **dât** harfi şeyin hakikati anlamında doğru olmasını gerektirir. Ancak sözün akışı dad harfinin manasını anlatmaktadır ve sad da yanlıştır.

Sekizincisi:

نسیم زلف تو بر بادیان تر ساید زمردی که دهد نور چشم افعی را¹⁹⁰

Senin zülfinün meltemi, taze rezeneye dokunur

Boğa yılanının gözüne ışık veren zümrüt taşı gibi

Bu beyt, Hâce ‘İmâd-i Fakîh’indir. Özellikle Bisâtî’ye karşı öncelik onun hakkıdır. Oysa büyüklüğü, şairlik tarzının üzerindedir. Şeyh, âlim, önder ve avam ile havassın başvuracağı bilge idi. Ancak, tarzın benzerliği itibarıyla böyle vaki oldu. Yoksa Hâce, karakteri düzgün olan söz ustalarından biriydi. Sözünden amber kokusu gelen temiz söz ve anlam şairlerindedir. Sağlıkta, vakti boşa harcamakta ve kibarlıkta da kusursuz idi. Gazelinde de söylediği gibi, beyt:

¹⁸⁸ Şairi tespit edilemedi.

¹⁸⁹ Şairi tespit edilemedi.

¹⁹⁰ Beyit için bk. Süleyman Fehîm, *Sefinetu’s-Şu’arâ*, Tophâne-i Âmire, 1259, s. 155.

دل عكس رخ خوب تو در آب روان دید واله شد و فریاد بر آورد كه ماهی¹⁹¹

*Gönül senin güzel yüzünün aksini akan suda gördü
Tutuldu ve “ay gibisin” diye feryad etti*

[245] Zümrüt, boğa yılanının gözünü kör eder. Bu beyitte boğa yılanının körlük sebebinin üç şey olduğunu söylemiştir. Biri zümrüttür, öbürü kış üzerinden geçtiği zaman kör olduğunu söylerler. Bir de, bin yıl geçince de kör olur. Anason ağacı bulup taze rezene bulur gözünü ona sürerse gözleri görür. *Hayâtu'l-Hayevân*'da kış olduğunda onun gözlerinin karardığı ve üzerinden bin yıl geçtikten sonra kör olduğu yazar. Alâmetleri hakkında şunları söylemiştir: Boğa yılanı ince boyunlu, kısa kuyruklu ve geniş başlıdır. Soğukta dört ay toprağın altında saklanır ve sonra çıkar. Çıktığı zaman da, gözleri artık görmez. Rezene bitkisini arayarak gözlerini sürer ve ondan sonra gözleri açılır. Zemaşerî şöyle der: Boğa yılanının bin yıl geçtikten sonra körleştiğini söylerler ve Yüce Allah ona gözlerini yaş rezene bitkisinin yapraklarına sürmesi için ilham eder ve gözlerine ışık gelir. Eğer bu zaman çok uzak çölde olur ve arasında günlerce gideceği kadar mesafe olursa, o kör vaziyette bunca uzun yolu kat ederek gelip bahçelerde bulunan rezene ağacını bulup hata etmeden gözlerini ona sürer ve Allah'ın izniyle gözlerine kavuşur. Onun anlatılan başka özellikleri de vardır:

Kuyruğu kesilirse, olduğu gibi yeniden büyür. Eğer dişleri dökülürse üç gün içinde dişleri yerine gelir. Eğer başı kesilirse üç gün ölmeden hareket eder. İşte Hâce zümrütten özel bir cevher olarak bahsetmemiş aksine hayatın değerini dilemiştir. Yani zümrüdün özelliğidir. Onun rengi boğa yılanını kör ederken senin zülfünün meltem esintisi boğa yılanının gözüne ışık veren zümrütün aksine reçineye böyle bir özellik kazandırmıştır. Zülûf, boğa ve taze reçine arasında tam bir benzerlik vardır. Zümrüt'ün madeni Garâ'ib kitabında söylenildiği gibi Habeşistan'da Mugle'dir. Toprağı kazarlar ve yıkarlar ve zümrüt parçalarını bulurlar, Mısır hududunda, zümrüt madeni de, zeberced madeni de vardır.

[246] **Dokuzuncu zorluk:**

جز می مشکین کافوری مزاج رنج سودا را نمی بینم علاج

¹⁹¹ Beyit için bk. Süleyman Fehîm, *Sefinetu's-Şu'arâ*, s. 155.

*Kâfur tesirli misk kokulu şaraptan başka
Safra ağrısını giderecek ilaç bilmiyorum*

Bu beyitte iki zorluk vardır. Bunlardan biri misk kokulu şaraba, kâfurî demesidir. Bu zümrütün özelliğinin tersine bir özelliktir. Diğeri de kâfurun etkisini safranın ilacı bilmesidir; bu da etkisinin aksinedir. Çünkü safra soğuk ve kurudur. Kâfur, oldukça soğuktur. Öyleyse onun tesiri, safranın tedavisinin tam aksine olan bir şeydir. Şimdi bu zorluğun kâfur etkisinin misk kokulu şarapla bir tutulmasından kaynaklandığını bilmek gerekir. Ancak safra ağrısının vasfı sayılırsa, anlam doğru olur ve zorluk kalkar. Yani safra sadece kâfur tesiri yaparsa onun ilacı misk kokulu şaraptır. Şöyle yazılmalıdır: Misk kokulu şarap dışında, safra ağrısını tedavi edecek başka ilaç bilmiyorum. Bu üsluba şiir sanatları arasında ta'kîb derler. Yani hakkı öncelik olan bir sözün, sonradan söylenmesidir ve bu yüzden akılları hataya sevk eder. Bir lafzı başka lafza ait bilirler; mana onun aksinedir, zorunlu olarak yorum sakıt olmaz. Nitekim şöyle derler, beyt:

من مستم و چشم تو برابر هشیار به باده کی شود مست¹⁹²

*Ben mestim ve senin gözüün de aynı
Ayık olur mu bade ile sarhoş?*

Kendine mest demiştir, sevgilinin gözüne bade demiştir. Ayık olur mu bade ile sarhoş. Yani sarhoş badenin etkisiyle ayılır mı, aksine daha da sarhoş olur. Çünkü ayığı sarhoştan önce zikretmiş olduğundan akıl karışıyor. Fakat Senâî'nin dediği gibi, beyt:

سزد گر بشنود اسرار یزدان هر آن مومن که او باشد مسلمان

*Yakışır eğer duyarsa yaratıcının sırlarını
Müslüman olan her mümin*

Ta'kîb değildir, aksine Senâî'nin kabiliyetsizliğidir. Avamın ifadesi ve havasın iradesi de değildir. Bu anlam, Senâî'nin sermayesinin az olduğuna delalettir. Fakat Şeyh Senâî-yi Gaznevî başkadır. O, Şeyh Senâî Hadîka'nın müellifidir. Şeyh 'Alî Lâlâ'nın babasıdır ve o, amcaoğullarıdır. Aynı zamanda din büyüklerindedir. Onun sözü olgunluğun zirvesindedir. Söylendiği gibi Hâce Yûsuf-i Hemedânî'nin

¹⁹² Şairi tespit edilemedi.

müridlerindendir. Onun tövbe etmesinin sebebi şudur: Sultân Mahmûd Sebuktigin kış aylarından birinde bir savaş için Gazne'den dışarı çıkmıştı. Onun methi için bir kaside söylemişti. Sunmak için gidiyordu. Bir külhanın kapısına vardığında balçık yemesiyle ve sürekli şarap içmesiyle meşhur bir meczup vardı. Senâî perdenin arkasından meczubun sakisine “Doldur bir kadeh de Mahmûd Sebuktigin’in körlüğü şerefine içeyim” dediğini duyuyordu. Saki dedi: “Mahmûd yağmacının biri ve İslâm padişahı.” “Bırak artık, adamcağız mutsuz. Onun hükmü altında olan kayıt altında. Başka bir mülkü ele geçirmek için de sefer yapmakta.” dedi. Başka bir kadeh aldı, içti. Yine “Doldur, şair Senâî'nin körlüğü şerefine” dedi. Saki dedi: “Senâî hoş bir adam ve karakter sahibi bir adamdır” dedi. “Eğer onun karakteri olsaydı kendi işine yarayacak bir işle meşgul olurdu. Halbuki bir kâğıda hiçbir işine yaramayacak birkaç saçma söz yazmış. Ne için yaratılmış olduğunu da bilmiyor” dedi. Onun körlüğünün şerefine bir dert kadehi dikti. Senâî o kadehle ayıldı ve doğru yola girdi. Hatta ulaşabileceği en üstün yüceliğe ulaştı. Fakat en doğru söz şudur: Onun söz dizgesinde ta'kîb, takdîm, sekene, ruhâf, tahfîf, serûk, müstahîl, rekâket, tenafur, îtâ, [247] şâyegân ve buna benzerlerinden yoksundur. Aksine nazmdan vazgeçilirse anlaşılır bir nesir halini alır. Ancak sözün yorumu çeşitli olursa ve dinleyenin zihni kastedilen mananın dışında bir manaya kayarsa, bu şairin hatası değildir ya da bir kıssaya veya bir mesele işaretidir. Bunların hepsi sürekli meşguliyetle alakalıdır. Firdevsî'ye ait deyimini manasını bilmek gibi:

از این سو هزار و از آن سو هزار چو بر هم زدند کشته شد صد هزار¹⁹³

Bu taraftan bin, o taraftan bin

Birbirleriyle vuruşunca öldürüldü Sad Hezâr

Yorumu çeşitlidir. Halk yüzü bin yorumlar. Bu da yaygın bir hata olmaktadır. Bu bizzat ilk akla gelen şekliyle yorumlanıyor. “Bu taraftan bin, o taraftan bin; birbirleriyle vuruşunca öldürüldü Sad Hezâr. Yani yüz bin birbiriyle vuruştı, her taraftan bin asker öldürüldü. Lafızların ta'kîbinden dolayı anlam, açık değildir. Derler ki, “**Sad Hezâr**” ordu kumandanının adıdır. O öldürülünce ordu da dağıldı. Nitekim Hâce Selmân'ın söylediği beyt:

¹⁹³ Şairi tespit edilemedi.

شده نور طالع ثریاش غالب¹⁹⁴

Boğa burcu Süreyya'sının taliine galip gelmiş

Herhalde hatadan uzak değildir. Gerçek ilim, Allah katındadır.

Onuncusu:

از در اهل صفا روی مگردان ای دل هر که دور است از این در به خدا نزدیک است¹⁹⁵

Safa ehlinin kapısından yüz çevirme ey gönül!

Kim bu kapıdan uzak kalır ise, Allah'a yakındır

Bu konuşmaya bağlı bir yazım hatasından kaynaklanan zorluktur. Yazılı haliyle hatalı okunursa zor anlaşılır. Açık ve ayırt edilerek okunursa, alakalı olur. “Safâ ehlinin kapısından, yüz çevirme ey gönül! Kim bu kapıdan uzak kalır ise Allah'a yakındır.” Anlamca, safa kapısından uzak olanlar, Allah'a yakınlaşırlar. Yanıltıcı ifade ile, safâ ehlinin kapısından uzağa gider, demek istenmiştir.¹⁹⁶ Aşağıdaki beyt de bunun benzeridir, beyt:

کس بی کمال هیچ نیرزد عزیز من کسب کمال کن که عزیز جهان شوی¹⁹⁷

Kimsenin kemâlsiz bir değeri olmaz azizim

Olgunluk kazan ki dünyanın kıymetlisi olasın

Kesb kelimesinde ilk bâ harfi vurgulu okurlarsa anlam hissedilir.

¹⁹⁴ Şârih, beytin ikinci mısraını vermemiştir. **غالب** kelimesi matbu nüshada **غارب** (batan) şeklinde geçmektedir. Beyt için bk. **Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî**, Mukaddime Tashîh: ‘Abbâs ‘Âlî-i Vefâyî, s. 42

¹⁹⁵ Şairi tespit edilemedi.

¹⁹⁶ Şârihin, şairin adını vermeden kaydettiği bu beytin ikinci mısraı, İran şehirlerinden Lâhicân’ın tarihî meydanında yer alan eski çarşının ana giriş kapısı kemerindeki kitabede farklı şekilde yer almaktadır. Kitabedeki beyt şöyledir:

از در اهل صفا روی مگردان ای دل هر که بر گشت از این در به خطا نزدیک است

Bk. “Ser Bâzâr-i Lâhicân” <http://www.lahig.ir/fa/pages/?cid=138> (Erişim tarihi: 11.03.2018)

¹⁹⁷ Şairi tespit edilemedi.

DÖRDÜNCÜ FASIL

[248] Gazellerde Bilinmeyenlere Dair

İlk beyt:

در تنگای عکس نقیض خیال تو ترسم که صورتم ز هیولی جدا شود¹⁹⁸

*Senin hayalinin eksik yansımasının darlığında
Korkarım ki suretim bir heyuladan ayrılır*

Mantık ıstılahınca *nakız* ve ‘*aks*’ kelimelerini şerhi zordur. Fakat burada kayıtlı olanın başka bir anlamı vardır. Hayal ve vuslat kastedilir. Yansımadan (‘aks’) murad ayrılığın gelip çatması, yani ayrılığın darlık ve sıkıntısıdır. Yani ayrılığın darlığı ve sıkıntısı içerisinde korkarım ki suretim, yani batınî bir cismin zahiri görüntüsünden, yani kendi gerçeğinden ayrılır. Suretin ayrılması, hükemanın inancına göre asla olmayacak bir faraziye ise de İşârât şerhinde bizim heyulamızın semavî nefislerin ve akılların bekasıyla, bir anlık dahi olsa bir başka surete dâhil olsa dahi, bir insan suretinden hâlî kaldığı rivayet edilir. Bu uzun uzadıya bir bahistir ve yeri burası değildir.

İkinci Beyt:

از مار مهره خواستم از حقه لیش در تاب رفت زلفش و از مهره مار داد¹⁹⁹

*Yılandan boncuk istedim dudağının hokkasından
Zülfü kıvrıldı ve boncuktan yılan verdi*

Yılandan murad, sevgilinin zülfüdür. Mühre (boncuk) ise onun ağızıdır. Yani benim amacım onun ağızıydı ve o beni zülfe havale etti. Benzeyeni söyledi ve benzetilene istedi. Benzetilenden, onun gereğini yapmasını istedi. O zehirdir ve ağızdan da onun gereğini istedi, o da öpücüktür. Öyleyse sözün özeti şudur: Ben ondan öpücük istedim, o bana küfür etti. Zülûf ve yılanda olan sokma gibi. Yani yılan zehri iç. Yılan taşı, değerli cevherlerdendir. Kitaplarda, Fars Atabekleri’nin yılanları bir yıla kadar bohçada tuttukları, her gün her birine iki kobra ve piton yılanı verdikleri, ondan sonra ondan bir serçe yumurtası kadar yılan mühresi elde ettikleri

¹⁹⁸ Beyt, Mîrzâ Hasan-i Lâhîcî-i Gilânî’ye ait bir rubaiden nakledilmiştir. Rubai için bk. “İrfân ve ‘İrfân-i İrfân”: <https://erfaniran.wordpress.com/page/5/> (Erişim tarihi: 11.03.2018).

¹⁹⁹ Şairi tespit edilemedi.

yazılıdır. O, oldukça değerli olurdu. Ayrıla azıcık yıkanıp zehirlenmiş birine verdikleri ve şifa bulduğu yazılıdır. Zamanla zehre batırılmış uzun bir ipten hayvanın doğduğu rivayet edilir. Tıpkı ateşten semenderin doğması gibi. Bu bilgi, Hind meliklerinin hazinelerinden anlatılmıştır.

BEŞİNCİ FASIL

[249] **Kıt‘alardaki Zorluklara Dair: Bunlar Beş Beyttir:**

Birinci:

بد علی مرتضیٰ روزی سواره در گذار در رکابش شد روان مردی و کرد از وی سؤال²⁰⁰

‘Alî Murtaza bir gün at üzerinde geçiyordu

Yolda yürüyen bir adam üzengisine yapıştı ve ona soru sordu

Bu kıta, Rikabiyye meselesinin nazmıdır. Şöyle rivayet etmişlerdir: Hazret-i Emiru’l-Mu’minîn (a.s.) ata biniyordu. Emir (a.s.) ayağını üzengiye koymuşken dedi: “Ey Emir! Hangi sayı dokuz kadar olan sayılarla bölünse bölüm kesirsiz olur?” Hazret-i ‘Alî (a.s.) o haldeyken şöyle buyurdu: “Haftanın günlerini, senenin günleriyle çarp.” O adam, yedi sayısını üç yüz altmış ile çarptı, iki bin dört yüz altmış sayısı çıktı. Dokuz kadar bütün sayılar, bu sayıda doğru çıktı. Hiç bir sayıda böyle kesirsiz çıkmaz. “Bütün tam ve kesirli sayıları açıkladınız.” Kıta şudur:

زان عدد کردی برون آمد کسور تسع او

گفت کن ایام هفته ضرب در ایام سال

تا برون آید ز وی بی کسر نصف و ثلث

و ربع و خمس و سدس و ربع و سبع

و ثمن و تسع و عشرین بی محال

؟ آن به لف و نشر غرس و ضم و فعل

؟ و یک و شش؟ رف در بن بی مقال

شد رکابیه لقب این مسئله را زان که زود

یافت سایل زو جواب این در رکابش بی محال

“O sayıdan böldüğün zaman onun kesiri dokuz” dedi

“Haftanın günlerini yılın günleriyle çarparsan” dedi

²⁰⁰ Şairi tespit edilemedi..

Ondan yarım ve çeyrek gibi küsuratsız sayı çıkar

Beş, altıda bir, çeyrek, yedi, sekiz dokuz ve on

O, yüz on, beş yüz elli bin iki yüz altmış, sekiz yüz kırk ve yüz seksendir

Bir ve altı, iki yüz seksen kökünde imkansızdır

Bu meselenin lakabı rikâbiyye oldu çünkü hemen

Soran ondan cevabını buldu üzengisini tutarken

İkinci:

هنرور رو از دهی گوش کن مگردان سر مسایلی دو سه منظوم همچو در خوشاب²⁰¹

Ey sanatkâr, köyden çık, dinle ve başını çevirme!

Hoşâb gibi iki üç manzum meseleyi

Bu meselenin şerhe ihtiyacı yoktur. Zaten cevabı kendisi veriyor. Kıtanın tamamı şöyledir:

به چشم عقل عروسان بکر فکرم بین	به مجلس آمده از چهره بر فکنده نقاب
نخست مسئله فسحت میان فلک	سوالکی است مرا از طریق استصواب
ز ارض تا فلک مه میغ قمز فرسنج	نهاده‌اند حکیمان به زیج و اسطرلاب
یغسج است فراسخ ز دریا بود جزئی	ستبری و غلیظ‌کره زمین با آب
ز شیب ارض به اوج فلک فراسخ این	میغ قمز بود از روی علم و رای صواب
چنان که قطر فلک فوع تنز فرسخ شد	؟ اضافت آن جزء فرسخی دریاب
به بیست و سه سبعی ز قطر دور فلک	رعاع؟ بود فرسنجش بر حساب
چو قطر دور فلک گفتمت مبین شد	شمار فسحت فرسخ بر اولو الالباب
بیغ ذراع بود فرسخی ذراعی نیر	چو پر کنند ز گندم زکغ شمر به حساب
بر این حساب اگر فسحت میان فلک	کند تمام پر از گندم ایزد و هاب
بگوی چند عدد کندم است ورنه رهی	بگوئید از سر تحقیق و بشنوند اصحاب ²⁰²

Akıl gözüyle, bâkir gelinlerine bir bak!

²⁰¹ Şairi tespit edilemedi.

²⁰² Şairi tespit edilemedi.

Meclise gelmiş yüzünden örtüyü atmış
Önce feleğin arasındaki mesafe meselesi
Benim için bir sualdir doğrusunu öğrenmek adına
*Yerden ta ayın feleğine kadar **mebg-kumz** fersahtır*
Filozoflar zîc ve usturlab ile böyle tespit etmişler

*Denizden yüksekliği **bugsec** küsur fersahtır*
Yerkürenin en yükseği ile su arasındaki mesafe

Yerin tepeleri ve çukurları ile feleğin yüksekliği arasındaki mesafe
*İlmi görüğe göre ve doğru bilgi ile **mebg-kumz** fersah idi*

*Nasıl ki feleğin çapı **fov'a-tenz** fersah ise*
Onun toplamını bir fersahın küsuru olarak bul
Feleğin çemberinin çapı yirmi üç yediliktir
*Hesaba göre mesafesi **ri'â'** olur*

Çünkü feleğin çemberini çapını söyledim sana
Anlaşıldı herkesçe bir fersahın uzunluğu

***Bîg** bir karıştır, ışığın bir karış hesabı bir fersahtır*
*Buğdayla doldursalar **zikag** hesaplayarak say*

Bu hesaba göre feleğin arasındaki mesafeyi
Çok bağışlayıcı Allah tamamen buğdayla doldursa

Söyle kaç tane buğdaydır, yoksa kurtulamazsın
Düşünerek söyleyiniz, dostlar da dinlesin

Soranın sorusunun izahı sırasıyla şöyledir: Birincisi, yer ile gök arasındaki mesafeyi belirler. ^[250] Usturlap ölçümlerinin hükmüne göre, **mebg-kumz** fersahtır, yani kırk iki bin yüz kırk yedi fersahtır. Ondan sonra yerin denizden yüksekliğini söylüyor ve o da **bugsec** dir. Yani iki bin altmış üç fersahtır yani bir fersahın on birde biridir. Böylece feleğin tam çapının **fov'-tenz** olduğunu derler. Yani seksen altı bin dört yüz elli yedi fersahtır. **ri'â'?** olan feleğin çapının yedi katı olan yirmi üçte bir fersahının on birde biri idi bir fersahı, yani iki yüz yetmiş bir bin yedi yüz yirmi fersah. Denizin ve yeryüzünün en çukuru ile feleğin mesafesini, feleğin çapının

hesaplaması gibi söyledi. Sonra fersahın miktarının rakamını karış ile belirliyor ve o da *bîg* dir, yani on iki bin fersahtır. Böylece, zikredilen takdire göre şöyle sorar: Eğer biri bir karış alanı, buğday dizerek doldurmuş olursa, onun miktarı *zekag* olacaktır, yani yedi yüz yirmi bin. Şimdi zikrolunan ölçüye göre, eğer ay feleğinin içerisini yüce Allah (c.c.) buğdayla doldursa, hesaba göre kaç buğday eder? diye imtihan etmiştir.

Cevap:

میان چرخ که گفتی کنند پر گندم به جای کف و هوا و به جای آتش و آب
گرت ز علم حساب است بهره گفتی بدین جواب توقف مکن بیار جواب
هزار شکر که صد گونه درز علم حساب گشاده کرد به رویم مفتاح الابواب
بیان کنم عدد گندم ار مدد کندم دمی هدایت و توفیق ایزد و هاب
بگویم آنچه تو از من سوال فرمودی بدین طریق که حیوان شود اولو الالباب
تصوغی رفاغظ ز صاغ و حخفر خیاغو فوغه ضصد غد بود به حساب
دگر ثمه غج و تندغب ثمه غتندغ و «یا»ش جزء ز من بشنو این جواب صواب²⁰³

Feleğin arasını doldursalar buğdayla buyurduğun gibi

Köpük, hava, ateş ve su yerine

Sen matematikten az biraz anlasaydın, derdin ki

Bu cevapla yetinme, başka bir cevap ver

Binlerce şükür ki matematiğin yüz çeşit yöntemini

Yüzüme açmıştır kapıları açan

Buğdayların sayısını sana izah edeyim Allahın yardımıyla

Bir an hidayet ve başarı verirse bağışlayıcı Allah

Söyleyeyim senin bana sorduğunu

Akil sahiplerinin şaşıp kalacağı şekilde

1506 1290 1098 ve 896

1617 1091 894 1004 olur hesapça

²⁰³ Şairi tespit edilemedi.

Diğeri 545 1003 ve 1456 545 2454

Ve 10'u küsuru, duy benden bu doğru cevabı

Yani dört yüz doksan altı bin, on defa; iki yüz seksen bir bin, dokuz defa; dokuz yüz doksan bir bin, sekiz defa; altı yüz seksen sekiz bin, yedi defa; altı yüz on bir bin, altı defa ve seksen altı bin, üç defa; dört yüz elli dört bin, iki defa; beş yüz kırk beş bin dört yüz elli dört bin ve on birin altında biri buğday olur. Allah daha iyi bilir ve o en süratli hesap yapandır.

Bu konun muhasebesi, kati ve kesin hesaplamalarla delile ve gerçek ölçülere dayansa da varsayım, kıyas ve hayalcilikten uzaktır. Tayin ve tahkikle onu tasdik etmek mümkündür. Feleğin boşluğundaki genişlik yerin kütle kısmıdır; mühendislerin aklı acizdir. Feridun, İskender ve Erdeşir her biri memleketin hudutlarını bulabilmek için çokça uğraş verdiler. Genişlikle ilk iklimi üç bin fersahlık uzunlukla tutup, enine yüz elli fersahla yapamadılar. Yedinci iklimi uzunluğuna bin beş yüz fersah ölçtüler. Genişliğine yetmiş fersah ölçerek yerin diğer kısımlarına vakıf olamadılar. Yüksek dağlar, zor yollar, derin denizler, kuzey yönündeki şiddetli soğuklar ve güney tarafındaki sıcaklar farzolunan kısımdan hariç şeylerdir. Beşerin ilmi onun seyrini idrak edemez feleklerin ve gök cisimlerinin ölçüleri ve katrelerin ölçüleri bu söylenenlere hamledilmiş değilse de.

[251] Katrelerin ölçülerine hüküm vermek, söylendiği gibi, kati delillere ve hendese bilgilerine dayanmaktadır. Ebû Reyhân-i Hârezm'in ifadesiyle iki bin yüz altmış üç fersah olduğunu söylerler. Ama iklimler için ölçü gerekli değildir. Onun uzunluk ve genişliği bir sınır belirlemek gibidir. Ancak aklın kavrayamaması bakımından her ikisi de kesinlik arzetmez. Gerçek ilim Allah katındadır.

Bil ki iki bilim dünyası kitabı, her bir fersahı üç mil ve her mili dört bin gez, her bir gezi, yirmi dört parmak, her bir parmağı araları açık kalacak şekilde altı arpa kabul etmiştir, vesselam.

Üçüncü:

دو از آه از این بیش به روزی سه چهار پنج و شش روز کما بیش ندیدم

İki, üç, dört ah gördüm bir günde, daha fazlasını

Beş, altı gün, ne az ne çok görmedim

Bu kıta Hekîm Evhaduddîn-i Enverî'ye aittir. Birinden kavun ister ve isteğinde sayıları birbirine bağlama sanatı sergiler. Birden ona gider ve tekrar ondan bire döner. Kıtanın bütünü şöyledir, nazım:

سرو راه است یکی هفته گه باز آمده‌اند هشت نه تن هم از ایشان دو هم داعیشان
ای به ده دست نه افلاک زهر هشت بهشت بر سر هفت کواکب سوی تو تاخته خوان
زان فرستم شش در پنج و چهار اندر سه که دو زیشان به یکی دست گرفتن نتوان²⁰⁴

*Yolun servisidir bir hafta geri geldiler
Sekiz dokuz kişi de onlardan ikisi de dayıları*

*Ey on parmağında dokuz felek, her felekte sekiz cennet
Bunu, yedi gezegenin başında sana saldırmışlar gibi oku
Ondan gönderdim altıda beşini, dörtte üçünü
Onlardan ikisi bir elle tutulamasın diye*

Kırk iki sayısıyla lügaz yoluyla kavun istemiştir. Kavunun vasfıyla ilgili tatlı varlık demiştir. Rubai:

آن چیست فتاده ده کمان در گرهی توزش به مثل چو جوشنی یا زرهی
چون کارد کشی و جاشنی برگیری زین گوشه زهی خیزد و زان گوشه زهی²⁰⁵

*Bir düğümde on yay, nedir?
Vefadır, meselâ bir cevşen, bir zirh gibi*

*Eğer bıçak saplasan ve bir tatsan
Bu köşeden ah ah yükselir, o köşeden çok yaşa!*

İzzuddîn-i Serahsî de bu konuda iyi söylemiştir, beyt:

مستسقی است و مزمن و در علت ورم بالش ز خاک آمد و از باد بسترش
شکلی گوید کرده ز سطحین مستوی سطحی محدب آمد و سطحی مقعرش²⁰⁶

²⁰⁴ Şairi tespit edilemedi.

²⁰⁵ Şairi tespit edilemedi.

Susuz ve müzmin ve verem hastalığında yatalak

Topraktan geldi ve rüzgârdandır yatağı

Bir top şeklindedir iki düzeyi de tümsekli

Bir düzeyi tümsekli, bir düzeyi obruk

Dördüncü:

روزی که هوا جبه درویش گرفتی از فضله زنبور برو دوختمی جیب²⁰⁷

O gün ki hava derviş cübbesi giydin

Arının artığından ona cep diktim.

Bu kıta kendi halinin kötülüğünden şikayettir ve dostun halini, öncekilerin halinin talihliliğini ve derli toplu oluşunu beyan eder. Yani havanın derviş cübbesi giydiği gün; havanın kararmasını dervişin cübbesine nisbet etmiştir. Arı gübresinden ona cep diktim. Arı gübresinden mum kasedilmiş ve onu da geçmiş zamandan haber vermek suretiyle zenginliğin vasfı saymıştır. Çünkü gece olduğunda mum yanardı.

Beyt:

اکنون همه شب منتظرم تا که بر آید شمعی که به هر خانه چراغی نهد از غیب

Şimdi bütün gece bekliyorum bir mum gelsin de

Her bir eve gizlice bir lamba koysun

Yani, şimdi yoksulluktan mehtaba muhtaç durumdayım. Sözüün zorluğu teşbih ve istiaredir. Kıtanın tamamı şöyledir:

آن روز خدا را چو بدان شکر نگفتم امروز بدین هم نسزد گر کنمش عیب

ای بلبل خوش نغمه ز ما باد سلامت هر مرغ که بر شاخ چو تو نغمه سراید

O gün Allah'a onun için şükretmediğimden

Bugün ona karşı kusur işlemek de yakışmaz

Ey güzel nağmeli bülbül bizden sana selam olsun

Daldaki her kuş senin gibi nağme okur

²⁰⁶ Şairi tespit edilemedi.

²⁰⁷ 'Abdurrezâk İbn Necefkuhi-yi Âzerbaycânî-i Beglerbegî-i Denbelî'nin *Hadika* adlı eserinde geçmektedir. Bk. <http://aghabozorg.ir/showbookdetail.aspx?bookid=81301>

[252] Bu kıta Şeyh Kemâl-i Hocendî'ye (r.a.) aittir. Mevlânâ Hiredêk için Semerkand'a göndermiştir. Fazlalığın mahzuru yoktur. Şiir tabiatlı olanları onun manasıyla alakalı olarak imtihan ederler, çünkü şairin sözü onun anlamını söyler. Ey hoş nağmeli bülbül bizden sana selam olsun. Yani daldaki her kuş senin gibi şakır, senin nağmen senin selamın olsun, vesselam. Kıtanın devamı şöyledir, nazım:

نام تو از آن خرد شد از مادر گیتی کین نغمه سرایی همه از طبع تو زاید
هر شعبه که تابی زده اندازه بر هم از تن تنه در نای شما در تنه آید

*Senin adın feleğin anasından ötürü Hired oldu
Çünkü bu şakımlar hep senin yeteneğinden doğuyor*

*Ahenge canlılık katan her makam
Sizin neyinizdeki ten teneden vücuda gelir*

ALTINCI FASIL

[253] **Mesnevinin Şekilleri ikidir:**

Birincisi:

سیاهی از حبش کافور می برد شد اندر نیمره کافور دان خورد
ز حلقه زنگی در ماه می دید چو مه در حلقه شد زنگی بخندید

*Bir zenci Habeşistan'dan kâfur götürüyordu
Yarı yolda kafur kabına girip yedi*

*Aydaki zenci halkasından bakıyordu
Ay halka içine girince, Zenci güldü*

Bu iki beyt Husrev ve Şîrîn'dendir. O hikâyede Husrev, Şîrîn'in yanında uyurken, Şîrûye, onu öldürmek için bir ayyâr gönderdi. Pencereden içeri girince onun karnını deşer. Hazret-i Peygamber (s.a.a.) duasında "Benim kitabımı yırttığı gibi Allah da onun karnını deşti" buyurdu. Ve Şîrîn uyanır; Hûsrev'i kan revan içinde ölü halde görür. Nitekim şöyle der, beyt:

Şeytan yüzlü geldi elinde kama

Ciğer yuvasını parçaladı ve mumu söndürdü

Şimdi bu noktada geceyi, Şîrîn'in ağlayışını vafeder. Sonra sabahı vafetmeye başlar. Nitekim şöyle der, beyt:

چو صبح از جیب زرین سر بر آورد هلاک جان شیرین بر سر آورد

Sabah altın cepkenden başını çıkardığında

Şîrîn'in canının yok olmasına sebep olur

Bu iki beyti söyledikten sonra sultanı vafetmeye geçer. Nazmettikten sonra sultana yaraşır biçimde onu sundu. Kısacası, bu iki beyti sabahın tavsifinde söylerler. Anlamı üzerinde de çok tartışmışlardır. Mana şairin karnındadır. Çoğu, bunun Şîrîn'in yüzünün ve saçının vafına dair olduğu görüşündedir. Yüzünü parmağıyla kazırken saçlarını açar. Fakat doğrusu, sabahın anlatılması ve güneşin doğuşunun ve ayın batışının beyan edilmesidir. Onun, tarzı olduğu üzere, kinaye yoluyla ifade etmek istediği akla gelmektedir. O gece mehtap vardı ve ayın ortası, yani eyyâm-i beyz idi. Buna atıfta bulunuyor ve kinayeli söylüyor. Bir zenci Habeşistan'dan kâfur, yani güneşten ışık götürüyordu. Yolun yarısında kâfur çanağı yedi; yani ayın ortası idi, ay çanağına oturmuştu. Halkadan ayda bir zenci görüyordu. Halkadan, derler ve bunda da kusur yoktur. Her ikisiyle de ufuk dairesi, zenciden de ayla aydınlanan gece kastedilir. Ay zenci halkasında gülünce, yani sabah olunca eyyâm-i beyzde ay bu tarafta battığı gibi diğer tarafta da güneş doğar, yani gece aydınlanır. Sabah ışığı budur. Şimdi düşünmeden akla gelen bu. ^[254] Manasını söyleyeni bilir.

İkincisi:

اگر بر فرش موری بگذرد پیل فتد افتاده را جامه در نیل ²⁰⁸

Eğer bir karıncanın yatağından geçerse fil

Düşenin nasibine Nil'de bir elbise düşer

²⁰⁸ Şairi tespit edilemedi.

Bu beyt Dârâb'ın kıssasına telmihtir. Dârâb'ın annesi Hûmayûn'dur. O dünyaya gelince, padişahlığın elinden gitmesi korkusuyla onu bir sandığa koyup suya atar. Onu çamaşırcı bir kadın bulur. Nil Nehri'ne düşen çamaşırını almak isterken onu görür ve sudan çıkarır. Elbisenin Nil'e düşmesiyle büyük bir devlete erişti. Bu sanata "telmi" derler. Bazılarının kavlince Nil'den murad buluttur ve "uftâde"den murad ise cübbedir. Bulut onun üzerinden geçince cübbe elbisesi Nil'e düşer yani yeşile bürünür, vech-i ma'nevîdir.

YEDİNCİ FASIL

[255] **Rubai Zorluklarının Açıklaması: Bir çeşittir**

بلبل به سحرگاه شب آذرگون می گفت به گوش منہیان گردون تا برخیزند
مرغان پیاده را در آرنند به باغ و ز لاله و گل خطی ستانند به خون تا نگرینند

Bülbül gecenin ateş renkli seherinde

Kalkmalarını söylediler gökyüzünün habercilerine

Yürüyen kuşları bahçeye getirmelerini

Kaçmasınlar diye lâleden, gülden idam yazısı almalarını

Bu rubai Kemâl İsmâ'îl'indir. Onun mertebesi olgunluk noktasında ise de burada kişiliğinin saygısı bu sanattadır. Birincisi ondan beklerler, kimsenin onun derecesinde söyleyemeyeceğini, onunla boy ölçüşemeyeceğini bildikleri için. Onun karakteri tevazudur. O, bu üslubu belagat derecesine ulaştırmıştır. Özellikle rubaiyi özel bir sanatla söyler ve bu sanat yalnızca ona bağlıdır. Rubaiyi adlandırma konusunda şöyle derler: Onun tefileleri dört rükün üzeredir. Vezinleri on altı ya da daha fazladır. Kıt'aya da matla beyti olmadığı için kıt'a derler. Kısacası, şairler bu rubaiyi çok kullanırlar. Kesin bir anlam çıkarmaları için tam bir mana vermese de fitrat gücüyle alakalıdır. Bazen "halketme" anlamı verirler. Çünkü gerçekte o madde olmayıp şairin hayatsızlığının bir neticesidir. Bu usul daha çok güçlü üstatlarda gerçekleşir. Kısacası, gecenin ateş renkli seherinde, ateş renkliden muradın ayçiçeği olduğunu söylerler. Genellikle mor ve siyah renktedir. Nilüfer gibi güneşin tesirine

tabidir. Güneş doğduğunda, ayçiçeği açmaya başlar. Güneş yükseldikçe sapı da düzgünleşir. Güneş tam tepeye çıktığında, o da son derece düzgünleşir. Güneş gün ortasında batıya doğru yöneldiği zaman, o da güneşi takip ederek batıya yönelerek eğilmeğe başlar. Güneş batınca ertesi güne kadar büzüşür. Hindistan'da iki gül vardır. Biri gündüz açar, diğeri gece. Uyku çiçeği gece olunca toplanır ve gündüz olunca da açılır. Ezan çiçeği ise bunun tam tersidir. Kısaca o, geceyi ayçiçeğine benzetmiştir. Bazıları gülün, çokluğun ve bolluğun sıfatı olduğunu söyler, geceyi renklendirmesi bakımından. Ancak İhtiyârât-i Bedî''de, *Âzeryûn*'a *Âzergûn* dendiği söylenir. ^[256] Câmi' müellifi bu çiçeğin kasımpatı cinsinden olduğunu düşünür. Kasımpatı çiçeği sarı ve beyazdı, sapı bir gez kadardır. Ayçiçeği bitkisi bir karıştır. Yaprakları kasımpatı yapraklarına benzer ama kasımpatı çiçeği oldukça kırmızı idi. Çiçeğinin ortasında siyah bir renk vardı, kasımpatı çiçeğinden daha küçüktü. Kasımpatı çiçeği ile ayçiçeği arasındaki fark, kasımpatının ortasının sarı, kenarının beyaz, ayçiçeğin kenarının kırmızı ve ortasının ise siyah oluşudur. Bazılarının onu şakayıkın bir türü olarak görmesinin sebebi de budur. Gecenin ateş renkli gülünü kendi rengine çevirir. Feleğin habercilerinden murad, bahar mevsiminde harekete geçen mevâlid-i selâsenin dört unsurudur. *Murgân-i piyâdeden* bitkiler kastedilir. Toprak altında oldukları söylene de halkı feleklerin değişken hallerinden, evrendeki olaylardan, hayırlı vakitlerden, ömrün ganimet saymaktan, yani şuurlu kişileri uyanmaları için haberdar ederler. *Yürüyen kuşları bağa getirirler*. Yürüyen kuşlar ibriklerdir ve genellikle onu kuş şeklinde de yaparlar. Telaş içinde olan insanlar ve bahtlı idrak sahipleri, bahar mevsiminde onunla bağlara giderler. Nefsin huzuru lâleden ve gülden kan pahasına bir yazı alırlar kaçmasınlar diye. Bu mana, ömrü beş günden fazla olmayan gül ve lâle zamanını ganimet saymaya işaretir. Hâfız'ın dediği gibi:

غنیمت دان و می خور در گلستان که گل تا هفته دیگر نباشد

Fırsat bil ve şarap iç gülistanda

Çünkü gül öbür haftaya kadar olmayacak

Hat be-hûn [?], gül ve lâle için söylenir. Şairler bazen bir şeyi bir şeye sebep olarak gösterirler, fakat gerçekte o şeyin sebebi değildir. Selmân'ın beytinde olduğu gibi,

Beyt:

ای ابر بهار جان پرورده تست ای باد صبا این همه آورده تست²⁰⁹

Ey bulut! Bahar senin can verdiğindir

Ey sabah rüzgârı! Bunların hepsi senin getirdiklerindir

Çünkü fâil ve gerçek sebep, bu manada yüceler yücesi Haktır sebzelerin baharda yetişmesi bakımından. Rukneddîn ‘Alâ’nın cevap olarak verdiği de, tarafların tercihi de bazılarına göre yanlıştır, rubai:

ای آب روان سرو بر آورده تست وی سرو چمان چمن سرا پرده تست

گل سرخوش و لاله مست و نرگس خموش ای باد صبا این همه آورده تست²¹⁰

Ey akarsu! Servi senin yeşerttiğindir

O baştan başa çimenin salınan sevisidir

Gül sarhoş, lâle mest ve nergis tirmalanmış

Ey saba rüzgârı! Bunların hepsi senin getirdiklerin

Çok iyi söylemiştir, fakat cevap noktasından dışarı çıkmış, düzeni bozmuştur.

SEKİZİNCİ FASIL

[257] Şairliğe Dair Zorluklar Hakkında:

Sözlerin sırlarının ve şairliğin zorluklarının çeşit çeşit olduğunu öğrendiniz. Şimdi bilinmelidir ki zorluk sadece sözde değildir, şiir, bilinen sanatlara, ilginç bahirlere ve şiir sanatlarına dayanırsa söz söylemekte de zorluk vardır. Şiir sanatı sınırsızdır fakat çok zor olan ve söylenmesinde zorluğun olduğu birkaç sanat vardır maktûb, müstevâ, hayfâ’, riktâ’, ‘atel, menkût, tarsî’, me‘a’t-tecnîs, zu’l-lisâneyn ve benzerleri gibi. Mevlâna Hasan-i Mutekellim bir tercî‘ yazmış ve yukarıdaki sanatlardan birkaçını kullanmıştır. İlk bende ‘atel derler ve bu bend noktasız harflerdendir.

²⁰⁹ Selmân-i Sâvecî, *Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî*, s. 47-49

²¹⁰ Şairi tespit edilemedi.

مدار صرح دوار ممرد	مرام سطح مسطوح ممهد
مدار کار اهل ملک و اسلام	محل عدل و طول علم لاحد
صلاح سرور اولاد آدم	مال مصدر اسرار احمد
سوار او همراه مکارم	سوار ساعد عالم محمد
اساس عدل و اعطا کرد در ملک	حماه الله کرام اسا موکد
همو معمار ملک و ملک معمور	همو سردار مهر و ماه مامور ²¹¹

Dönen feleğin yörüngesi yüksekçedir

Maksat, yaygın sathın düzeyidir

Mülk ve İslâm ehlinin işi

Adalet ve tevhid ilmi yörüngesinde döner

Adem oğullarının efendisinin yararınadır

Ahmet sırlarının kaynağıdır

Onun binicisi iyiliklerle birlikte

Âlem'in pazusuna oturan Muhammed'dir

Mülkte adaletin ve paylaşmanın kuralını o koydu

Allah onu cömertçe ve ısrarla korudu

Mülkün mimarı ve mamur mülk de odur

Güneşin ve görevli kılınan ayın kumandanı da odur

İkinci bende *havâlî ve menkût* derler. Çünkü şair ya da müellif harfleri noktalı olan kelimeleri derler. Örnek:

بتیغ تیز پشت جیش زینی	ز نغزی زیب تختی زین زینی
به پشت غیب شد جفت ضنینی	ز بخشیدن به جنبت شد غنی ضیف
ببین بدبخت شد خبزت جنبتی	بپیش بینش غیبت بشیخی
نزبید جز به بخشی حرکه چینی	نزبید جز به بختت زینت بخت

²¹¹ Şairi tespit edilemedi.

به تنفیضت شجب جفت شقی شد وتنفیضت به شب بخش تقی شد ²¹²

*Güzelliklerle süslenmiş bir taht, süslü bir kadeh
Donanımlı askerin arkasında keskin bir kılıç*

*Yanıdakine bağışlamakla zenginleşti zayıf
Arkasında kayboldu cimrinin çifti*

*Bir şeyh ile gaybı önünde görür
Bak bayatladı yanındakinin elmeği*

*Talihin süsü senin bahtından başkasına yakışmaz
Pamuk sapı toplamak buda rahibinden başkasına yakışmaz*

*Senin inadınla vefasızlık zalimin eşi oldu
Ve senin inadın gece takva sahibine nasip oldu*

Üçüncü bende *maklûb-i müstevâ* (polindrom) derler. Çünkü onun kelimelerindeki harflerin dizisi okuma yönünde okunacağı gibi, tersine de okunabilir. Yani onun harflerini ters çevirirsen, başka şekilde olur ve anlamı da ilk yazıldığı halindeki gibidir ya da o cümleden başka bir cümle çıkar. Örnek:

رامش مرد گنج باری و قوت

“*Adamın itaati, yaratıcının ve gücün hazinesidir*”

Şu cümle de çıkar:

تو قوی را به جنگ در مشمار

“*Sen gücünü savaşta sayma*”

Ve aynı cümle çıkar. Örnek:

شکر به ترازوی وزارت برکش

“*Şekeri sadaretin terazisiyle tart*”

²¹² Şairi tespit edilemedi.

Tercî‘-i bend şöyledir: ^[258]

بقا و عزّ و فرّ، فوز عواقب بها ونوع زاد از عون و اهاب
امید آشیان شادی ما به حاصل آید از ادیال صاحب
کل ملکی کل ملکی کل ملک بهار نامیات ایمان راهب
ترازوی زر طرز وزرات بکاس فیض نان ضیف ساکب
تن ما خاک باب کاخ امن براه مامنت نمام هارب
کلام گنج رشحت قوت ناسک کسانت وقت حشر نگ مالک ²¹³

Bekâ, izzet ve güç akıbetin başarısıdır

Değer ve canlılar yaratıcının yardımılıdır

Bizim mutluluk yuvamızın umudu

Sahibin çarşafından çok iyi hâsıl olur

Her şeyin sahibi sensin, her şeyin sahibi sensin, her şeyin

Senin adının baharı rahibin imanıdır

Sedaret tarzının altın tartan terazisi

Misafirin ekmeğinin feyzidir kâseye dökülen

Varlığımız senin emniyet sarayının kapısının toprağıdır

Senin emniyet yoluna kaçır laf taşıyıcı

Söz, dindarın gücünden sızan hazinedir

Bazı kişiler kıyamet günü seni Malikk'in savaşına çağırır

Dördüncü bend *hayfâ* sanatına daırdır. Hayef, bir gözü mor diğer gözü beyaz olan ata derler. Burada murad, şairin veya kâtibin nazımda ya da nesirde bir kelimesi noktalı, bir kelimesi noktasız harflerden derlediği sözlerdir. Bu tercî‘de olduğu gibi:

محمد بن محمد مشّت عالم نبی علم غنی دل زین آدم
شدت محکوم جیش ملک تبت ملوک چین و حکام ختن هم
به چیز کس چنین مالک نخیزد مسلم شد همه خیرت مسلم

²¹³ Şairi tespit edilemedi.

بزی مادام زین عدل خفیت صعود تخت و عود بت همدم

ز تیغ و کلک تیز و ملک تختت نگارم بیش و امداد فتن کم

حصول زینت عاطل ز فیضت وصول بقیت عامل ز قبضت 214

Muhammed oğlu Muhammed, âlemin yumruğu

İlmin nebisi, gönül zenginliği, Adem'in süsü

Tebbet mülkünün ordusu sana esir oldu

Çin kralları Türkistan padişahları da

Kimsenin şeyine böyle bir mâlik kalkışamaz

Bütün iyilikler âşikâr oldu, âşikâr

Bu gizli adeletinle daima yaşa

Tahtın yükselişi ve dostun bahtının dönüşü

Kekin kılıcınla, keskin kaleminle ve tahtının mülküyle

Çok ekip dikmezdim; fitnecinin yardımcısı azdır

Senin fezyzinle nasipsizin süsünden ele geçen

Kabzanın hükmü bâki vuslattır

Beşinci bend **rektâ**dır. Rektâ, benekli koyuna derler. Burada murad, şairin ya da müellifin şiirde veya inşasında, harflerin biri noktalı biri noktasız olan kelimeleri kullanmasıdır. Bu şiirde en zor olanlarından biridir.

مزاج و خوی طبیعت منح زر باد صفات و خلق عقلت منح شر باد

از جان دشمنان از اشک خون رنگ ز رشک تو چون یاقوت و چو زر باد

مقرّ خل تو فرق صفاتست مقرّ ضد تو جوف سقر باد

ز ابر پر نم زریاش طبیعت ریاضِ حشمتِ پرویز تر باد

کجا بود و بود مثلت کی و جم برفعت از کی و جم حشر باد

نصرت حق و تابع قوت جد ندیمت عز و فاضع چرخ و فرقد²¹⁵

²¹⁴ Şairi tespit edilemedi.

²¹⁵ Şairi tespit edilemedi.

Tabiatının mizac ve huyu altın vermek olsun
Aklının sıfatı ve huyu şerre engel olsun
Düşmanların canından, kan renkli gözyaşından
Senin gıpta edişinden yakut gibi, tıpkı altın gibi olsun
Senin dostluğunun duruş yeri sıfatın üstüdür
Senin zıddının duruş yeri cehennemnin ortası olsun
Tabiatın altın yağdıran çok nemli bulutundan
Pervîz'in haşmetli bahçesi islansın
Nerede idi Key ve Cem ve nerededir senin gibisi?
Key'den ve Cem'den daha yüce yere haşretsinler seni
Hakkın yardımına ve atanın gücüne tabi ol
Yücelik nedimin, felek ve kutup yıldızın okçun olsun

Terci'in tamamı budur. Mevlâna Hasan-i Mütekellim, zevki çok zorlamıştır ve bazı sanatlarında zorlaştırma vardır. Kısacası, ifadelerinde bizzat iki dilde veya birkaç dilde kullanılan, anlamlı, eş anlamlı kelimeler kullanır. Bu beyitte olduğu gibi, şîr:

بادِ جنائی، جانِ بهاری، آبِ نباتی، ضدّ بی قراری

“Gönüllerin esintisisin, bahar rüzgârısın, can suyusun, huzursuzluğun zıddısın”

Şairlik sanatındaki önemli sanatlardan, güzel kurallardan biri, *tasrî'* dir. Bu sanat şöyledir: Şair veya müellif, nazım veya nesirde söz öğelerini kısım kısım yapar ve her lafzın karşılığında ^[259] vezin, harflerin sayısı ve *revî* harfleri bakımından uyumlu bir kelime getirir. Reşîd-i Vatvât'ın bu sanata dair “benden önce Arapların ve Acemlerin içinde hiç kimse tamamen sanatlı bir kaside söylememiştir” diye övündüğü bir kasidesi vardır. Halbuki Muhammed b. el-Mu'eyyidü'l-Bagdâdî el-Munşî'nin Reşîd'e cevaben yazdığı hepsi sanatlı otuz üç beytlik bir kasidesi vardır. Bununla birlikte o kasidede bir kaç sanata riayet etmiş ve bir kaç farklı bahir kullanmıştır. Harfleri topladığında birkaç beytinden bir ikisi başka bir beyte ayrılır. Bunu anlatmak uzun sürer. Şimdi burada söz ehline örnek olması için misal kabilinden bir iki beyt yazalım. O kasidenin matla beyti şudur, kaside:

ای ز افضال تو سایر شده اخبار هنر وی ز اقبال تو ظاهر شده اسرار ظفر²¹⁶

*Ey senin erdemliliğinden dolayı hüner haberleri temaşa edilen
Senin ikbal nden ötürü zafer sırlarının açığa çıktığı!*

Şimdi bu kasidenin bütün beytlerinden usulen ve ayrıntısıyla bir iki beyti burada zikredelim.

به کرم می ببری گوی سخا را ز فلک به درم می بخری حمد و ثنا را ز بشر
به گذر می بدری صف عدو را چو قضا به قدم می سپری فوق سها را چو قدر²¹⁷

*Cömertlik topunu kereminle felekten alıyorsun
İnsanoğlundan hamd ü senâyı dirhemle alırsın
Düşman safını kaza gibi yarıp geçersin
Kader gibi bulutları yürüyüp aşarsın*

Bu iki beyt, *takdîm*, *te'hîr*, *tatvîl*, *taksîr*, *ahz* ve *terk-i erkân* ile farklı vezinlerde on dört parçaya ayrılır, aslıyla on beş olur. Diğerlerini de bununla kıyas et.

İkincisi:

می ببری گوی سخا را ز فلک می بخری حمد و ثنا را ز بشر
بدری صف عدو را چو قضا سپری فوق سها را چو قدر

*Cömertlik topunu felekten alırsın
İnsanoğlundan hamd ü senâyı alırsın
Düşman safını kaza gibi yarararsın
Kader gibi bulutları aşarsın*

Üçüncüsü: Remel-i müseddes

به کرم می ببری گوی سخا به درم می بخری حمد ثنا

²¹⁶ Reşîduddîn-i Vatvât, *Dîvân-i Reşîduddîn-i Vatvât*, Ba Mukaddeme ve Tashih-i Saîd-i Nefîsî, Kitabhâne-i Bârânî, Tahran, 1339 hş., s. 175.

²¹⁷ Reşîduddîn-i Vatvât, *Dîvân-i Reşîduddîn-i Vatvât*, s. 173.

به گذر می بدری صفّ عدو به قدم می سپری فوق سها

Cömertlik topunu cömertliğine götürürsün

Hamd ü senâyı dirhemle alırsın

Düşman safını yarar geçersin

Bulutları adımlayarak aşarsın

Dördüncüsü: Remel-i mahbûn-i müsemmen

ز فلک می ببری گوی سخارا به کرم ز بشر می بخری حمد و ثنا را به درم

چو قضا می بدری صفّ عدو را به گذر چو قدر می سپری فوق سها را به قدم

Cömertlik topunu felekten alırsın kereminle

Beşerden hamd ü senâyı satın alırsın dirhem ile

Düşman safını yarar geçersin kaza gibi

Bulutları yürüyerek aşarsın kader gibi

Beşincisi: Remel-i mahbûn-i murebba‘

ببری گوی سخارا بخری حمد و ثنا را

بدری صفّ عدو را سپری فوق سها را

Cömertlik topunu götürürsün

Hamd ü senâyı satın alırsın

Düşman safını yararsın

Bulutları aşarsın

Altıncısı: Recez-i matviyy-i murebba‘

گوی سخارا می ببری حمد و ثنا می بخری

صفّ عدو می بدری فوق سها می سپری

Cömertlik topunu götürürsün

Hamd ü sena satın alırsın

Düşman safını yararsın

Bulutları aşarsın

[260] **Yedincisi: Recez-i matviyy-i murebba‘**

ز فلک می ببری گوی سخا ز بشر می بخری حمد و ثنا

چو قضا می بدری صف عدو چو قدر می سپری فوق سها

Felekten alırsın cömertlik topunu

Beşerden satın alısın hamd ü senayı

Kaza gibi yararsın düşman safını

Kader gibi aşarsın bulutları

Sekizincisi: Remel-i mahbûn-i museddes

ز فلک گوی سخا را به کرم می ببری ز بشر حمد و ثنا را به درم می بخری

چو قضا صف عدو را به گذر می بدری چو قدر فوق سها را به قدم می سپری

Felekten cömertlik topunu kereminle alırsın

Hamd ü senayı beşerden dirhemle satın alırsın

Kaza gibi düşman safını geçip yararsın

Kader gibi bulutları adımınla aşarsın

Dokuzuncusu: Remel-i mahbûn-i musemmen

گوی سخا را به کرم می ببری حمد و ثنا را به درم می بخری

صف عدو را به گذر می بدری فوق سها را به قدم می سپری

Cömertlik topunu kereminle alırsın

Hamd ü senayı dirhemle satın alırsın

Düşman safını geçip yararsın

Bulutları adımınla aşarsın

Onuncusu: Recez-i mutaviyy-i museddes

ز فلک گوی سخا را ببری ز بشر حمد و ثنا را بخری
چو قضا صف عدو را بدری به قدم فوق سها را سپری

Felekten cömertlik topunu alırsın
Beşerden hamd ü senayı satın alırsın
Kaza gibi düşman safını yararsın
Adımınla bulutları aşarsın

On birincisi: Remel-i mahbûn-i museddes

به کرم گوی سخا را ز فلک می ببری به درم حمد و ثنا را ز بشر می بخری
به گذر صف عدو را می بدری به قدم فرق سها را می سپری

Kereminle cömertlik topunu felekten alırsın
Dirhemle hamd ü senayı beşerden satın alırsın
Geçip düşman safını yararsın
Adımınla bulutları aşarsın

On ikincisi: Mahbûn-i museddes

به کرم گوی سخا را ز فلک می ببری به درم حمد و ثنا را ز بشر می بخری
به گذر صف عدو را چو قضا می بدری به قدم فرق سها را چو قدر می سپری

Kereminle cömertlik topunu felekten alıyorsun
Dirhemle hamd ü senayı beşerden satın alırsın
Geçip düşman safını kaza gibi yarıyorsun
Adımınla bulutlardan kader gibi aşıyorsun

On üçüncüsü: Remel-i mahbûn-i musemmen

گوی سخا را ز فلک می ببری حمد و ثنا را ز بشر می بخری
صف عدو را چو قضا می بدری فرق سها را چو قدر می بسپری

*Cömertlik topunu felekten alırsın
Hamd ü senayı beşerden satın alırsın
Düşman safını kaza gibi dağıtırsın
Bulutları kader gibi aşarsın*

Bu kasidedeki tek bir dairede esasları ve fûruğlarıyla zikredilen iki bahirde bahsi geçen sebeplerin farklılıkları bunlar idi. Biz burada bütün sebeplerin, fûruların ve aruz rûkunlarının adlarını nazmederek bu sanata ilgi duyanlara yadigâr kalması için yazalım; dinle:

فکن ساکن به دهر از هر سبب بخوان خبن و طی قبض و کف بر رتب²¹⁸

*Ne sebeple olursa olsun dehr'i sakin kıl
Habr, tayy ve keff oku sırasıyla*

Yani ikincisi, dördüncüsü, beşincisi ve yedincisi sakin. **Mahbûn**, Fâ'ilâtün'den fe'ilâtün gibi. **Mutavvî**, müstef'ilün'den müfte'ilün gibi. ^[261] **Makbûz**, mefâ'ilün'den mefâ'il gibi ve mekfûf fâ'ilâtün'den fâ'ilât gibi.

بود قصر حذفش به اسکان قبل بود حذف از اخر اسقاط خبل

*Öncekinin sükûnuyla onu hazfedersen kasr olur
Sondan sin ve fâyı düşürürsen hazf olur*

Maksûr, fâ'ilâtün'den fâ'ilân gibi ve **mahzûf**, fe'ülün'den fe'il gibi.

سکون دوم و پنجم اضمار و عصب ز وافر سقوط نخست است غضب

*İkincisinin ve beşincisinin sükûnu izmâr ve 'gazb
Vâfirden ilkini düşürmektir gazb*

Muzmer, mütefâ'ilün'den müstef'ilün gibi; ma'sûb, müfâ'iletün'den mefâ'ilün gibi; **a'sab**, müfâ'iletün'den müfte'ilün gibi.

ز آخر بود حذف مقرون صلح سیم کسف و اسکانش وقف است و تلم

²¹⁸ Şairi tespit edilemedi.

Salm'e yakın olanın sondan hazfidir
Kesf'in üçüncüsü ve sükûnda durma ve selm

Eslem, fe'ûlün'den fe'ilün gibi; makrûn, mef'ûlân'dan fe'ûlân gibi.

فعلون بلا فا ز مجموع اخير چو قصر است قطع و حذذ جمله گیر

Hepsinin sonundaki fe'ûlün fâ'sız
Kat ' ve harez kasr gibidir, hepsine kıyasla

Tamamından, **veted** kastedilmektedir. Yani maksûrda vetedin sondan bir önceki harfin sükûnuyla harf sakin olur. Tamamına da bu uygulanır. **Maktû'**, müstef'ilünden mef'ûlün gibi; **ahz**, tamamında veted'i atmaktır, mütefâ'ilün'den fe'ilün gibi.

ز مجموع اول فکن خرم خوان خرب خرم مکفوف باشد بدان

Tamamından önce kaldır, hurrem oku
Harb hurrem mekfûf olur bilesin

Ahrem, mefâ'ilün'den mef'ûlün gibi.

چو با طی کف و خبن و خبل است و شکل بر اضمار شد خبن و طی وقص و جزل

Tayy ile kef, hebn, habl ve şekl olursa
Habn, tayy, vakas ve cezl izmâr üzere olur

Tayy denildi; mahbûn, mef'ûlât'tan fe'ilât; meşkûl fâ'ilâtün'den fe'ilât gibi. **İzmâr**'dan sonra, **habn**, tayy **vakas**'tan ibarettir. **Mevkûs**, mütefâ'ilün'den mefâ'ilün gibi; mahzûl, mütefâ'ilün'den müfte'ilün gibi.

چو عصب به کف نقص و با قبض عقل یقین ثلم با قبض ثرم است و کبل

Asb gibi, yedinci harfi eksilt ve akl'daki lamı at
Fâ ve nûn harfinin hazfiyla selm'e benzer kebl gibi

Menkûs, müfâ'aletün'den mefâ'ilün gibi; ma'kûl, mütefâ'ilün'den müfte'ilün gibi. **Selm** ve **kabz**'a esrem derler fe'ûlün'den fi'l gibi. **Mekbûl**, müstef'ilün'den fe'ûlün gibi.

قطع با خبن و حذف عبارت از بتر ولی خرم مقبوض را نام شتر

Kat', habn ve hazf ile beter'den ibarettir

Fakat harm ve makbûz'a şetr derler

Kat', habn ve hazf ile ebter'den ibarettir, fe'ûlün'den fa' gibi. Harm ve kabz'a eşter derler, mefâ'ilün'den fâ'ilün gibi.

شده خرب معصوب را قطف نام چو اضمار مخبون مشعت مدام

Harb ve ma'sûbun adı katf oldu

İzmâr ve mahbûn gibi daima müşa'astır

Maktûf, müfâ'aletün'den fe'ûlün gibi; müşa'as fâ'ilâtün'den mef'ûlün gibi.

چو با عقل و با نقص اعصاب است [262] رجم اعقص اقصم لقب اصوب است

'Akl ve naks ile a'sab'tır

A'kas ve aksam'ı taşlamanın adı asvab'tır

Yani *'ilel-i selâseye a'sab* derler, bu da *rejm*'dir mefâ'ilün'den fâ'ilün gibi; *a'kas*, müfâ'aletün'den fe'ûlün gibi; *aksam*, müfâ'aletün'den mef'ûlün gibi.

ز مصراع رکنی رود جزء گوی چو نهک از یکی بیت ثلثان او

Mısradan bir rükün düşer ona cüz de

Bir beytin üçte biri kadar küçülür

Yani rükünlerden bir rükün düşerse, ona *mezcû* derler ve eğer üçte biri düşerse, ona *menhûk* derler.

ز بیته چو شد نصف او شطر خوان زیادات در اولش خرم دان

Bir beyitten yarısı giderse şatr de

Başında zâid olursa bil ki harm'dır

Yani eğer bir beytin yarısı atılırsa *meştûr* derler. Eğer beytin evveline bir şey eklenirse ona *ahrem* derler.

پس از رکن کامل خفیفی فزای مرفل همی خوانش ای رهنمای

Tam bir rükunden sonra bir hafif ekle

Sen ona hep mureffel der ey rehber

Yani tam bir rükundan sonra hafif bir sebep eklenirse ona *mureffel* derler. Mütefâ‘ilün’den mütefâ‘ilâtün gibi. *Müzâl* şudur: Bir veted’e bir sakin eklemektir, o da rüknün sonunda olur. Yani *müzâl* veted’e bir sakin eklemektir, müstef‘ilün’den müstef‘ilân gibi.

سبب کوست بر فاعلاتن اخير برو ساکن افزای و تسبیغ گیر

Son fâ‘ilâtün üzerine sakin eklemek

Sebeptir; bunu da tesbîg bil

Fâ‘ilâtün’ün sebebine sakin eklediklerinde buna *tesbîg* derler, fâ‘ilâtün’den fâ‘iliyyân’ın *müsebbig*’i gibi. İşte bunlar, şiir bahirleri rükünleri usulünce tatbik edilen fûrûâtın isimleridir.

Ancak her birinin niteliği ve bilgisi benim haddime değildir. Fakat biri bahirlerin ve beş dairenin usullerini yaygın olduğu şekliyle en kısa haliyle not etmek isterse, Sadriş-Şeri‘a’nın beş beytini ezberlemelidir. O daire ve usulleri kapsar. O ayrı bir sanattır; tecnise işarettir. Meş‘as ve bahirlerdir, tarsî‘ sanatı ve bahirlerine dairdir. Endulusî kendi ‘Arûz’unda beytlerde çokça zorlama yaptıysa da onun sanatındaki tekellûf ve tahallûfû ayrıntıdadır. Bunun tekellûfû ise usuldedir. O beş beyt şunlardır, nazm:

أئل عدتی كفت العدى عنك مسنول	اطل مدتی بسط المدى منك مأمول
لطقت بهنّ عدی تجاهر فی العلی	كمالا توفّر حظنا بمكارم
اغان قد سمعنا من غوانیها	هزجنا رملا ارجوزة فیها
ما حف من قصب قل فی ارضینا	شرح اخترع محبث سرع لنا
و راعیته مدّه اذ رعانی	تقاربتہ راکضا اذ دعانی

[263] Eğer bütün bahir ve sanatları tek bir kasidede toplamak isteseler o kaside Hâce Selmân’ın divanından başkası olmaz. Ancak, bu zorluklar bizim zamanımızda çok karmaşık hale gelmiştir. Çünkü bu zamanın insanı bunları eski takvim yaprakları mesabesinde görür. Sözüün özü vardır ve ruha hitap etmelidir. Bunların hepsi perdenin nakışları gibidir. Bilinmeye değerdirler, söylemeye değer değil.

Şairlikteki zorlukları madem anladın, şimdi başka zorlukların da olduğunu bilmen gerekir. Ona doğru gibi görünen yanlış sözler (mumevvehât) derler. Yani gerçekdışı kelimelerdir. Kabiliyetsizler bunları safsata ve hakikat dışı lafızlarla anlamsızlaştırarak yanlış ve hatalı kullanırlar. Nitekim bu tarihten önce Şeyh Kemâl-i Hocendî zamanında Tebriz'in kötü niyetlilerinin Kemâl'i anlamak ve anlatmak üzere iki beyt derlemişlerdi. Hakikatte o beytin yakın anlamı şudur, nazm:

صبح چو بر خط افق جلوه دهد بدیع را مرکز گل عنان کشد نه فلک سریع را
سیر سریع فرقدان از فلک حمایلی شکل مثلثی دهد شش جهت ربیع را

*Sabah ufuk çizgisinde yeni haliyle görününce
Gülün ortası dokuz feleğe doğru mahmuzlar hızla
Ferkadanın yörüngesinde hızla dönüşü
Rebi' aylarında altı yönde üçgen bir şekil oluşturur*

Bu sözlerdeki mükemmelliğe kabiliyetli dürüst kişilerden başkası hüküm veremez. Bu yüzden şair, bütün ilimleri öğrenmek zorundadır, demişlerdir. Fakat bu söz bilen için gerekli değildir. Aksine büyükler, her kim bir iş yapıyorsa, sihir dahi olsa, o işi tam anlamıyla bilmesi gerektiğini söylemişlerdir. Firavun'un sihirbazları sihirin kusursuz olmasından dolayı iman ile şereflendiler. O halde söz erbabına her bir ilimden bilgisi olması vacibtir. Şairce fesahat ile değil, sözün bütün sistematüğini içeren feraset ilmiyle onun manasını çözebilmelidirler. Çünkü, aklın yolu birdir. Söz söyleme biçimi, insan suretinin biçimi hükmündedir. İnsanın özelliklerini, onun görünüşünün niteliğinden ve niceliğinden anlarlar. Yaradılış güzelliği, huy güzelliğine bağlıdır. Nitekim estetik ilminde şöyle derler: Aşırı beyaz renk morluğa çalar. Gözün renkli oluşu, asık suratlılığa, utanmazlığa, ihanete, fasıklığa ve akıl kıtlığına delildir. Bu alametlerle birlikte, ince çeneli, köse, dik bakışlı, geniş alınlı ve başının üzerinde çok fazla tüy olursa böyle birinden zehirli yılandan kaçır gibi kaçmak gerektiğini söylemişlerdir. Saç, iyi ve yumuşak saç, cesaretin ve akıl sağlığının göstergesidir. Yumuşak saç, korkaklığın ve kıt anlamanın nişanesidir. Göğüs ve karın bölgesinde çokça kılın olması, vahşi tabiatlı olmanın ve anlayışsızlığın işaretidir. Sarı saçlı olmak ahmaklık ve zorbalık ve çabuk

öfkelenmenin alâmetidir. Siyah saç, akıllılığın ve emanete sadık olmanın alâmetidir. Normal kırmızı ve siyah arası renkli saç, ^[264] soğukkanlı olmanın nişanesidir. Üzerinde çizgi ve boynuz olmayan geniş alın, husumet ve gevezelik alâmetidir. Dar ve pürüzsüz alın, adilik ve bayağılık işaretidir. Üzerinde boynuz olan normal alın doğruluk, sevgi, anlayışlılık, akıllılık, uyanıklık ve tedbirlilik alâmetidir. [Kepçe kulak ?], zekâ ve anlayış alâmetidir, fakat genellikle asabî olurlar. Küçük kulak ahmaklık ve hırsızlık nişanesidir. Büyük ve çok kıllı kalın kaş, sözde kabalığın göstergesidir. Şakağa kadar çekik kaşlılık, dedikoduculuk ve kibir alâmetidir. Normal uzunluk ve kısalıktaki siyah kaş, anlayış ve dindarlık alâmetidir. Göz, gözler mavidir, keskin görüşlü iri göz, kıskançlık ve tembellik alâmetidir. Gözün kuru ve az hareketli oluşu, cahilliğinin ve hantallığının alâmetidir. Gözün hızlı hareket edişi ve keskin görüşü, hileciliğin, düzenbazlığın ve hırsızlığın nişanesidir. Gözün kırmızılığı cesaret ve kahramanlık göstergesidir. Gözbebeğinin çevresindeki sarı benekler, fitne ve fesadın alâmetidir. Normal büyüklük, küçüklük, siyahlık ve kırmızılıkta olan göz, anlayışlı, uyanık, doğru ve dindar oluşun göstergesidir. İnce burun yumuşaklık ve [?] alâmetidir. Eğri burun kahramanlık alâmeti, geniş burun şehvet ve dostluk alâmetidir. Burun deliklerinin geniş oluşu kıskançlık alâmetidir. Burun ortasının iriliği ya da burun ucunun genişliği konuşkanlığın ve yalancılığın alâmeti; normal irilik, incelik, uzunluk ve genişlikteki burun anlayışlı ve akıllı oluşun alâmetidir. Geniş ağız kahramanlık alâmetidir. Aralıklı dişler adaletin alâmetidir. Dudakların iriliği ahmaklık alâmetidir. Dudağın düzgün ya da kırmızı oluşu doğru karar vermenin alâmetidir. Eğri dişler, hile, oyun ve ihanet alâmetidir. Açık dişler, adalet, güvenilirlik ve düşüncelilik alâmetidir. Çok etli [?] yanak, cahillik ve kötü huyluluk alâmetidir. Pürüssüz yanağın yumşaklığı ve solgunluğu, kötü kalpliliğin ve kötü huyluluğun alâmetidir. İmâm Şâfi'î konuyla ilgili bu anlamda şu bir iki beyti buyurur, kıt'a:

و صفره وجه المر بغير على خمس الخصال الفتايح

بغا و افلاس و نوم و خسته و بغض على و هوا رأس الفتايح

Kişinin yüzündeki sarılık hastalığı yoksa

Bu beş kusurlu özelliğe delalet eder

Miskinlik, kötüleyicilik, cimrilik

Bütün kötülüklerin başı olan kindarlık

Bu alâmetlerin normali, itidal alâmetidir. Gür ses cesaret alâmetidir. İnce ses artniyet ve vesvesenin; normal ses özgüvenin ve kararlılığın oluşun alâmetidir. Genizden gelen ses, ahmaklık, kibir ve anlayışsızlık alâmetidir. Konuşmada ve oturmada vakurluk, kelimeleri seçerek konuşmak ve konuşurken elleri hareket ettirmek, akıllılık ve kararlılık alâmetidir. Kısa boyun, kötülük ve düzenbazlık; uzun ve ince boyun, korkaklık ve ahmaklık, kalın boyun cahillik ve oburluk, normal boyun doğruluk, adalet ve tedbirlilik alâmetidir. Büyük karın, ^[265] cahillik ve ahmaklık alâmetidir. Normal bir karın ve göğüs güzelliği iyi niyet ve temiz düşünce alâmetidir. Omuzların genişliği, cesaret ve akıllı oluş alâmeti; omuzların çelimsizliği, kötü huyluluğun ve kötü tabiatlılığın alâmetidir. El ve parmakların uzunluğu mesleklerde beceri ve tedbirlilik alâmetidir. [Baldır kalınlığı] bilgisiz ve sert mizaçlı oluşun alâmetidir. Feraset ilminin bazı nitelikleri bunlardır. Feraset sahibine bu kadarı yeter. Ancak sözün kompozisyonunda feraset ise, bu kitaptaki bilgilerin bütününden ibarettir. Kitapların anasından araştırınız.

DOKUZUNCU FASIL

^[266] Muammalardaki Zorlukların Beyanına Dair

Muamma ta'miye kökünden almışlar ve onu kelime olarak örtülü ve örtmek anlamında kullanmışlardır. Çünkü şair, herhangi bir sebepten dolayı kimse anlamasın diye kastettiği adı o kelimedede saklar. Bu sanat şiir sanatları içerisinde yer alsada söz üstatlarının buna çok iltifatı olmamıştır. Çünkü bu grup sanat erbabının kabiliyetleri bu dar sokağa sığmaz. Bu sanatın kendine özgü temrini vardır. Kibar tabiatlıların üslubu aşıkçadır. Bu sanat gazel üstatlarına ve geçim kaygısı olmayan, fakat keskin zihninde yed-i beyzâsı olanlara aittir. Ama sohbetin güzelliği ve duruluğu, şairin kastettiği manayı çıkarmadaki zorluğun kederiyle zayı olmamalıdır. “Güzel ve duru olanı al çirkin ve bulanık olanı bırak.” Onu söylemek ve anlamak kolaydır; kuralları da anlatılamayacak kadar çoktur. Bizim zamanımızın kuşağı, eski terimleri kaldırmanın peşindedir. Muamma lafzını, en güzel ifadeyle, muammanın zorluklarını bir kenara bırakarak kullanıyorlar. Nitekim Yunus adına şöyle muamma söylemişlerdir, muamma:

ارانی خالق الافلاک شمسا عین لا حا و قیل فی اسم الشمس معما

اگر ز شمع جمال تو دیده بر دوزم سر سنان تو بادا به جان آن دیده ²¹⁹

Eflak'ın yaratıcısı gösterdi bana güneş

Bir çeşmedir görünen ve denildi güneş adında muamma

Eğer cemalinin mumundan gözümü çekersem

O gözün yerine senin mızrağının ucu olur

Bu sanat, Maverâunnehir kibarlarının üslubu ise de temrini ve muamma tarzına uygunluğu itibarıyla o ülkenin kibar şairlerinin özelliği olduğu gibi nezaket, naz, işve ve gamze gerektirir. Fakat Horasan'da şimdilerde mükemmellik derecesine ve zirveye ulaşmış, belagat derecesine varmıştır. Gerçekte sevgilinin hayaliyle halvette olmak olan muammanın şekli, yalnızca anlamından ibaret olan bu halveti karartmamayı gerektirir. İlki şudur: Birden fazla olmamalıdır. Bu zamanda bir beyitte bir kaç ad söylerler. Kısacası, muamma çok ince ve tarife gerek olmayan bir sanattır. Alaya alınacak bir oyun değildir. Çünkü insanın diğer canlılara karşı üstünlük derecesi, ilminin, fikrinin, akletmesinin, idrakinin üstünlüğüyledir. İnsanın en üstünü ve âlimin üstünü bununla anlaşılır. Hiçbir incelik ve hakikat muammanın inceliklerinden değildir. Ancak yüceler yücesi her şeyden münezzehtir yaratıcı, mârifet bakımından muammadır. Beyt:

که کس نگشود و نگشاید به حکمت این معما را

Kimse bu muammayı hikmet ile açmamıştır açamaz da

Onun bilgisi insanın kendi bilgisine bağlı değildir. O da başka bir muammadır. Kâinatın muhtelif kurallarının tamamını şamildir. Hiçbir kuralsız bu esastan haberdar olamamıştır. Hiçbir yorumcu onun zorluğunu şerhedemedi. Hakikatte bütün peygamberler -onlara selam olsun- bu aslın kurallarının muammacılarıdır. Bütün ilahî sözler muammadır. Özellikle ^[267] Kur'ân-ı Kerim'den hurûf-i mukatta'a. Çünkü, Allah'tan ve ilimde âlim olanların dışında kimse onun anlamını bilmez. Bir söz vardır: "Kur'ân'ın karnı vardır ve karnının da yedi karın vardır." Bu manaya işaret eder.

²¹⁹ Şairi tespit edilemedi.

Bütün semavî kitaplarda olan Kur'an'da vardır. Bu da aynı anlama işaretler. İlmî meselelerin ve şer'î sözlerin çoğu muammadır, beş rükun gibi. Çünkü beş rükunun dereceleri vardır. Bazısı dörtlük namazdan, bazısı üçlük namazdandır. Zekâtın kaideleri, nisabın türleri gibi. Önce sütun nisabı beştir, sığırın ilk nisabı ve koyunun ilk nisabı kırktır. Altının ilk nisabı, yirmi miskaldır. Diğerlerini de böyle düşüneceğiz, çünkü her biri bir sorunu çözen muammadır. Bu zorluğun sırrını nübüvvet anahtarından başkası çözemez. Hatta kâinatın bütünü ve oluşumun hakikatleri muammadan ibarettir. Ya Rabbim! Eşyayı bana olduğu gibi göster. Enbiya (a.s.) ve evliya sözleri, kulluk karşılığıdır ve kinayedir, yedi karın iç içe sırasıyla. Çünkü muamma bir kaç kat iç içedir. "Sözleri işitip iyisine tabi olanlar." Her bir batın, insan batnından Kur'an'dan bir kata ulaşır ta yedinci batna kadar. Çünkü hakikatin batnı Kur'an'dır ve o batn zamanın sahibidir; o, İsm-i A'zamdır. Söz konusu beytin muamması insandır. Muamma kurallarının ilk kuralı, ilmin kapısı 'Alî b. Ebî Tâlib (r.a.), Hazret-i Muhammed Mustafa'nın (s.a.a.) mübarek adına, muamma söylemek istedi. Şöyle dedi: "Musa'ya iki defa vade verildi. Tabiatların aslı eyerin altına konuldu ve oturdu satranç bozuldu anlayıver." Muammanın araştırılmasının sonucu ve onun gerçeğinin açıklanması, durumun icabına münasip değildir. Şimdi onun cevherinin şerefine bir işaret yapıldı ve eğer bu sanatın kaidelerinin bilinmesine, muammaların detaylandırılmasına ve bu sanatın uzmanlarının değerli manalarını açıklamakla meşgul olursak kitabın son bahsi olacaktır. Uyku hali yorgunluğa, gevşekliğe sebep olacaktır. İki üç tane meşhur ve karmaşık muammayı çözüp yazarsak daha faydalı olur. Meslektaşlarımızın buna ihtiyacı yoktur. Allah en iyi bilendir.

Zorluklar:

در شش در است مهرة فکرت که نام کیست پنجی گرفته از دو طرف نقش پنج را

Düşüncenin boncuğu altı kapıda vardır, bu kimin adıdır?

Her iki taraftaki beşin resmini bir beş aldı

Bu, Efdaluddîn Hâkânî'nin muammasıdır. Muammanın matlaı şöyledir:

ای طبع بر گزیده که غواص پرده در بحر فکر خاطر دردا به سنج را

آن گنج سر به مهر که خاقانی اش نهاد طبع تو بر گشاد طلسمات گنج را

در شش در است مهره فکرت که نام کیست پنچی گرفته از دو طرف نقش پنج را

Ey ahlâkıyla seçkin, ey perdenin dalgıcı

Fikir deryasında dert hatırını en iyi ölçen

O hazinenin başındaki boncuğu Hâkânî koydu

Senin tabiatın hazinelerin büyülerini çözdü

Düşüncenin boncuğu altı kapıda vardır, bu kimin adıdır?

Her iki taraftaki beşin resmini bir beş aldı

Nakş-i penc' den murad ebced hesabına göre elli beştir. Elli nundur ve beş elli ve dokuzdur. Dokuz tâ olur. Elif ve 'aynın ortasına gelirse 'atâ olur. Başka türlü silâ ilkinin tersidir. Beşlik, iki taraftan beşin resmini alır ^[268] ve bu şöyledir: Beş geometride lâm şeklindedir ve lâm lafzı, ebced hesabına göre yetmiş bir olur. Beşin resmini iki taraftan aldığı zaman, yani beşi bin bin elif ve elifin resmi, bir bir ve bir lafzı, kırk ve kırk mim. Mim, geometride dokuz rakamına benzer. Dokuz 'atâ'nın katı olur. Ancak ikincisinin şerhinde zayıflık vardır. İmâmî Muammasının halli:

بی شک از حدّ عدد بیرون بود تصنیف کن

خمس و ثلث زوج فردی را که سدس خمس او

ضرب کن چون ضرب کردی آنگهی تضعیف کن

بر قرار خویش بار دیگرش در اصل مال

جمع کن نی نی که نصف ثلث را تحفیف کن

سدس عشر و ثلث او را باز با این هر دو قسم

اندرو پیوند چار و پنج را تالیف کن

کعب غین و جذر ظا را گر برون آری به فکر

گو امامی را به علم خویشتن تعریف کن

با محاسب گفتم اندر علم او اسمی به رمز

Kişinin eşinin sülüsü ve humusu, onun humusunun altıda biridir

Şüphesiz sayıların haddinden dışarı olur, sınıflandır

Malın aslıyla kararınca yeniden

Çarp, çarpınca o zaman böl

Onda birinin altıda birini ve onun üçte birini yine bu iki kısmın her birisiyle

Topla, hayır hayır üç parçaya böl

Gayın harfinin küp kökünü Za'nın kare kökünden çıkarırsan düşünerek

Bulduğun sayıyla dört ve beş'i bir birine doku

Muhasip'e dedim onun ilminin içinde bir isim vardır gizemli

Söyle bir İmâm'ı kendi ilmiyle târif et

Bunu bilmek hesap ilmine vakıf olmaya bağlıdır. Çözümlemek ilk önce sayının târifine dayanır. "Sayı, karaköklerinin toplamının yarısıdır" dedikleri gibi. Yani sayılar kendisinin karaköklerinin toplamının yarısına eşittir. Mesela: Dördün karaköğü ikidir, o beşin karaköğü ve üçün karaköküdür. Üç, dördün karakökünden ve ikinin karakökünden meydana gelir. İki, üçün karaköğü ve birin karaköküdür. Bu târife göre, bir sayı olmaz, çünkü onun kareköğü yoktur. Böylece o sayı haddinden dışarıda olur. Sayının tanımını öğrenmiş olduğuna göre şimdi sayının boş olmayacağını bil. Tam ya da tek sayıya bölünebilir. İkincisine tek sayı (ferdu'l-ferd) denir. Birinci kısmı görelim bakalım tam sayıya ve tek sayıya bölünebiliyor mu, bölünemiyor mu? Olursa, çift sayılar (zevcu'l-zevc) denir. Bölüm tam sayı olarak çıkmazsa, küsuratlıdır.

Bu mukaddime anlaşıldığına göre bilmek gerek ki burada küsurattan kasıt, otuz sayıdır; çünkü beş bölü altısı sayı sınırından hariç olan başka bir sayı yoktur. Çünkü otuzun beşte biri, altıdır. Ve altının altıda biri, birdir. Ve bir sınırın dışındadır. Anlaşılmaktadır ki ferdu'l-cevzden murad, otuz sayıdır. Bil ki buradaki asıl gaye, onun otuz beş bölü altısıdır. Otuzun beşte biri, altıdır. Altının üçte biri ikidir. Onu böldüğünde bir olur ve bir eliftir. Kendi kararına göre, tasniften önce malın aslında ki otuzun altıda biridir. Bu ikisini on ile çarparsan iki on, yirmi olur. Çarpıtığında katlamalısın yani yirmiye katladığın zaman, kırk olur ve kırk mimdir. Elif ve mim hâsıl oldu. Altıda birliği ve onun altı birinin öşrü, bu her iki bölümle yani zevcu'l-ferdin altıda biri otuzdur. Onun altıda biri, beş olur. Onun altıda birinin onda biri, yani otuzun üçte biri ondur ve öşürün onda biri kastedilmektedir ve oda altı olur. Yine bu her iki bölüm, kırk birdir. ^[269] Onun üçte birini yarıya düşürmek için topla yani otuzun üçte birinin yarısını çıkardığın zaman o beştir. Bir kalır elif için, çünkü bu elifi mim ile toplarsan emmâ (42) olur. Gaynın küp kökü ve za'nın karekökünü katlayarak çarparsan mesela; ikiyi dörtle, ikinin küp köküne ka'b derler. Sekize küp derler veya karesi olarak tayin edilir. Dördün karesi mesela on altı olduğu gibi. Karekökünü bu kare ile çarparlarsa yani dördü on altıyla, on altıyı dört defa çarparlar. Küp kökünün tanımını anlayınca, bil ki gayından murad, bin sayıdır.

Onun küp kökünden maksat ondur. Karekökü ondan ibarettir. Bir sayıyı eşit olarak çarpasın; mesela ikiyi iki ile çarparsan, çarpılanı karekökün çarpanından elde edileni kare olarak bilirler. Şimdi bilmelisin ki za'dan maksat dokuz yüzdür. Otuz amaçlanmaktadır. Anlatılan kurala göre, on küp kökünü, otuz kareköküyle toplarsan kırk olur ve kırk mimdir. Mim emmâ lafzıyla hâsıl olur, bir ek ile İmâm olur. Onun içine dört ve beş eklendiğinde birleştire. Yani dört dal'dır ve beş hiye. Dal lafzı on sayıdır, on iki amaçlandığı içindir. Öyle yorumlarsan bir İmâmî olur, vesselâm. Bu muammanın yazımında her ne kadar çok düşünülmüş ise de bunun kompozisyonu net değildir. Muamma:

ز دلبر بوسه‌یی کردم تمنًا که واجب بود، حسنش را زکاتی
به تازی و دری و قلب و تصحیف بهاری آن ز من خواهد براتی

Dilberden bir öpücük rica ettim

Çünkü güzelliğinin zekatı olarak vermesi vacipti

Sırasıyla Arapçadan Farsçaya dönüştür ve anlamını değiştir

Baharda o benden bir berat ister

Zor muammalardan bir başkası da budur. Zikredilen dillerde kelimeyi harf harf eşleştirmekle isim hâsıl olur. Nitekim berattan murad da, noktalı harflerini değiştirmiş haliyle bezât'tır. **Bezât**, bâzân'ın (büyük pirinç leğen) çoğuludur. Bâzân noktalı harfleri değiştirilerek bârân (yağmur) olur. Farsça **bârân**, reş'dir (çisenti). **Reş**'in değiştirilmiş şekli şer'dir. **Şerden** murad da kötülüktür. Bedî, noktalı harfleri değiştirilerek nedy'dir. **Nedy**'in Farsçası nemdir ve nem'in değiştirilmiş hali yemdir. Yem'in tersten okunuşu meydri. Mey'e Arapçada **râh** (sevinç) derler. Râh'ın çevrilip okunması harr'dır. Farsçada **harr germ** (sıcaklık) demektir. Germ'i cinas yaptığı zaman kerm olur. Kerm ise **rezdir** (üzüm). **Rezi**'n noktalarını değiştirdiğinde zer olur. Fakat zer'in muamması bizim zamanımızda rezi çözer.

ONUNCU FASIL

[270] **Lugazın Sırlarına Dair**

Bu özelliğe Acem dilinde *çîstân* (bulmaca) derler. Bu, şiirin en son mertebesi olup şiire mahsus değildir. Orta seviyedeki insanların hepsi bunu bilirler. Çünkü onun özelliklerinin bilinmesi bir terim ve ıstılaha bağlı değildir. Genellikle çocukların zihin algılarının ve hatırlama güçlerinin berraklığı sebebiyle, onu kavramaları daha çabuk olur. Bu itibarla fazilet ehlinin ona fazlaca iltifatı yoktur. Bu gibi sanatlar, çocuk ruhlu sanatçıların mesleğidir ve halk arasında ünlünen lugazlardır. Nitekim onun anlatılan kurallarınca söylenmemiş, aksine bir kesim onun niteliklerini düşürmüştür. Çoğunluk ve yaygın kanı itibarıyla hiç birisi de benimsememiştir.

گاه چون بدر و گه هلال بود	لغز چیست؟ آن لعبتی که صورتِ او
با زر و سیمش اتصال بود	مس و سیماب در دهان دارد
عمر او در جهان دو سال بود	چار سر دارد و سه پا و دو روی
گاه گهی نیز چون غزال بود	گاه گهی همچو شیر غُرّان است
گاه گهی نیز در جوال بود	گرچه با عقل و با تمییز بود
راست بر صورتِ غزال بود	در دویدن چو در هوا نگرد
گاه بر قُله جبال بود	گاه در دکان زر بود جایش
مثل او در جهان محال بود	هرکه بشکافد این معما را

Lugaz nedir? O bir oyuncaktır; onun şekli

Bazen dolunay gibidir, bazen de hilal

Ağzında bakır ve cıva vardır

Onun altın ve gümüşle ilgisi vardır

Dört başı, üç ayağı, iki yüzü vardır

Dünyadaki ömrü iki yıldır

*Bazen kükreyen aslan gibidir
Bazen de tıpkı bir ceylan gibidir*

*Gerçi akıla ve temyîz ile birlikte ise de
Bazen de torbaya konur*

*Koşarken havaya baktığında
Tam da bir ceylana benzer*

*Bazen yeri altın madenindedir
Bazen dağın zirvesinde olur*

*Kim bu muammayı çözerse
Onun gibisi cihanda zor bulunur*

Bil ki; halkın çoğu bu ifadelerin tavlaya dair olduğunu bilir. Bedr ve hilâl, tahtanın vasfıdır. Dizdikleri zaman dolunay, topladıklarında hilâl şeklini alır. Bakır, cıva, altın, gümüş, tavlacıların ustalığı derecesinde oyunda kıldıkları pullardan ibarettir. Onu bir zar kutusuna koyarlar ve bakır sıfatlı kutu ve cıva sıfatlı zar, derler. İki sahte zarı da civayla sıvarlar zar gibi kullanılsın diye. Dört baş, tavla tahtasının dört köşesidir. Üç ayak, onun üç köşesinden ibarettir. İki yüz, tavla tahtasının iki yüzeyini anlatmak için kinayeli kullanılmıştır. Biri tavla içindir diğeri de satranç için. Onun ömrü cihanda iki yıl olur sözü de, onun iki tahtasından kinayedir. Çünkü Farsçada yılın karşılığı olan sâl, ağaç anlamında kullanılmaktadır. Böylece ağaç parçası ondan kinaye olarak kullanılmıştır. Bazısı her iki siyah ve beyaz tavla pulu grubunu ay ve ömür saymışlardır. Bazen bulut gibi gürlür. Tavla zarlarını atarken, zar kabının sesi bazen aynı ceylan gibidir. Zarların vasfı onun kaçıışı gibidir. ^[271] Gerçi akıl ve temyîz ile ise de, bazen de torbaya konur. Torbaya konmasının vasfıdır.

گاه در کان زر بود جایش گاه بر قله جبال بود

*Bazen yeri altın madenindedir
Bazen dağın zirvesinde olur*

Bu beyt ona gerekli vasıflardan olmayıp eşyanın kendisinde olması gerekenlerdendir. Bu itibarla der ki, tavlayı altın ile gümüş arasında oynarlar ve dağın zirvesi de, onun torbasını bir çiviye asmalarıdır. Ama başka bir grup şöyle demiştir: Bu demircilerin körüğünün vasfıdır. Havayla dolduğunda dolunay olur, boşaldığında hilal vafını kazanır. Ağzında bakır ve civa vardır. Bakır onun oluşudur, yani başı bakır ve civa karışımı olan oluk. Altın ve gümüşle alâkalıdır. “Dört başı, üç ayağı ve iki yüzü vardır” sözü demircilerin körüğünün dört köşesinin vasfıdır. İki sabit özelliğiyle sabitlenir. Biri, ocakta olan ayaktır; dünyadaki ömrü iki yıldır, onun iki yanının vasfıdır. Hareket ettirildiği iki ağaç sapıyla gürleyen bulut gibidir. Hava üfürmesinin vasfı bazen de tıpkı ceylem gibidir. Havayla dolmasının ve hava üfürmesinin vasfı, kuyumcuların körüğü gibidir. Akıl ve temyiz ile birlikte ise de bazen de torbaya girer. Kuyumcunun körüğünün çuvalda taşındığı vakidir. Bazen yeri, altın madenindedir, bazen dağın zirvesinde olur. Dağdan altın ve gümüş çıkarılanların körüğü gibi, [?] ve benzerleri. Bazıları bu lugazdan yün çıkırığı anlaşılır der ve zikredilen vasıfları ona yakıştırırlar, vesselâm.

Bu uygun yorumlardan belirtilen anlamlardaki zorlukların şerhinin yapılmış olması gerekmez. Özetle; meselenin şekli ile tatbik edilebilecek şekilde yorum yapılmalıdır. Belki de manadan daha güzel ve daha evlâ bir maksat olabilir. Ancak sırların çözümü ve kapalılığın giderilmesi dürüstlüğe ve sezgi kabiliyetine bağlıdır güçlü yatkınlıkla birlikte. Ancak bu üç şart, kalp temizliğine ve ve kalp huzuruna bağlıdır. Yatkınlığa ve dürüstlüğe rağmen gönül ve zihin hazır değilse on mana kapısına ulaşamaz. Sadece baştaki gözle sezgi âlemi görülemez. Sadece baştaki gözle mana âlemi görülemez, ancak gönül gözüyle görülebilir. Peygamberimiz Hazretlerinin (s.a.a.) buyurduğu gibi: “İlim ikidir. Lisan ilmi; o Adem oğluna Allah'ın (c.c.) delilidir. Kalp ilmi; o işitenin ilmidir.” Yine bu manada Hazret-i Resûl-i Ekrem (s.a.a.) buyurmuştur: “İlim gizli olanları açığa çıkarandır, defterlere yazılanlar değil. Bu ilim keşiftir ve onun şartı haktan başkasını bırakmaktır. Fakat mantık ilmi de onun şartıdır. İfade edildiği gibi huzur ve esenliktir. Yüce Allah'ın (c.c.) buyurduğu gibi: “O gün malın ve evladın faydası olmaz; ancak Allah'ın huzuruna tertemiz huzurlu kalple gelenlerin dışında.” Mizac sahibi kişilerin, iç huzuru ve moral düzgünlüğünden başka çareleri yoktur. Her ne kadar itidal derecesine tâbi olsalar da ^[273] bunu korumanın ve eğitmenin şartları vardır. Nitekim bunun tamamlanması ve azaltılması hususunda nebilerin ve bilgelerin sözleri vardır.

Bazı sebepler vardır ki hafıza eksikliğine sebep olur, unutkanlığı tetikler ve kalbi körleştirir. Burada zikrederim. Çeşitli meşayih kitaplarında zikredildiği gibi, unutkanlığı artıran etkin nedenler, zina, gıybet, alaycılık, cünupken Kur'ân okumak, durgun suya idrar yapmak, mescitte süslenmek, ağaç altına idrar yapmak, mezar taşlarını okumak, çokça gülmek, aşırı şaka yapmak, fazla et yemek, uzuvlara ağırlık bindirmek, kazandan tabağa çekmeden yemek yemek, çok sıcak yemek, enseden hacamat yaptırmak, ekşi elma yemek, sıcak ekmek yemek, hamamda kadına bakmak, farenin artığını içmek, yol üstüne idrar yapmak, hamama idrar yapmak, hamamdan çıkarken pantolona yüzünü silmek, hamama örtüsüz girmek, hamamda okumak, başkasının tarağıyla taranmak, sebepsiz olarak erkeğe bakmak, ilişki halindeyken ilişki mahalline bakmak, aybaşı halindeyken ilişkide bulunmak, bitlenmek, iki kadının arasında yürümek, deve katarlarının arasında yürümek, uyurken pantolon ve mendili başının altına koymak olduğu yazmaktadır. Ancak kalp ve zihnin huzuruna, mutluluğuna, neşeye ve saadete sebep olan nedenleri saymayı, tabiat yorgunluğuna verip bahane üretmenin tersini icra edelim. Konumuz da bunu gerektirmez. Kıta:

گفت حکیمی که مفرح بود روی خوش و لحن خوش و بوستان
هست ولیکن نبود نزد عقل هیچ مفرح چو رخ دوستان²²⁰

Yürek ferahlatan bir filozof şöyle dedi:

Güzel bir yüz, bir söz, bir bahçe

Vardır ama aklın yanında değildir

Dostların yüzü gibi ferahlatan

Şimdi kitaba kelamın anlamlarını tamamlayarak son verelim. Bizim kelimamızın sırları kelam olmayandır. Hakikatler denizinin ucu bucağı yoktur. Nitekim şöyle derler:

تا قیامت گر نویسم زین کلام صد قیامت بگذرد وین نا تمام²²¹

Kıyamete kadar bu söze dair yazsam

Yüz kıyamet geçer de bu söz bitmez

²²⁰ Senâi-yi Gaznevî, *Dîvân-i Ebu'l-Mecd Hakîm Mecdûd b. Âdem Senâi-yi Gaznevî*, be İhtimâm-i Muderris-i Rezevî, İntişârât-i Senâi, Tahran, 1362 hş., s. 1086.

²²¹ Mevlânâ Celâleddîn-i Muhammed Belhî-i Rûmî, *Mesnevî-i Ma'nevî*, Ber Esâs-ı Nusha-i Konya Mektub be Sal-i 677 k., İntişârât-i Dustân, Tahran, 1386, s. 452.

Şimdi çok açık ve çok meşhur olanın sırları ve zorlukları içtihat yoluyla güç ve imkân ölçüsünde bu kitapta yazıldı. Kalan konuları da ömrün kalan kısmına havale etmişiniz. En büyük zorluk meselesinin şerhi ileride yapılacaktır. Bu zorluğun hallini Allah bizlere ve bütün inanan müminlere kolaylaştırın. O da zorlukların en zorudur, İbn Sînâ'nın dediği gibi:

از جرمِ گلِ سیاه تا اوجِ زحل کردم همه مشکلاتِ گیتی را حل

هر بند که بسته بود از مکر و حیل آن بند گشاده شد مگر بندِ اجل²²²

Siyah çamurun çökeltisinden ta zühalin zirvesine kadar

Dünyanın bütün sorunlarını çözdüm

Hile ve kurnazlıkla düğümlenen her düğüm

Çözüldü de ecel düğümü hariç

Her şeyden arı ve beri ulular ulusu Allah'a (c.c.) hamd olsun. Her şeyden önce başlangıçtan bitişe kadar, peygamberlerden bilinenlere ve bilinmeyenlere, özellikle ceza gününe kadar nebilerin en üstün ve faziletlisi, Muhammed Mustafa (s.a.a.) hazretlerine, ailesine, ashabına, tabi olanlarına ve bütün müminlere selam olsun. Bu kitabın yazımı çok mübarek bir günde sona erdi.

Hayr üzere bitti.

Birinci beyit:

Bu beyitte şair, Hristiyanın (Yunan) yazısını ters olarak görmüştür. Çünkü soldan sağa yazılmaktadır ve rahip gibi, zincir taşımak, zincire bağlamak demektir; yani tıpkı keşişler gibi zincire bağlı olmak.

İkinci beyit:

Ruhûllah, Hazret-i İsa'nın (a.s.) lakabıdır, şair şöyle sorar: Acaba Hazret-i İsa (a.s.) bu kilisede değil mi ki zaman böyle bir deccallık eder? Hristiyanların inancına

²²² Şârihin İbn Sînâ'ya nispet ettiği rubai, 'Ömer Hayyâm'ın rubailerinde yer alır. Bk. *Rubâiyyât-i Hakîm Hayyâm-i Nîşâbü'rî*, Tehiyeye vü Tanzîm: Muhammed 'Alî-i Ferrûhî, İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1354, s. 31.

göre, Hazret-i İsa (a.s.) Deccal'ın yok edicisidir, yıkıcılığı o Hazret'in ikinci gelişinden önce, tamamlamış olacaktır.

Dördüncü beyit:

Hazret-i İsa'yı (a.s.) dördüncü semaya yükselttiler, dünyadan kendisiyle hiçbir şey götürmeme koşuluyla. Fakat gaflet ile cebinde bir iğne götürmüştü. O iğne diğer göklere yükselmesine engel oldu.

Altıncı beyit:

Yani günlerim keşişlerin elbisesi gibi, siyahtır. Her an inlemem bu yüzdendir.

On ikinci beyit:

Hâkanî şöyle sorar: Yarasa Hazret-i İsa'nın (a.s.) yanında nasıl rahat olsun? Hazret-i İsa (a.s.) güneşin yanında iken. Bu beyt de şairin umutsuzluğunu anlatmaktadır. Bu beyt 4. surenin 156. ayetine işaret eder. "Sözleriyle Meryem'e büyük bir iftira etmektedirler".

Yirmi sekiz, otuz bir ve kırkıncı beyitler:

Hâkanî sorar: İslâm dininde bütün bu zahmetleri çektikten sonra ondan geri dönmeli, Mesih dinine ve Mesih devletinin bayrağı altında sığınmalıdır. Ben, Nacirmeki ve Did Mahran, yani ben artık bundan sonra onlardan ayrılmayacağım.

SONUÇ

Şeyh Âzerî, on dördüncü yüzyılın sonları ile on beşinci yüzyılın ilk yarısında yaşamış, muhtelif konularda eserler kaleme almış bir yazar, şair ve şârihlendendir. 784/1382 yılında İsferyân'de doğmuştur. Babası, Serbedârî yönetiminde devlet hizmetinde bulunmuş Hâce 'Alî Melik'tir.

Âzerî, tasavvufa yöneldiği ilk dönemlerde Şeyh Muhyiddin Muhammed Gazâlî-i Tûsî'nin talebesi olmuş, Şâh Nî'metullâh-i Veli tarafından tarikat hırkası giymiştir.

Şeyh Âzerî, Divân, Behmennâme, 'Acâibu'l-Garâib, Mir'ât, Sa'yu's-Safâ, Tugrâ-yi Humâyûn, Miftâhu'l-Esrâr, Muntehâbu'l-Cevâhiru'l-Esrâr ve Cevâhiru'l-Esrâr adlı eserler yazmıştır. Zeylu'l-Feva'idi'l-Behâye ve Manzume-i Urûciyye isimli iki eser de kendisine nispet edilmektedir.

Şeyh Âzerî hakkında Türkiye'de gerek hayatı, gerekse eserleri hakkında pek fazla akademik çalışma ve yayın yapılmamıştır. Dolayısıyla bir şair ve şârih olarak şiir ve şair üzerine yaptığı değerlendirmeleri; şairler hakkında ifade ettiği kanaatleri dikkat çekici niteliktedir. Şiir ve şairliğe dair değerlendirmelerinde, Kur'ân ve sünnet sınırları içerisinde kalmış; Peygamber'in şiire bakışı, Hz. Ali ve İmam Zeynelâbidîn'in şiir ve şairliğe dair görüşleri üzerinde genişçe durarak Ehl-i Sünnet'in ve Ehl-i Beyt'in şiir ve şairlik konusundaki görüşleri kıyasa imkânı verecek şekilde bir arada değerlendirilmiştir. Şeyh Âzerî'nin poetikasından onun şiirde Attâr, Mevlânâ ve Câmî çizgisinde olduğunu söylemek mümkündür.

840/1438 yılında telif edilen *Cevâhiru'l-Esrâr*, Fars edebiyatı metin şerhi geleneğinin ilk ve önemli örneklerindedir. Hakânî, Attâr, Emîr Husrev-i Dihlevî gibi önemli şairlerin şiirlerinden seçilen özellikli beyitler şerh edilmiştir. Anlam bakımından zorluk arz eden beyitler esere dâhil edilmiştir. Beyitler daha çok felekiyyât, madenler ve oluşumları, yağmur, kar, sis ve benzeri hava şartlarının meydana gelişi gibi bilgi gerektiren beyitlerdir ve bu bakımdan beytin ilgili olduğu konu hakkında geniş bilgi aktarılmıştır. Şerh sırasında âyet ve hadislere sıkça yer verilmiş, yer yer kaynağın adı verilerek nakiller yapılmıştır. Şerhte gramer konularına değinilmemiş, kelime ya da cümle tahlili yapılmamıştır. Bu özellikleriyle *Cevâhiru'l-Esrâr*, klasik Türk edebiyatında şekillenmiş şerh anlayışı ve geleneği ile bir karşılaştırma imkânı da sunmaktadır.

EKLER

Ek-1 Meclisi Şurayı Milli kütüphanesi'ndeki *Cevâhiru'l-Esrâr* nüshasının ilk varağı

KAYNAKÇA

- Alpay, Gönül, *Çengname'de Musikî Terimleri (Perde, Nağme, Makam, Seyir, Şube, Âvâz)*, *AÜ DTCF. Felsefe Bölümü Dergisi*, Cilt: 10, Yıl: 1972.
- Aka, İsmail, "Timurlular", *DİA*, XL. cilt, s. 179.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*, Gazi Yayıncılık, Ankara :2014.
- Atalay, Mehmet "Zahîr-i Fâryâbî", *DİA*, XLIV. cilt, s. 88
- Beksa, A. Engin, "Timurlular", *DİA*, C. XLI. cilt, s. 181.
- Bocnurdî, Kâzım Mûsevî, *Dâiretu'l Ma'ârif-i Buzurg-i İslâmî*, Tahran, 1374 hş.
- Dâgistânî, 'Alî Kulî Vâle, *Tezkire-i Riyâzu's-Şu'arâ*, Tahran: İntişârât-i Esâtîr, 1384 hş.
- Dihhodâ, 'Alî Ekber, *Lugatnâme*, Cild-i Çehârum, Çâp-i Evvel, 1373 hş.
- Dihlevî, Emîr Husrev, *Dîvân-i Kâmil-i Emîr Husrev-i Dihlevî*, Musahhih: Sa'îd-i Nefîsî, Sâzmân-i İntişârât-i Câvidân, Tahran 1361 hş.
- Dîvân-i Kâmil-i Kemâluddîn Mes'ûd-i Hocendî*, Tashîh ve Tahşîye: Mecîd Şafak, Çâp-i Evvel, İntişârât-i Senâyî, Tahran, 1389 hş.
- Divan-ı Sultan Veled*, Nşr. F. Nafiz Uzluk, Uzluk Basımevi, İstanbul, 1941.
- Eflâkî, Ahmed, *Âriflerin Menkıbeleri*. [çev.] Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012.
- Enverî, Evhaduddîn, *Dîvân-i Enverî*, Tahran, İntişârât-i Sikke, 1370. hş.
- Enverî, 'Alî b. Muhammed, *Dîvân-i Enverî*, Be İhtimâm-i Muhammed Takî Muderris-i Rezevî, Cild-i Evvel, Çâp-i Çehârom, İntişârât-i 'İlmî yu Ferhengî, 1382 hş.
- Eraslan, Kemal, "Çağatay Edebiyatı", *DİA*, VIII. cilt, s. 172.
- Ergin, Ali Şakir, "Ferezdak", *DİA*, XII. cilt, s. 373.
- Fedaî, Seyyid Ahmed, *Cografyâ-yi Şehristân-i İsfarayîn*. Meşhed, İntişârât-i Âstân-i Kuds-i Rezevi, 1373 hş.
- Firûzanfer, Bediuzzemân, *Târîh-i Edebiyyât der İrân-i Asr-i Timuriyân*, Tahran, Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, 1347 hş.
- Gâznevî, Senâî, *Dîvân-i Ebu'l-Mecd Hekim Mecdûd b. Âdem Senâî-yi Gâznevî*, Tahran, İntişârât-i Senâî, 1362 hş.
- Gencevî, Nîzâmî, *Mahzenu'l-Esrâr*, Tahran, Matbaâ-i Armagan, 1320 hş.

Görgün, Tahsin “Kitâbu’l-Heyevân” *DİA*, XXVI. cilt, s. 107

Hakîkat, 'Abdurrâfi', *Târîh-i Nehzethâ-yi Fikrî-yi Îrâniyân*, Tahran, İntişârât-i Kâviyân, 1361. hş.

Hândmir, Gıyâseddîn b. Humâmuddîn, *Habibu's-Siyer fi Ahbârî Efradi'l Beşer*. Tahran : Kitabfurûşi Hiyâm, 1373. hş.

Hayyâm, Ömer, *Rubâiyyât-i Hekim Hayyâm-ı Nîşâbûrî*, Tahran, İntişârât-i Emîr, 1354 hş.

Hidâyet, Rıza Kulî Hân, *Tezkire-i Riyazu'l-Ârifin*, Tahran, Neşr-i Pejuhişgâh-i 'Ulûm-i İnsânî, 1316 hş.

Hinduşâh, Muhammed Kâsım, *Târîh-i Firişte*, Tahran : İntişârât-i Encumen-i Asar ve Mefahir-i Ferhengi, 1393 hş.

Huccetî, Hamîde-i, *Daneşnâme-i Edeb-i Fârsî*, Tahran : İntişârât-i Vazâret-i Ferheng ve İrşâd-i İslâmî, 1375.

Hurremşâhî, Behâ'uddîn, *Hâfıznâme*, Cild-i Evvel ve Devvom, Şirket-i İntişârât-i 'İlmî yu Ferhengî ve İntişârât-i Surûş, Tahran, 1366 hş.

Kanar, Mehmet “Nizâmî-i Gencevî”, *DİA*, XXXIII. cilt, s. 185

Karahân, Abdulkadir, “Evhahûddîn Enverî” *DİA*, XI. cilt, s. 268

Karaismailoğlu, Adnan, “Selmân-ı Sâvecî”, *DİA*, s. 446-447

Kulliyât-i Selmân-i Sâvecî, *Mukaddime Tashîh*: ‘Abbâs ‘Âlî-i Vefâyî, Suhen, Tahran, 1389 hş.

Kurtuluş, Rızâ, “Emir Husrev Dihlevî”, *DİA*, XI. cilt, s.137

Kut, Günay “Acâibu'l-Mahlûkat” *DİA*, I. cilt, s. 316

Malceverdi, Zehrâ Sadıkî, *Muarrefî-i 'Acaibu'l-Gara'ib*, Tahran, 1359.hş.

Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Dîvân-i Kebîr*, I-II. cilt -Tıpkıbasım-, PTT Genel Müdürlüğü, Ankara 2012.

Nefisî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm u Nesr der-Îrân*, İntişârât-i Furûğî, Tahran, 1363 hş.

Öngören, Reşat “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *DİA*, XXIX. cilt, s. 442

Örs, Derya, “Vatvât, Reşiduddîn”, *DİA*, XLII. cilt, s. 573

Özek, Ali, “el-Keşşâf”, *DİA*, XXV. cilt, s. 329.

Râmî, Hasan b. Muhammed Şerefuddîn, *Enîsu'l-'Uşşâk*, Be Tashîh ve İhtimâm-i ‘Abbâs-i İkbâl, Şirket-i Sihâmî-i Çâp, Tahran, 1325 hş.

- Rizâî, Muhammed Gulâm, *Sebksinasî-i Şi'r-i Fârsî*, İntişârât-i Firdevs, Tahran, 1387 hş.
- Sâdık, 'Îsâ, *Târîh-i Ferheng*, İntişârât-i Zîbâ, Tahran, 1352 hş.
- Semerkindî, Devletşâh b. Bahtîşâh, *Tezkiretu's-Şu'ara*, İntişârât-i Esâtîr, 1384 hş.
- Sultan Veled, Bahâ'eddîn Muhammed, *Dîvân-i Sultân Veled Piser-i Mevlânâ Celâleddîn-i Belhî-i Rûmî*, Bâ Mukaddime-i Sa'îd-i Nefîsî, Tahran, 1363 hş.
- Sykes, Percy, *Târîh-i Îrân. [çev.] Muhammed Takî Fahr-i Dai-yi Giylânî*, İntişârât-i Dunyâ-i Kitâb, 1377 hş.
- Şahid, Ahmed, *Tashîh ve Tahkîk-i Cevâhiru'l-Esrâr*, İntişârât-i Sumbule, Meşhed, 1387 hş.
- Şahinoğlu, M. Nazif, "Attâr", *DİA*, IV. cilt, s. 95-98.
- Şemisâ, Sîrûs, *Seyr-i Gazel Der Şi'r-i Fârsî*, İntişârât-i Firdevs, Tahran, 1370 hş.
- Şerbetçi, Azmi "Kutbuddîn-i Şîrâzî" *DİA*, XXVI. cilt, s. 488.
- Şîrâzî, Hâfız, *Dîvân-i Hâfız*, Be-Tashîh-i Pervîz Nâtil Hânlerî, İntişârât-i Harezmi, Cild-i Evvel, Çâp-i Evvel, Tahran, 1359 hş.
- Şîrâzî, Sa'dî-i, *Metn-i Kâmil-i Dîvân-i Şeyh Sa'dî Şîrâzî*, İntişârât-i Rozene, Tahran, 1385.hş.
- Şîrvânî, Hâkânî, *Dîvân-i Hasan el-'Acem Efdaluddîn İbrâhîm bin 'Alî Hâkânî-i Şîrvânî*, Şirket-i Çâphâne-i Sa'âdet, Tahran, 1316 hş.
- Şohânî, 'Alî-i Girâvend- 'Alî Rızâ, *Movc-i Deryâ-yi Ma'rifet*, İntişârât-i Tûs, Meşhed, 1390 hş.
- Tokmak, A. Naci, "İran", *DİA*, XXII. cilt, s. 422.
- Tûsî, Şeyh Âzerî, *Cevâhiru'l-Esrâr*, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî no: 66882.
- Vusûkî, Muhammed 'Alî, *Hamza b. 'Alî Melik Âzerî-i İsfarayînî*, İntişârât-i Kitâbdârî-i Tûsî, 1390 hş.
- Yârşâtır, İhsan, *Şi'r-i Fârsî der Ehd-i Şâhrûh*, Tahran, İntişârât-ı Danişgâh-i Tahran, 1383 hş.
- Yazıcı, Tahsin, "Hâkânî-i Şîrvânî" *DİA*, XV. cilt, s.169.